

**İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**SULTAN ABDÜLAZİZ (1861-1876) DÖNEMİ
OSMANLI-TÜRKİSTAN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Serap ÇALIŞKAN

2018

**İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**SULTAN ABDÜLAZİZ (1861-1876) DÖNEMİ
OSMANLI-TÜRKİSTAN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Serap ÇALIŞKAN

Tez Danışmanı:
Dr.Fatih Bayram

2018

ONAY

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans öğrencisi olan Serap Çalışkan'ın hazırladığı ve jüri önünde savunduğu “Sultan Abdülaziz (1861-1876) Döneminde Osmanlı-Türkistan Diplomatik İlişkileri” başlıklı tez başarılı kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Kurumu:

Üyeler:

Kurumu:

Kurumu:

Kurumu:

Kurumu:

Tez Savunma Tarihi:

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Alıntılanan başkalarına ait tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini kaynak göstererek atıfta bulunduğum gibi, yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Serap Çalışkan

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ JÜRİSİ ONAYI	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM:TÜRKİSTAN TARİHİ.....	3
1.1. Türkistan Coğrafyası	3
1.2 Türkistan Tarihi.....	5
1.2.1.Hunlar Dönemi	5
1.2.2 Göktürkler Dönemi.....	6
1.2.3 Uygurlar Dönemi	6
1.2.4.Karahanlılar Dönemi	7
1.2.5 Çağataylılar Dönemi ve Timur.....	8
1.2.6.Özbekler Dönemi	9
1.2.6.1 Harezmi-Hive Hanlığı.....	11
1.2.6.2 Buhara Hanlığı.....	11
1.2.6.3 Hokand-Fergana Hanlığı	12
1.2.7 Hocalar Dönemi ve Çin işgali.....	13
1.2.8 Kaşgar Devleti	15
1.2.8.1 Kısaca Kaşgar tarihi	15
1.2.8.2.Kaşgar Devleti'nin kuruluşu ve Yakub Bey... ..	17
İKİNCİ BÖLÜM:İNGİLTERE ve RUSYA REKABETİNDE TÜRKİSTAN: 20	20
"BÜYÜK OYUN"("GREAT GAME")	
2.1 "Büyük Oyun"("Great Game"): Kavramsal Çerçeve	20
2.2 Tarihte "Büyük Oyun"	22
2.2.1 İngiltere ve Rusya'nın 19.yy'da Orta Asya Hanlıkları (Hive,Buhara,Hokand) ile İlişkileri	31
2.2.2 İngiltere ve Rusya'nın 19.yy'da Kaşgar Devleti ile İlişkileri	45
2.3."Büyük Oyun"un Sonu.....	52
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 19.yy'da OSMANLI DEVLETİ ile TÜRKİSTAN.....55	55
ARASINDA DİPLOMATİK İLİŞKİLER: ABDÜLAZİZ DÖNEMİ (1861-1876)	
3.1 Osmanlı Devleti'nin 19.yy'daki Genel Durumu	55
3.2 Osmanlı Devleti ile Türkistan Arasındaki Diplomatik İlişkiler: Abdülaziz Dönemi (1861-1876)	62
3.2.1 15.yy'dan 19.yy'ın ilk yarısına kadar Osmanlı-Türkistan ilişkileri	62
3.2.2 19.yy'da Osmanlı Devleti –Türkistan İlişkilerine genel bakış.....	68
3.2.3 Osmanlı Devleti-Hokand Hanlığı ilişkileri	71
3.2.4 Osmanlı Devleti- Buhara Hanlığı ilişkileri	78
3.2.5 Osmanlı Devleti- Hive Hanlığı ilişkileri	83
3.2.6 Kaşgar Emiri Yakub Bey ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkiler.....	87
3.2.6.1 Seyyid Yakub Han Töre'nin hayatı.....	88
3.2.6.2 Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne tabiiyeti.....	90
3.2.6.3 Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne tabiiyetinin niteliği.....	94

SONUÇ	98
EKLER	101
Ek 1	101
KAYNAKÇA	103
ÖZGEÇMİŞ	115

KISALTMALAR

a.g.e. Adı geçen eser

a.g.m. Adı geçen makale

a.g.t. Adı geçen tez

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bkz. Bakınız

Edit. Editör

C. Cilt

ev. Çeviren

p. Page

s. Sayfa

ss: Sayfa Sayısı

ÖZET

19.yy'da Orta Asya coğrafyası; sınırlarını genişletmek amacıyla bölgede işgal faaliyetlerinde bulunan Rusya ve onun güçlenmesini istemeyen İngiltere arasında yaşanan güç mücadelesine sahne olmuştur. Bu mücadele literatürde “Büyük Oyun” olarak anılmaktadır. Orta Asya Müslümanları için bu yüzyıl; bağımsızlık mücadelesi verdikleri ve seslerini tüm dünyaya duyurmaya çalıştıkları bir yüzyıl olmuştur.

Bu çalışmanın amacı; Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde “ Büyük Oyun” ekseninde ilerleyen Türkistan ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkileri, iki ülke arasında geçen resmi yazışmalar ışığında incelemek ve ilişkilerin küresel güçlerin rekabetinden nasıl etkilendiğini ortaya koymaktır.

İncelememiz göstermiştir ki; iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler, Orta Asyalı Müslümanların Halifelik makamına sığınmak amacıyla yürüttükleri temaslar zemininde ilerlemiştir. Rusya ve İngiltere'nin baskılarından bunalan Orta Asya Hanlıkları (Kaşgar Devleti ile Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları) Sultan Abdülaziz'e sığınarak ondan Rusya'nın bölgeden uzaklaştırılması dahil bir çok yardım talebinde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin ilgili tarihlerde dağılma dönemini yaşıyor olması, politik ve ekonomik gücünü de yitirmiş olması, Sultan Abdülaziz'in Orta Asya Müslümanları'na gereken yardım elini uzatamamasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Büyük Oyun, Osmanlı Devleti, Türkistan, Orta Asya Hanlıkları , Kaşgar

ABSTRACT

The Central Asia was the scene of the power struggle between Russia and Britain in the nineteenth century. This struggle is referred to in literature as " Great Game ". This century was a struggle for independence for Central Asian Muslims and they have been a century of trying to make their voices heard throughout the world of Islam.

The purpose of this study is; to examine the diplomatic relations between Turkestan and the Ottoman Empire, which proceeded in the axis of "Great Game" during Sultan Abdülaziz's (1861-1878) period, in the light of the official correspondence between the two countries and revealing how relations are affected from the power struggle of great states.

Our study has demonstrated that; diplomatic relations between the two countries have progressed on the basis of contacts that Central Asian Muslims have taken to seek refuge in the authority of the Caliphate. The Central Asian Khanates (Kashgar State, Hive, Bukhara and Hokand Khanates), which have been suppressed by the pressures of Russia and Britain, have sought refuge in the Court of Sultan Abdulaziz and demanded a lot of help, including the removal of Russia from the region.

The fact that the Ottoman Empire lived during the period of disintegration at the relevant dates led to the failure of Caliph Abdulaziz to extend the necessary help to Central Asian Muslims.

Keywords: Great Game, Ottoman Empire, Turkestan, Central Asian Khanates Kasgaria

GİRİŞ

Türkistan; sahip olduğu zengin kaynaklar açısından ve coğrafi bakımdan Orta Asya'nın stratejik bir bölgesinde bulunması dolayısıyla tarih boyunca büyük devletlerin ilgisini çeken bir bölge olmuştur. Bilinen tarihi ; Milattan Önce 5.yy'da Sakalar ile başlamış ve Türk kökenli gruplar ile İran, Makedonya ve Yunan gibi çeşitli uygarlıkların yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Milattan sonraki dönemde ise 5.yy'da Hunlar'ın bir kolu olan Ak-Hunlar'ın istilasına uğrayarak günümüze kadar bir Türk yurdu olarak kalmıştır.

14.yy'dan itibaren 16.yy sonlarına kadar Türkistan bölgesinde güçlü bir hakimiyet kuran Türk kökenli Özbek Hanlığı, Safeviler ile uzun süren bir mücadeleye girmiş fakat yüzyılın sonunda mevcudiyetini devam ettirememiştir. 17.yy başlarında Özbekler'den geriye üç küçük hanlık kalmıştır. Bunlar; Buhara, Hokand ve Hive Hanlığı'dır. Batı Türkistan bölgesinde kurulmuş olan bu Hanlıklar; Ruslar'ın güneye doğru sarkarak büyük bir imparatorluk kurmak amacıyla uygulamaya koydukları işgal planlarının en büyük hedefi haline gelmişlerdir. 19.yy başlarından itibaren bu bölgede hız kazanan Rus işgallerinin; en büyük sömürgesi olan Hindistan'a giden yolları tehdit ettiğini gören İngiltere de, aynı bölgede aktif bir siyaset izlemeye başlamıştır.

Batı Türkistan bölgesinde bulunan bu hanlıkların yanısıra, Doğu Türkistan'da 1864 yılında Çin'e karşı bağımsızlığını ilan ederek kurulan Kaşgar Devleti de tarihi İpek Yolu'nun merkezi olması nedeniyle Ruslar'ın ve İngilizler'in dikkatini çekmiştir. Böylece tüm Türkistan coğrafyası; 19.yy ortalarından itibaren Rusya ve İngiltere'nin hakimiyetleri altına almak için rekabet ettikleri bir yer haline gelmiştir. Bu rekabet, tarihe ' Büyük Oyun' olarak geçmiştir.

“Büyük Oyun” ekseninde gelişen işgal faaliyetleri neticesinde Batı Türkistan bölgesinde bulunan Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları 19.yy sonlarına doğru Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Günümüzde ise Batı Türkistan toprakları; Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri arasında kalmıştır. Doğu Türkistan'ın kadim şehri Kaşgar'da bir devlet kuran Yakub Bey ise; Rus işgallerine direnebilmek için yürüttüğü dış politika ile tarihte iz bırakan bir Türk lider olmuştur. İngiltere ve Osmanlı nezdinde yürüttüğü diplomatik temaslar neticesinde kısa bir süre de olsa ülkesini ayakta tutmayı başarmıştır. Yakub Bey, 1877 yılında vefat edince Çin büyük bir fırsat yakalayarak ülkeyi işgal etmiştir. Doğu Türkistan, günümüzde Uygur Özerk Bölgesi olarak Çin işgali altında varlığını sürdürmektedir.

Çalışmamızda 19.yy'da Padişah Abdülaziz (1861-1876) döneminde geçen, Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki diplomatik ilişkiler, “ Büyük Oyun” çerçevesinde ele alınacaktır. İngiltere ve Rusya gibi iki büyük sömürge devletin Orta Asya'daki faaliyetlerinin Osmanlı-Türkistan ilişkilerini nasıl etkilediği; Halifelik makamından yardım bekleyen Orta Asya Müslümanları'na yönelik Osmanlı Devleti'nin nasıl bir politika izlediği resmi belgeler ışığında ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. ‘Türkistan Tarihi’ başlığını taşıyan birinci bölümde Türkistan'ın kısaca tarihi ve coğrafi bilgileri verilerek ülke hakkında özet bir bilgi sunulacaktır.

“Büyük Oyun” başlığı altında verilen ikinci bölümde ise 19.yy'da Orta Asya'da yaşanan büyük rekabet iki alt başlıkta anlatılacaktır. Bu alt başlıklarda; İngiltere ve Rusya'nın Türkistan Hanlıkları ve Kaşgar Devleti ile arasındaki ilişkiler, ‘Büyük Oyun’ çerçevesinde ayrı ayrı değerlendirilecektir. Bu bölümde özellikle; Ruslar'ın 18.ve 19.yy'da işgal faaliyetlerini daha planlı bir şekilde gerçekleştirmek amacıyla bölgeyi keşfetmek için gönderdikleri tüccarların ve ya tüccar kılığındaki misyonerlerin ülkelerine döner dönmez edindikleri bilgilerin yayınlandığı kitaplardan yararlanılmıştır. Aynı şekilde bölgeye gönderilen İngiliz tüccar, elçi ve misyonerlerin ülkelerine döndüklerinde yayınladıkları kitaplardan da yararlanılmıştır. Bu şekilde birincil kaynaklar referans gösterilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise Türkistan ile Osmanlı Devleti arasında Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde yaşanan diplomatik ilişkiler incelenecektir. Bu bölüm de üç alt başlıktan oluşmaktadır. Burada öncelikle Osmanlı Devleti'nin ilgili dönemdeki dış politikası kısaca sunulduktan sonra Orta Asya Hanlıkları ile olan ilişkiler ve daha sonra da Kaşgar Devleti ile olan ilişkiler değerlendirilecektir. Bu bölümde Osmanlı Hükümeti ile Orta Asya Hanlıkları ve Kaşgar Hakimi Yakub Bey arasında gidip gelen elçilik heyetlerinin görüşmeleri ve karşılıklı iletilen mektuplardan ibaret olan resmi yazışmalar dikkate alınmıştır.

1.BÖLÜM: TÜRKİSTAN TARİHİ

1.1 Türkistan Coğrafyası

19.yy ortalarına kadar Türkistan (Türk yurdu) adıyla anılan coğrafya; İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil olmak üzere, Pamir ve Hindukuş Dağları'nın kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine ve oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğalistan ile birlikte Güney Sibirya'nın tamamını kapsayan, batıda Ural Dağları ile Volga Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı yere kadar giden geniş bir bölgeydi. Fakat günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti hakimiyetindeki bölgeye Şarki Türkistan (Doğu), 1924'ten sonra Sovyet hakimiyetine giren bölgeye ise Garbi (Batı) Türkistan adı verilmektedir. Bölgenin çoğunluğunu Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk grupları oluşturmaktadır.¹

Türkistan ve Orta Asya coğrafyasının, Sir Halford Mackinder'in kalpgah (heartland) teorisinde ileri sürdüğü gibi dünya siyasetini kontrol edebilmek için hayati bir jeostratejik önemi vardır. Türkistan bölgesi, Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesini görmektedir. Bu bağlantının yalnızca coğrafi değil aynı zamanda , “siyasal, kültürel, ekonomik” nitelikleri de vardır. Bu açıdan Türkistan'ın jeostratejik değeri çok büyüktür.²

Bugün bütün bir vatan toprağı olarak Türkistan diye coğrafi bir alan kalmamıştır. Batı Türkistan olarak tabir edilen bölge Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan bağımsız devletler topluluğunun olduğu coğrafi alanı ifade etmektedir. Çin hakimiyeti altında bulunan Doğu Türkistan'a ise Çinliler 'Sinkiang' yani 'yeni sömürge' adını vermişlerdir ve halen bu tabiri kullanmaktadırlar.³

Batı kaynaklarında Viktorya çağında (1837-1901) Türkistan'ın batısında Rusya işgalindeki bölgesine "Transcaspia", doğusunda Çin'in sömürgesi haline getirilmiş olan bölümüne ise "Sinkiang" denildiği görülmüştür.⁴

Doğu ve Batı Türkistan'a ait coğrafi bilgiler şöyledir:

Doğu Türkistan : Güneyi Taklamakan Çölü'nün oluşturduğu düzlüklerden meydana gelir. Burası Tarım Havzası ya da Kaşgarya olarak bilinir. Kuzey bölgesine ise Çungarya

¹ Ahmet Taşağıl, “ Türkistan” , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:41 , Yıl:2012, s:556

² Robert Legvold, *Thinking Strategically: The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus* (Cambridge:: MIT Press,2003)s.17

³ Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin arasında* (Ankara: Otağ Yayınlar,1975) 11-13.

⁴ Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar*, 1.Cilt, Çev:Zerhan Yüksel (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1975) s.61

denilmektedir.⁵ Kaşgarya bölgesi Karakurum ve Tanrı Dağları'ndan doğan Tarım Irmağı ile kolları tarafından sulanır. Doğusunda Bagraç Gölü ve Lop Gölü yer alır. Burası Çin'in Çinhay ve Gansu eyaletleri ile komşudur⁶.

Doğu Türkistan'ın güneyinde Kaşgar, Botan, Yarkent, Aksu, Kuçarve ve Üçturfan şehirleri bulunur ve bu bölge kısaca Altışehir diye adlandırılır. Kuzeyinde bulunan şehirler ise Urumçi, Gulca, Çöçek ve Sansümbe'dir.⁷

Doğu Türkistan, tarihi İpek Yolu'nun bir merkezidir. Bugünkü Doğu Türkistan'ın en önemli şehirleri Urumçi, Barköl, Kumul, Hoten, Yarkent ve Kaşgar tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmaktadır.⁸ Buradaki petrol rezervlerinin, İran ve Irak'taki rezervlerin 10 misli büyüklüğünde olduğu bilinmektedir.⁹ Ayrıca Doğu Türkistan; altın, kükürt, kömür, kurşun, demir gibi madenler bakımından çok zengin bir ülkedir.¹⁰

Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü zenginlikleri onu tarih boyunca emperyalist Batı'lı devletlerin ilgi odağı haline getirmiştir. Özellikle Rusya ve Çin bu bölgede egemen olabilmek için bir mücadeleye girmişlerdir.

Batı Türkistan: Bugün üzerinde Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri'nin bulunduğu coğrafi bölgedir. Ülke; dağlar, vadiler, çöller, ırmaklar ve göller ile kaplıdır. Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun Nehri 2350 km. ve Seyhun Nehri 1886 km. uzunluktadır. Batı Türkistan'ın batısında Hazar Denizi, ortasında Aral Gölü ve doğusunda Balkaş Gölü yer almaktadır.¹¹

1.2 Türkistan Tarihi

Türkler, Orta Asya'da sürekli göç ettikleri ve çok geniş alanlara yayılıp çeşitli devletler kurdukları için komşuları da sürekli değişmiştir. Bu yüzden tarih boyunca farklı isimlerle anılmışlardır. Türkistan'da ise yapılan arkeolojik çalışmalarla elde edilen bilgilere göre ilk çağlardan itibaren burada ortak bir kültürün olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat buranın ilk

⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Tarihi* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981)s. 1-24

⁶ Nadir Devlet, *Başlangıcından Günümüze İslam Tarihi, Ek Cilt*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1993),s.421-425

⁷ İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992) s.6

⁸ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası* (Ankara: Marifet Yayınları, 1981) s. 27-39

⁹ Alptekin, *a.g.e*, s.35

¹⁰ Aleksey Nikolayevich Kuropatkin, *Doğu Türkistan*, Çev:Feyzullah Uğur (İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2016) s.44

¹¹ Hasan Bahar, "Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlk Çağ Kaynaklarına Göre Tarihi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1994, sayı 1, s.234

şakinleri olan Türkler; Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler gibi farklı isimlerle anılmıştır.¹²

Türkler'in anayurdu Tanrı Dağları ve Aral Gölü dolaylarıdır. Anayurdun bilinen tarihi M. 625-623 'de n Asya ve Uzak Doğu'da gelişen olayların yazılı kayıtlarında başlamaktadır. Fakat Zeki Velidi Togan'a göre bu devire 546 senesinde Ahkemen hükümdarı Kıruş'un Batı Türkistan'ın güney bölgelerini işgal etmesi hadisesi ile başlamak doğru olacaktır. O dönemde orada Sakalar yaşamaktaydı. Bundan sonra Türkistan havzasına İraniiler, Makedonya'lı İskender, Greko Baktria adında bir Yunan sülalesi, Hunlardan kaçan bir kaç tane İran kavmi gibi gruplar hakim olmuşlardır.¹³

1.2.1 Hunlar dönemi

Milattan sonra Asya Türk tarihinin Hunlar ile başladığı kabul edilmektedir¹⁴. Hunlar 375'ten itibaren Avrupa ve Kuzey Hindistan'a doğru göç etmişlerdir¹⁵. Türkistan'ın milattan sonraki ilk sakinleri Hunlar'ın bir kolu olan Ak-Hunlar'dır. Ak-Hunlar, Volga Nehri bölgesinden Batı'ya doğru göç eden Hunlar'dan ayrı olarak güneye İran'a doğru göç etmişlerdir. Bunlar, Uygurlar'ın ataları olduğu kabul edilen ve Cungarya'da oturan Hao-cheler'in (Kao-k) Hua adlı koluna aittir. Bu kavim 5.yy'ın ortalarına doğru İran'ın Horasan yöresinde güçlenerek devlet teşkil etmişlerdir. Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a, Afganistan ve İç Asya'ya kadar genişleşmişlerdir. Fakat bu kavmin adı hakkında bir karışıklık vardır. Kidarita Hunları; Bizans, Suryani ve Ermeni kaynaklarında Ephtalita, Thedal, Hepthal, Abdel; İran dilinde Haytal; Latin kaynaklarında Hionita, Çin yıllıklarında Hefta, Ye-Ta, I-ta, eski Hint kaynaklarında Huna gibi isimler verilmiştir. 520 yıllarında bir seyyah olan Çinli Song-Yu'nun kayıtlarında Akhunlar olarak anılan kavmin Hunlar ile akraba olduğu ortaya çıkmıştır. 5.yy'ın ilk yarısında güçlenen Ak-Hunlar kavmi, Çin kaynaklarına göre; İç Asya'da Kuça, Aksu Kaşgar ve etrafını ele geçirdikten sonra 484 yılında Kuzey Hindistan'a da hakim olmuşlardır. 6.yy'ın başlarında Ak-Hun devleti Meverannehir, Türkistan bölgesine kadar genişleşmiştir¹⁶.

1.2.2 Göktürkler dönemi

¹² Bahar, a.g.m.s.243

¹³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Cilt:1 (İstanbul:Enderun Kitabevi, 1981) s.1-43

¹⁴Trk Dünyasını Araştırma Enstitüsü (ed.) *Türk Dünyası El Kitabı:Tarih-Coğrafya*, I.Cilt (Ankara:Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992) s:112

¹⁵a.g.e , s.108

¹⁶ a.g.e , s.124-125

Fakat daha sonra tarih sahnesine çıkan Göktürk Devleti Ak-Hunlar'ın sonunu getirmiştir. Orta Asya'da Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Altay Dağları'nın eteklerine çekilen Göktürkler ilk defa 'Türk' adını kullanan bir Türk kavmidir. Dağılan Türk boylarını birleştirerek 552 yılında başkent Ötüken'de bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet Mukan Kağan zamanında oldukça geniş sınırlara ulaşarak 557 yılında Ak-Hun Devleti'ni yıkmış ve Batı Türkistan'ı tamamen ele geçirmişlerdir. Fakat daha sonra zayıflayarak 630 yılında Çin hakimiyetine girmiştir. Kurulan II.Göktürk Devleti ise 8.yy'ın başlarında tekrar Batı Türkistan'a hakim olsa da bu devlet de içerisinde bulunan Uygur ve Basmil Türkleri tarafından 745 yılında tamamen yıkılmıştır¹⁷.

1.2.3 Uygurlar dönemi

Bundan sonra Türkistan'da Uygurlar dönemi başlamıştır. Akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uygur diye isimlendirilen Uygurlar, Çin kaynaklarında Hunlar'ın soyundan gelen bir kavim olarak nitelendirilirler. İlk başkentleri Ötüken'dir. 4.ve 5. yüzyıllarda Toba Devleti zamanında Töles adını almışlardır. Göktürk Devleti kurulunca, Selenga ve Orhon Nehirleri'nin kıyılarında oturan Töles oymakları onların egemenliğini tanımışlardır. Baykal Gölü'nün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest olarak yaşamışlardır. 7.yüzyılda Göktürkler Çinliler'e yenilince Töles birlikleri dağılmıştır. Yeni kurulan Göktürk Devleti hakimiyetinde yaşamaya devam eden Uygurlar, Basmil ve Karluklar ile birlikte 742 ve 743 yıllarında Göktürk Devleti'ne son vermişlerdir. Basmiller'in idaresinde Uygur ve Karluk Yabguluğu adları altında iki ayrı yönetim kurulmuştur. Bundan sonra 745 yılında Basmil Kağanı'nı yenilgiye uğratan Uygur Yabgusu, Kutluğ Bilge Köl ünvanını alarak Büyük Uygur Kağanı'nı kurmuştur. 820'li yıllara kadar güçlü bir devlet çatısı altında yaşayan Uygurlar, 840 yılında Kırgızlar'ın saldırısına uğramıştır. Bu saldırıdan kurtulabilen Uygurlar çeşitli bölgelere göç etmişlerdir. Kaynaklarda Dokuz Oğuzlar olarak anılan en büyük Uygur topluluğu ise Doğu Türkistan'a göç etmiştir.¹⁸

Tanrı Dağları'ndan İç Asya'ya doğru Beşbalık ve Turfan tarafına göç eden bu kalabalık kısım 856 yılında Mengli'yi hükümdar seçerek bu yörede bir devlet kurmuşlardır. Güneyde Tibet ve Batı Türkistan'da Karluk ile sınırlanmış olan bu devlet; Turfan, Kuça, Beşbalık, Kaşgar, Urumçi gibi önemli şehirlere sahipti. Uygur Devleti'nin 947'lerde Hoça kışlık başkenti ve Beşbalık yazlık kente sahip olduğu bilinmektedir. Uygurlar hakkında en ilgi çekici bilgiye; Çin'deki Kuzey Sung imparatoru tarafından 981'de Kara-Hoça'ya gönderilen

¹⁷ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:41, Yıl:2012, s:556

¹⁸ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:42, Yıl:2012, s:242-243

elçi Wang-ye Tö'nün gezi notlarında rastlanmaktadır. Doğu Türkistan Uygur Devleti 1209'da Cengiz Han'a bağlanmış fakat Uygurlar Moğol Devleti'nin yüksek idari mevkilerinde bulunarak Uygur medeniyetini devam ettirmişlerdir.¹⁹

Doğu Türkistan Uygurlar'ın esas vatanıdır. Ancak 1989 nüfus sayımına göre Sovyet Rusya'da 262.199 Uygur yaşamaktaydı. Bunların Çin, Doğu Türkistan'ı ele geçirdikten sonra buradan kaçıp Sovyet Rusya'ya sığınan Uygurlar olduğu anlaşılmaktadır.²⁰

1.2.4 Karahanlılar dönemi

Uygurlar'dan sonra kurucusu Bilge Kül Kadir Han olan Karahanlılar Devleti (840-1212) Türkistan'a hakim olmuştur. Doğu Türkistan'da yaşayan ve Uygurlar'a bağlı olan Karluklar Çiğli ve Yağma gibi diğer Türk boylarıyla birleşip Karahanlı Devletini kurmuşlardır. Bu sırada Uygur Devleti dağılmış ve Uygurlar'dan büyük kısmı Turfan bölgesine göç ederek Karluklar'a komşu olmuşlardır. Böylece Müslüman olan Uygurlar Karahanlılar'ın kültürel gelişmelerinde etkili olmuşlardır. Gücünü kaybeden Karahanlılar Devleti, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. 1205'de Doğu Karahanlılar , 1215 'de Batı Karahanlılar Devleti yıkılmıştır. Karahanlılar, Doğu Türkistan'da çok zengin bir kültür mirası bırakmışlardır.²¹ Aynı zamanda Karahanlılar'ın Türkistan'ın gelişmesiyle ilgili ve askeri konularda olumlu etkisi olmuştur²².

1.2.5 Çağataylılar dönemi ve Timur

Karahanlılar'dan sonra Moğol İmparatoru Cengizhan, Türkistan'ı işgal etmiş ve sonrasında Çağatay devri başlamıştır. İşgal 1217'de gerçekleşmiştir. Karahanlılar'dan sonra Doğu Türkistan hakimi olan Küçlük Han, halk tarafından kabul edilmiyor ve sevilmiyordu. Bu yüzden Moğol ordusuna katılan Kaşgar halkı, Küçlük Han'ı yendikten sonra Moğol Devleti'ne katılmıştır.²³ 1227'de Cengiz Han öldükten sonra yerine geçen oğlu Çağatay Han Türkistan'ı yönetmeye başlamıştır. Bedeşan, Kaşgar, Belh, ve Gazne Cengizhan'ın oğlu Çağatay'a verilmiştir. Çağatay Hanlığı'nın sınırları İrtiş, İli, Talas Nehirleri ve Balkaş Gölü havzasından oluşuyordu. Ayrıca Maveräünnehir, Tarım Havzası, Afganistan'ın batı

¹⁹ Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü (ed.), *a.g.e* , s.146-148

²⁰ Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü (ed.) *a.g.e* , s.78

²¹ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015) s.65-80*

²² Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan, Tarihi , Coğrafi ve Şimdiki Durumu* (Istanbul: Güven Basımevi,1952) s.13

²³Buğra, *a.g.e* , s:14

toprakları ve Pencab ile Sind de bu hanlığın içinde bulunuyordu. Fakat Türkistan idaresi Cengiz Han'ın yerine Moğol tahtına oturan Ogebay tarafından Mahmud Bey' e verildiğinden Mahmud Bey 1241 yılında ölünceye kadar Çağatay Han'ın adına hükümlerlik yapmıştır. Çağatay devleti, Timur tarafından yıkıldığı 1370 yılına kadar 146 yıl hüküm sürmüştür²⁴.

1241'de Ögeday ve Çağatay ölünce Moğol Devleti zayıflamaya başlamıştır. 1321 yılında Çağatay Devleti ikiye bölünmüştür: Batı'da başkent Semerkant olmak üzere Maverainnehir'de ve Doğu'da başkent Almalık olmak üzere Moğolistan bölgesinde iki devlet olmuştur. Batıda kalan Çağatay Devleti Timur gelinceye kadar yaklaşık 50 yıl hüküm sürmüştür. Bu dönemde en az 15 tane han yönetime geçmiştir. 1350'den sonra Moğollar İslam dinine girip Türk Halkı'na karışmış ve Türkleşmişlerdir. Bu durumdan yararlanan Batı Türkistan Beyleri, Çağatay Hanı'nı yönetimden uzaklaştırmış ve böylece yörede iç karışıklıklar yaşanmaya başlanmıştır. Bu karışıklıktan faydalanarak Doğu Türkistan Hanı Tuğluk Timur Han (1347-1363) Batı Türkistan'ı işgal etmek için 1359'da ve 1363'te iki defa sefer düzenlemiştir. Bu seferlere karşı başlatılan isyanlardan en büyüğü Emir Timur tarafından çıkarılmıştır. Başlangıçta yenilse de 1368'de Batı Türkistan tamamen Emir Timur'un eline geçmiştir.²⁵ Timur, Cengiz Han'ın imparatorluğunu kendisinin tekrar kurduğunu iddia etmiş ve Çağatay Hanlığı'nın adını arkasına almıştır. Tüm Ortadoğu'ya seferler düzenlemiştir. Timur, yirmidört yıla Maverainnehir, Harezm, Moğolistan, İran, Mezopotamya, Ermenistan Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yayılan bir imparatorluğu sığdırmayı başarmıştır²⁶.

1369'dan 1389'a kadar Doğu Türkistan Hanı ile Timur arasında savaşlar olmuştur. 1389'da yaptığı son hücumda Tanrı dağlarının kuzeylerini ele geçiren Timur ile han arasında barış yapılmış ve han, elinde kalan bölgelerin müdafaası için çalışmıştır. 1404'de Timur öldükten sonra Doğu Türkistan Beyleri Batı Türkistan Bölgesine ard ardına saldırılar düzenlemiştir. 1508'de Çağatay Devleti Özbekler tarafından yıkılmış ve 291 yıl hüküm süren Moğol Devleti Batı Türkistan'da sona ermiştir.²⁷ Batı Türkistan'ı Özbekler'e bırakmak zorunda kalan Doğu Türkistan hükümdarlarının egemenliğinde sadece İli'nin doğusu ile Tien-Şan'ın güneyindeki bölge kalmıştır. Bundan sonra da Çağatay Ulusu'nun son hükümdarı olan Ahmed Han, Özbek Hükümdarlığı aleyhinde cephe alınca 1508'de Özbekler tarafından

²⁴ Jean –Paul Roux, *Türkler'in Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013) s.303, Franchis Henry Skrine and Edward Den Ross, *The Heart of Asia-A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from Earliest Times* (NewYork :Routledge Curzon., 2004) s.106-108

²⁵ Buğra, a.g.e, s.14-16 , Ross and Skrine, a.g.e . s.108-118

²⁶ Roux, a.g.e , s.308

²⁷ Buğra, a.g.e , s.15-16

Hocent'de idam edilmiştir. Böylece Doğu Türkistan'da da Çağatay hükümlerinin sonu gelmiştir.²⁸

1.2.6 Özbekler dönemi

Türkistan'da bundan sonra, Çağatay Devleti'ni yıkan Özbekler'in devri başlamıştır. Özbek tarihi, Cengiz Han'ın torunlarından biri olan Özbek Han (1312 – 1350)'in tahta geçmesi ile birlikte başlamıştır. Özbek Han'ın idaresinde Deşt-i Kıpçak yöresinde yaşayan göçebe halka Özbek Han'a nispeten Özbekler denilmiştir²⁹. Külüg Ming Timur, Özbek Han'a sadakatla hizmet etmiş ve kendisine tâbi kabilelere de sadakatinin karşılığı olarak Özbek adını kazandırmıştır. Böylece Özbek Devleti'nin temelleri atılmıştır³⁰.

Kendilerine Şeybaniler denilen bu göçebeler ise ; Maverâünnehir, Harezm ve Horasan'da 1500 ile 1599 yılları arasında hüküm sürmüş bir İslam hanedanlığıdır. Şeybaniler de ismini Cengiz Han'ın Şeyban adındaki oğlundan alır.³¹

Böylece tarih sahnesinde rol almaya başlayan Özbekler, en parlak dönemi Ebu Hayr (1451-1468) idaresinde yaşamışlardır. Sibiry'a da Tura Nehri kıyısında han ilan edilmiş olan Ebu Hayr, 1468 yılında ölünceye kadar Seyhun Nehri'ne kadar olan tüm yörelerde egemenliğini kurmuştur. Ebu Hayr'ın ölümünden sonra halkın üzüntüsü ve ayrıca oğulları arasında çıkan taht kavgaları nedeniyle hanlık bir zayıflama dönemine girmiştir.³²

Özbekler'in Türkistan bölgesine yerleşmeleri Ebu Hayr'ın torunu Muhammed Şeybani'nin egemenliği döneminde gerçekleşmiştir. 1500 yılında binlerce göçebe Özbek Türkistan'a yerleşmeye başlamıştır. Şeybani Han 1500 yılında Buhara'yı, 1501 de Semerkant'ı, 1503 yılında da Belh'i ele geçirerek Maverâünnehir'deki durumunu sağlamlaştırmıştır. Özbekler'i Türkistan'ın en büyük gücü haline getiren Şeybani Han, 1510 yılında Şii lider Şah İsmail ile karşı karşıya gelerek yenilmiş ve hayatını kaybetmiştir.³³

1510 ve 1512 yılları arasında Türkistan Özbek Hanları'nın idaresinden çıkmıştır. Öncelikle Şah İsmail ile uğraşan Özbekler, güçlerini toplayarak tekrar Türkistan'a hakim

²⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan; Rusya ile Çin Arasında* (İstanbul: Otağ Yayınları, 1975) s.14

²⁹ Timurlan Omorov, "Türkistan'daki Özbek Hanlığı'nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", *TUBAV Bilim Dergisi*, 2012, Cilt:5, Sayı:2, Sayfa: 7-18

³⁰ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları" <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=380473> Erişim Tarihi: 19.03.2017

³¹ İsmail Türkoğlu, "Şeybani Toplulukları" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.45. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999) Ayrıca Şeybaniler'e ait ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Kafalı "Cuci Sülalesi ve Şubeleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1970, sayı 1, s.103-121

³² Roux, a.g.e. s.345-347

³³ Omorov, a.g.m, s.11

olmayı başarmışlardır. Fakat bu kez Özbek Hanlığı Türkistan'da tam otoritesini kuramadan Babur Şah³⁴ ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Babur Şah, Şah İsmail'in destekçisi olarak onun isteği üzerine Türkistan üzerine yürümüştür. Şeybani Han'ın ölümünden sonra Semerkand ve Buhara'ya doğru seferler düzenlemiştir. 1511 yılında Özbekler'in başkentini ele geçiren Babür Şah, İran'ın destekçisi olduğu anlaşılınca halk tarafından tepki görmüştür. Bu yüzden Özbek Hanları tekrar toparlanarak Babur Şah'ı Türkistan'dan atmak için mücadeleye girişmişlerdir. Yaklaşık sekiz aylık bir egemenlikten sonra başkent Semerkand ve Buhara tekrar Özbekler'in eline geçmiştir³⁵. Babür Şah, Şah İsmail 1514 yılında Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratılınca bile Türkistan hayalini sürdürmeye devam etmiştir. 16.yy boyunca Özbekler ile Safeviler arasında çeşitli yenilgiler ve zaferler yaşanmıştır. Harezm ve Horasan'ı da işgal eden Özbekler bundan sonra Batı Türkistan'da birkaç küçük hanlıklara bölünerek mevcudiyetini devam ettirmiştir³⁶. Bu hanlıklar; Harezm-Hive , Buhara ve Hokand (Fergana) Hanlığı'dır. Ayrıca Doğu Türkistan'da Yakub Bey tarafından 1864'de kurulmuş ve 1877 yılında Çin tarafından işgal edilmiş olan Kaşgar Devleti de Müslüman bir Türk Devleti olarak tarihte iz bırakmıştır.

1.2.6.1 Harezm-Hive Hanlığı

Orta Asya'da en batıda bulunan ve halkı Türkmen, Özbek ve Sartlar'dan oluşan Türk ülkesi Harezm, 1371-1379 yılları arasında yapılan savaşlar neticesinde Timur tarafından fethedilmiştir. 1379'da ise Çağataylılar tarafından işgal edilmiştir. 1430 ve 1431 yılları arasında Özbek Hanı Ebu-l Hayr, Harezm'in kuzeyini ele geçirmiştir. Harezm, Şeybani zamanında tamamen Özbek hakimiyetine girmiştir. 1510'da İran Şahı'na yenilince , Şah İsmail, Özbek yurdu Semerkand ve Buhara'yı Babür'e vermiştir. Harezm'e ise vali atamıştır. Şeybani ve diğer Özbek Hanları İran valilerini ve Babür'ü Maverünnehir'den çıkarmayı başarmışlardır. 1512'de Ürgenç şehri merkez olarak Şeybani ailesinden İl-bars tarafından Hive Hanlığı kurulmuştur. Ayrıca Amu-Derya deltası etrafında da yeni şehirler kurulmuştur. 1603 ve 1623 yıllarında başkent Hive olmuştur. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümüne kadar İran'a bağlanmıştır. 1840'larda Hive Hanı Murgabdan, Seyhun Nehri'nin aşağısına kadar egemenliğini kurmuştur. Harezm Özbekleri özgürlüğü seven bir kavimdi ve keyfi davranan

³⁴ Babur Şah (1483-1530) 16.yy'da Hindistan, Pakistan ve Afganistan topraklarında hüküm sürmüş olan Babür İmparatorluğu'nun kurucusudur. Babür Şah ve Babür Devleti için bkz: Enver Konukcu , '' Babur'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:4 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991) s.395-397 ve '' Babürlüler ', a.g.e. s.400-404

³⁵ Ross, a.g.e. s. 121-124

³⁶ Roux, a.g.e. s.381-382

yöneticilere boyun eğmeyi istemezlerdi. Bu yüzden 18.yy'ın ortalarında çok şiddetli isyanlar çıkmaya başlamıştır. Orta Asya'da Rus ve Çin işgali başlayınca kadar sürekli bir kaos ve hanlıklar arasında çatışma hüküm sürmüştür. Daha sonra 1873 yılında Ruslar tarafından Hive işgal edilince Hive Hanı'na çok dar topraklar kalmıştır. 1924'de çizilen sınırlar ile büyük kısmı Özbekistan'a, kalan bölümü ise Türkmenistan'a verilmiştir.³⁷

1.2.6.2 Buhara Hanlığı

1500 ve 1598 yılları arasında Buhara'ya Şeybaniler egemen olmuştur. Bu dönem Şeybaniler ile Safevi Devleti arasında hakimiyet mücadelesinin yaşandığı bir dönemdir. Özbek hakimiyeti sona erince, Rusya'nın Astrahan Hanlığı'nı işgali neticesinde buradan kaçan Yar Muhammed'in oğlu Can'dan ve Buhara'nın Şibani hakimi İskender'in kızıından olan Baki Muhammed, 1599 yılında kendisini Buhara hakimi ilan etmiştir. Böylece Astrahanlılar (1599-1785) dönemi başlamıştır. Astrahanlılar'dan sonra Mangıt Hanlığı (1785-1920) egemen olmuştur. 1868 yılında Rus himayesine girmeye başlamıştır. Rus işgalinin yaşandığı dönemde 19.yy'da hanlığın sınırları güneyde Afganistan'a ve Aral gölünün doğusuna uzanıyordu. Semerkand, Zereşan Vadisi ve Duşanbe bu sınırlar içerisinde kalıyordu. Buhara Hanlığı, işgal dönemi sonunda 1920'de Sovyetler tarafından tarih sahnesinden silinmiştir.³⁸

1.2.6.3 Hokand (Fergana) Hanlığı

Hokand Hanlığı, toprakları üzerinde kurulduğu Fergana Vadisi'nin ismiyle de anılmaktadır. Babür'ün ünlü otobiyografisi Babürname'de Fergana'nın sınırları şöyle yazılmaktadır: Doğuda Kaşgar, batıda Semerkand, güneyde Bedaşan Dağları ve kuzeyde Almalık ve Almaata şehirleridir. Fergana Vadisi'nde Türkistan kültür tarihine çok büyük katkıları olan Andıcan, Ahsikent, Kasan, Özgent ve Oş gibi şehirler vardır. Fergana Vadisi Timur'un imparatorluğunun dağılmasından sonra 1467 yılında bağımsız olmuştur. Buranın bağımsız hükümdarı Ömer Şeyh öldükten sonra Babür, Fergana'ya egemen olmuştur. 1497 yılında ise Babür, Şeybaniler ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve Fergana'yı Özbeklere bırakmak zorunda kalmıştır³⁹. Özbekler'in Ming kabilesinden olan Şahruh 1710 yılında Fergana Vadisi'nde egemenliğini kurmuştur⁴⁰. Özbekler'in Ming kabilesi, Şeybânî Hanı Abdullah Han

³⁷ Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü (ed.) *a.g.e* , s.453-456

³⁸ Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü (ed.) *a.g.e* , s:453, Rifat Üçarol, *Siyasi Tarih: 1789-1999* (İstanbul:Der Yayınları,2015) s.267, Omorov, a.g.m, s.10

³⁹Hayit, a.g.e, s.32-34

⁴⁰ Üçarol, a.g.e, s.267

zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki yurtlarını terk ederek tarımsal olarak son derece verimli olan Fergana Vadisi'ne göç etmişlerdir. İlerleyen zamanlarda 1710 yılında Şâhrûh İbn Aşir Kul Bey tarafından Fergana Vadisi'nde yani Doğu ve Batı Türkistan'ın tam ortasında başşehri Hokand olmak üzere aynı zamanda "Fergana Hanlığı" olarak da bilinen "Hokand Hanlığı" kurulmuştur.⁴¹

19.yy'da Buhara ile savaşa girmişlerdir. Buhara ile savaş, Ruslar'ın Taşkent'i işgaline kadar sürmüştür⁴². Bu dönemde Buhara Hanlığı; kuzeybatıda Seyhun Nehri bölgesini ve kuzeydoğuda Yedisu şehirlerini ele geçirmiştir. Bunun içinde göçebeleri, Kazak ve Kırgızları kendi egemenliklerine almaya çalışmışlardır⁴³. 1762-1831 yılları arasında Buhara Hanlığı Kırgızistan'ın tamamını ele geçirmiştir. Fakat Kırgızlar bundan sonra hanlığın kendilerine yaptığı baskıya fazla dayanamamış ve 1814 ile 1824 yıllarında iki kez isyan etmişlerdir⁴⁴. 1830'da Kaşgar'ı işgal eden Hokand Hanlığı, Buhara Hanlığı'nın saldırı yapmasından korkarak 1831'de Çinliler ile anlaşma yapmış ve Doğu Türkistan'ı terketmiştir. Bundan sonra Buhara ile arasında 1865'e kadar devam eden bir düşmanlık yaşanmıştır. 1876 yılına kadar ise hanlar yönetim için birbirine düşünce ülkede otorite boşluğu yaşanmış ve bu durum Rus işgaline zemin hazırlamıştır. Hanlık 1876 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiştir⁴⁵.

1.2.7.Hocalar dönemi ve Çin işgali

Çağatay Hanedanlığı'nın sona ermesinden sonra Doğu Türkistan'da siyasi çalkantılar ortaya çıkmıştır. Merkezi bir otorite olmadığından valiler 1516 yılına kadar serbest davranmışlardır. Altışehir'in güney bölgeleri, Kumul ve Gulca gibi şehirlerin valileri bağımsızlık ilan etmişlerdir. Sultan Seyyid (1514-1533) bu parçalanmış şehirleri tekrar birleştirmiştir⁴⁶. Fakat Sultan Seyyid'den sonra gelen Reşid Han (1533-1559), aynı başarıyı sağlayamamış ve Doğu Türkistan şehirleri tekrar birbirine düşmüştür. Ondan sonra gelen Abdulkerim Han da (1559-1591) parçalanmış ülkede otorite sağlayamayınca Batı Türkistan'da yetişmiş en büyük alimlerden Mahmud-ı Azam'ın oğullarından Hoca İshak Veli'yi Doğu Türkistan'a davet etmiştir⁴⁷. Ülkenin doğu vilayetlerinin hakimi olan Abdüllatif

⁴¹ Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1999) s. 215-216

⁴² Elif Hacıosmanoğulları, "Rusya'nın Orta Asya Hanlıkları'nı İşgalinin Son Safhası"(Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006) s.41

⁴³ Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü (ed.) a.g.e, s.191-210

⁴⁴ Abazov, a.g.e. s.608

⁴⁵ Hayit , a.g.e . s 34-38

⁴⁶ Hayit, a.g.e, s. 15

⁴⁷ Saray, *Doğu...*, s.100

Han (1614-1627), bu durumun Abdülkerim Han'ın çocuklarına ülkede otorite bakımından avantaj sağlayacağını düşünerek İshak Veli'nin üvey kardeşi Muhammed Emin Hoca'yı (Hoca Kalan) Yarkent'e davet etmiştir. İşte bundan sonra Türkistan tarihinde kötü izler bırakan bir devir olan 'Hocalar Devri' başlamıştır. Bu iki hocanın ölümünden sonra evlatları birbirine düşmüş, insanlara vaaz ederek halkı birleştirmek yerine siyasete bulaşmışlar ve ülkede iki kutupluluğa neden olmuşlardır. Hoca İshak Veli'nin çocukları; İshakiye ve Karatağlık adıyla , kardeşi Hoca Kalan'ın çocukları ise Afakiye ve Aktağlık adıyla anılmaya başlanmıştır⁴⁸.

Doğu Türkistan beyleri; müridi oldukları hocanın desteğini alarak ülkede söz sahibi olmaya çalışıyordu. Siyasi çalkantılar devam ederken otorite sağlayamayan Türkistan hanları Kalmuklar'dan yardım istemiştir. Ülkede yaşanan bu durumdan yani merkezi otorite yoksunluğundan faydalanan Kalmuklar Çin işgaline kadar, 1679 ve 1757 yılları arasında Doğu Türkistan'da egemenlik kurmuşlardır. Sonra da Çin baskısına dayanamayıp Kazakistan'a çekilmişlerdir⁴⁹. Bundan sonra Doğu Türkistan'da 1757 yılında Çin işgali başlamıştır. 17.yy da Kanghi döneminde Tibet'in ele geçirilmesi, Çinliler'e çok önceki çağlarda Tibet bölgesine hükmetmiş olduklarını hatırlatmış ve tekrar böyle bir iddianın doğmasına yol açmıştır. Çinliler bu hedeflerini imparatorluğun en zengin ve güçlü olduğu bir dönemde 1735 yılında hükümdar Keen-Lung sayesinde gerçekleştirmişlerdir. Keen Lung savaş yarı ve hırslı bir hükümdar olarak zengin bir halkın hükümdara tek faydasının yeni seferler yapıp adını uzak bölgelerde duyurmasını sağlamak olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle Keen-Lung, Doğu Turkistan'ın işgal edilmesini istiyordu. Bunun için Türkistan'ın iç işlerine karışmasını sağlayacak bir fırsat yakalamayı beklemiştir. 1745' te Kalmuk lideri Galdan ölünce yerine geçen Amursana ve Dawatchi ülkeyi ikili olarak yönetmişlerdir. Fakat Amursana, Dawatchi'nin baskılarına dayanamayınca Cungarya'dan Çin'e kaçmıştır. Böylece Keen-Lung aradığı fırsatı elde etmiş bulunuyordu. Amursana'nın tüm isteklerini yerine getirmiştir. Amursana'nın ordusunun başına geçerek Cungarya'ya sefer düzenlemiş ve Dawatchi'yi ülkeden uzaklaştırmıştır. Cungarya'da hakimiyetini kurmuştur⁵⁰. Fakat daha sonra ülkeye giren Çin ordusu kumandanı Doğu Türkistan'ın bir Çin vilayeti olduğunu iddia etmeye başlamıştır. Çinliler'in gerçek amacını öğrenen Amursana kandırıldığını anlamıştır. Bundan sonra Amursana Çinliler'i Doğu Türkistan'dan atmaya çalışmıştır. Sonunda Çinliler'e yenilen Amursana Sibiry'a kaçmıştır. Böylece Doğu Türkistan'da Kalmuk Devleti yıkılmış

⁴⁸ Ch'en Ch'ing-Lung, " Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakub Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi" Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınevi, 1967) s.1-37

⁴⁹ Saray, *Doğu..*, s.109-11

⁵⁰Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakooob Beg* (London: Foodwall and Kinder Milford Lane, Strand, Wc,1878) s.41-46

ve Çin işgali başlamıştır. Kalmuklar ve Hocalar devri Doğu Türkistan için karmaşa ve zulüm devri olarak tarihe geçmiştir⁵¹.

Doğu Türkistan'a yönelik Çin işgali üç döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem 1755-1865 yıllarını, ikinci dönem 1878-1944 yıllarını kapsamaktadır. Üçüncü dönem ise 1949 yılında başlamıştır. Üçüncü döneme Komünist Çin İstilasını dönemi de denilmektedir.⁵² Son bağımsız devletleri de 1949 yılında yıkılan Doğu Türkistan halkı 1955 yılından beri Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olarak Hsin-chiang Otonom Cumhuriyeti (Sinkiang / Sincan Uygur Özerk Bölgesi) adıyla anılmaktadır⁵³.

Doğu Türkistan halkı, 1755 yılında başlayan Çin işgaline karşı 19.yy'ın başlarından itibaren çok sayıda şiddetli ve kanlı isyanlarla direniş göstermiştir. Bu isyanlardan tarihe iz bırakan bir tanesi; Yakub Bey tarafından başlatılmış ve kendisi Kaşgar'da bağımsız bir Müslüman Türk Devleti (1864-1878) kurmayı başarmıştır. Ancak bu devlet de uzun soluklu olmamış ve 1878'de Yakub bey'in ölümünden sonra Çinliler tarafından yıkılmıştır.

19.yy'da Doğu Türkistan'da Çin işgali yaşanırken Batı Türkistan halkı da diğeri iki istilacı devlet olan Rusya ve İngiltere ile mücadele etmekteydi. Rusya ile Çin; Türkistan'ı istila etmek için zaman zaman dayanışma içine de girmişlerdir. Fakat iki devletin istila politikaları arasında bazı farklar vardır. İngilizler ve Ruslar'ın sömürge politikaları; Avrupa'nın aydınlığı ile Orta Asya'nın karanlığını yok etme niteliği taşıdığı için, hedef halkın milli benliğini ifade eden unsurlardan korkmamışlardır. Avrupa medeniyetinin üstünlüğü de bir gerçek olarak ortadayken İngiltere ve Rusya işgal faaliyetlerini yürütürken daha cesur davranmıştır. Oysa Çin'in sömürge politikası daha değışiktir. Çin, tarih boyunca düşmanlarına sadece sayıca üstünlüğü sayesinde direnç gösterebilmiştir. Çin Seddi de bu insan sayısındaki çokluğun ürünüdür. Bu yüzden sömürge politikasını da ırkçılık üzerine kurmuştur.⁵⁴

1.2.8 Kaşgar Devleti

1.2.8.1 Kısaca Kaşgar tarihi

⁵¹ Buğra, a.g.e, s.18-20

⁵² İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş* (Ankara: Türk Tarih kurumu, 1995) s: 86

⁵³ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 41* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012) s:559

⁵⁴ Kurban, a.g.e, s: 86-88-89

Kaşgar; Kaşgarya veya Doğu Türkistan olarak anılan coğrafi bölgenin, Çinliler ve Hunlar arasında geçen savaşlardan sonra parçalanmasıyla ortaya çıkmış küçük devletlerden birisidir. Kaşgarya; kuzeyde Tanrı Dağları, batıda Pamir Tepeleri, doğuda Altın Dağ, güneyde Karakorum silsilesi olan ovaları ve tarım arazileri ile meşhur verimli topraklara sahip bir bölgedir⁵⁵. Isık Göl ve İli Nehri'nin kollarından oluşur. Burada yaşayan halk, 15.yy başlarında Müslüman olmuştur⁵⁶. Hunlar ilk sakinleri oldukları bu coğrafyaya M.Ö.119 yılına kadar rakipsiz bir şekilde hakim olmuşlardır. M.Ö.53 yılında Kuzey ve Güney Hunlar olmak üzere ikiye ayrılınca bölge Çin'in hakimiyet alanına girmiştir⁵⁷. Bundan sonra Kaşgarya coğrafyası birçok küçük eyalete bölünmüştür. Bunlar birkaç tanesi Kaşgar, Yarkent, Hoten, Aksu gibi birbirinden bağımsız olan eyaletlerdir⁵⁸. Böylece günümüze kadar gelen süreçte bu tarihi topraklarda bitmeyen bir Çin saldırısı ve bu saldırılara kimi zaman boyun eğen kimi zaman ise isyan edip zafer kazanan Türkler'in mücadeleleri yaşanmıştır.

Kaşgar , Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan tarihi İpek Yolu'nun üzerinde bulunan merkezlerden biri olmasından ötürü çok büyük bir öneme sahiptir⁵⁹. İpek Yolu, Çin Seddi'nden sonra kuzey ve güney olarak ikiye ayrılır. Kuzeyi; Wey-şü, Karaşar, Kurla, Bugur, Kuça ve Aksu'dan sonra Kaşgar'a; güneyi ise Miran, Çerçen, Hotan ve Yarkent'den sonra yine Kaşgar'a ulaşır⁶⁰. Böylece Kaşgar'a her iki koldan bağlanan İpek Yolu bölgenin stratejik değerini arttırmaktadır.

Doğu Türkistan'ın kadim bir şehri olan Kaşgar'ın tarihi; Çin'de MÖ. 206 ve M.S. 220 arasında hüküm sürmüş Han Hanedanlığı dönemine dayanmaktadır. Bu tarihten sonra Taberi'den alınan bilgiye göre; Kuteybe B.Müslim 715 yılında Fergana Vadisi'ne kadar ilerlemiş ve Çinliler'den burayı almıştır. 750 yılında ise daha önce buraya hakim olan Karluklar tekrar bölgeyi ele geçirmişlerdir. Burada bir Türk idaresi kuran Karluklar 'dan sonra 920 'li yıllarda Uygurlar Kaşgar'a hakim olmuşlardır. Kaşgar'da ilk Türk Müslüman idareci ise Karahanlılar döneminde Satuk Buğra Han olmuştur. Kaşgarlı Mahmud , Yusuf Has Hacib gibi ünlü Türk düşünürlerinin ana vatanı olan Kaşgar , Karahanlılar döneminde yüksek Türk kültür ve medeniyetinin beşiği olmuştur. 1200'li yıllarda Karahitaylılar'ın hakim olduğu

⁵⁵ Kuropatkin, a.g.e, s.37

⁵⁶ Saadettin Gömeç ,” Doğu Türkistan'da Yakub Han Dönemi “, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 9, Ankara, 1999, s:149-153

⁵⁷ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19.yy'a Kaşgar* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 2013) s: 17-18

⁵⁸ Kuropatkin, a.g.e, s:121

⁵⁹ Ercilasun, a.g.e , s: 15

⁶⁰ Denis Twitchett-Michael Loewe (ed.) , *The Cambridge History of China*, 1.Cilt (Taipei: Caves Books Limited ,1987) s:406 **Aktaran:** Konuralp Ercilasun, a.g.e, s: 15

bölgede 1218 yılından itibaren Cengiz Han idareyi ele geçirmiştir. Moğollar'dan Çağatay Hanlığı'nın hakimiyeti altında 1339 yılına kadar yaşayan şehirde bu tarihten sonra Timur egemen olmuştur. 1606'da tekrar Çağatay Hanedanlığı idaresine giren Kaşgar, bu hanedanlık döneminde Apak Hoca'nın nüfuzu altında kalmış ve bundan sonra 19.yy'a kadar sürecek olan Hocalar dönemi başlamıştır.⁶¹

Hocalar dönemi, Akdağlılar ve Karadağlılar adı verilen iki dini grubun dini siyasete alet ederek idareyi ellerinde tutabilmek adına yarıştıkları bir dönemin adıdır. Bu dönem ülkeyi istikrarsızlıklara sürükleyen ve kutuplaşmaya yol açarak işgallere açık hale getiren bir dönemdir. Akdağlılar'ın lideri Apak Hoca uzun süre zirvede kalmış fakat Cengiz Han'ın son torunlarından İsmail Han ülkeye hakim iken ondan güç alan Karadağlılar kendisini ülkeden kovmuştur. O da intikam almak uğruna Tibet'e gidip Budistler'in en büyük lideri Dalay Lama'dan yardım istemiştir. Dalay Lama'nın desteğini almış ve sonra yine kendi çıkarları uğruna Cungarlar'ın ülkeyi işgal etmesine neden olmuştur. Ülke önce 1678'de Cungarlar'ın yetmişsekiz yıl sonra da Çinliler'in hakimiyetine girmiştir.⁶² Hocalar dönemiyle başlayan bu karışıklık Çin'in Doğu Türkistan üzerinde tarihten gelen egemenlik iddialarını gerçekleştirmesi için büyük bir fırsat olmuştur. 17.yy'da Tibet'i tekrar ele geçirmiş olmaları 18.yy'ın ilk yarısında Çinliler'i daha çok toprak kazanmak için cesaretlendirmiştir. Çin hükümdarı olan Keen-Lung karışıklıktan faydalanarak işgal planlarını gerçekleştirmeye başlamıştır⁶³.

1.2.8.2 Kaşgar Devleti'nin kurulması ve Yakub Bey

1759'da Çin, Tarım Havzası'nın tamamını ele geçirerek Yarkent merkezli mahalli bir yönetim kurmuştur. Bundan sonra ortaya çıkan idari bozukluklar nedeniyle Müslümanlar Çin'e karşı isyan etmeye başlamışlardır. Bu isyanlarda sürgüne gönderilen siyasi ve dini liderler başrol oynamıştır. İşte Yakub Bey de böyle bir dönemde ortaya çıkarak Orta Asya'da güçlü ve bağımsız bir Türk Devleti kurmak amacıyla isyan başlatmış ve 1872'de egemenliğini ilan etmiştir.⁶⁴

Gelecekte "Atalık Gazi" ünvanını alacak olan Yakub Bey, 1820'li yıllarda Hokand Hanlığı'nın Pişkent şehrinde doğmuştur. Ailesi; Bedaşan sınırında bulunan Karategin

⁶¹ Keith Hitchins, "Kaşgar", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt:25(Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002) s:7

⁶² Kuropotkin, *a.g.e.*, s.131-132

⁶³ Boulger, *a.g.e.*, s.42-43

⁶⁴ Algar, *a.g.e.*, s.8

taraflarından gelmekte olup, Özbekler'in o bölgeyi işgal ettiği dönemde Hokand'a göç etmişlerdir. Köylü bir Türk aileden gelen Yakub Bey'in siyasi hayatı; kız kardeşinin Taşkent Valisiyle evlenmesi sonucu olumlu yönde ilerlemiştir.. Babasının dini bir eğitim aldıktan sonra Molla olması yönündeki baskılarına rağmen, Yakub Bey 1845 yılında aniden siyasete atılmıştır. Hokand Hanı Hudayar Han'a dış işleri memuru olarak atanmıştır. 1847 yılında eniştesinin yardımıyla orduda görev almıştır. Aynı yıl evlenerek Ak-Mescid yakınlarında bir yerde yaşamaya başlayan Yakub Bey, 1853 yılında Ak-Mescid'in Ruslar'a karşı savunulmasında önemli bir görev almıştır.⁶⁵

Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşmış olan Cihangir Hoca, Kaşgar Halkı'nın, oğlu Buzuruk Han'ın hükümdar olmasını istemesi üzerine yanına Yakub Bey ile beraber arkadaşlarını da alarak Hokand'a doğru yola çıkmıştır. Burada Buzuruk Han Kaşgar hanı olarak ilan edilirken Yakub Bey de ordu kumandanı seçildi. 1865 ve 1870 yılları arasında Buzuruk Han askeri konularla pek ilgilenmemiş ve bu da Yakub Bey'in etrafına istediği komutanları toplayarak güçlenmesine zemin hazırlamıştır. 1865'te İmam Caferi Sadık'ın mezarını ziyaret etmek istemesini bahane ederek Hoten'e girmiştir. Hoten'in idarecisi Hacı Padişah'ı kendi karargahına davet ederek onu öldürtmüş ve böylece Hoten'i ele geçirerek Kaşgar'a daha güçlü bir şekilde dönmüştür. Buzuruk Han'ın başarılarını kıskandığını gören Yakub Bey, 1866 yılında önce onu hapsedmiş sonra da hacca göndererek kendisinden kurtulmuştur. Başlattığı bu isyan ve darbe üzerine Buhara Emiri Muzafereddin'e elçi ve hediyeler göndermiştir. Karşılığında Buhara Emiri tarafından kendisine " Atalık Gazi" ünvanı verilmiştir.⁶⁶

Yakub Bey, 1867 'den sonra Kaşgar, Yarkent, Kuca, Hoten ve Yeni Hisar'da hakimiyetini sağlamıştır. Kendisini Kaşgar hanı ilan eden Yakub Bey, Türkistan'ın istiklali için bir mücadele başlatmıştır. 1870'de Osmanlı Sultanı Abdülaziz adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. 1871'de İli Vadisi'ni Ruslar'ın elinden almayı başarmıştır. Yakub Bey 1864'de Çin'e karşı zafer kazanarak tam bağımsızlık ilan etmiş ve burada müstakil bir devlet kurmuştur. Fakat bundan sonra kurduğu Kaşgar Devleti Ruslar'ın, İngilizler'in ve Çinliler'in baskısı altında kalmıştır. Ruslar Türkistan'da ele geçirdikleri yerleri idare etmek amacıyla kurdukları Türkistan Umumi Valiliği vasıtasıyla, 1868'de Kaşgar'a bir saldırı gerçekleştirmeyi isteseler de o dönemde ortaya çıkan bir Hive meselesi yüzünden bundan vazgeçmişlerdir. Bunun yerine daha masrafsız bir yolla yani ticaret anlaşması yaparak yavaş

⁶⁵ Boulger, a.g.e, s:76-80

⁶⁶ Gömeç, a.g.m , s:149-150

yavaş Kaşgar'ı ele geçirmeyi planlamışlardır. Fakat Yakub Bey Ruslar'ın gizledikleri niyetlerinin farkında olduğu için önceleri anlaşma yapmaya yanaşmamıştır.⁶⁷

Yakub Bey, 1870'de Osmanlı Sultanı Abdülaziz'den yardım istemiş ve sultana bağlılığını ilan etmiştir. Aynı zamanda İngiltere ve Rusya'ya da elçiler göndererek bu iki devletin de Kaşgar Devleti'ni tanımalarını sağlamıştır. Hindistan'dan silah satın almıştır.⁶⁸ Yakub Bey Afrika ve Asya'da bulunan tüm Müslüman liderler gibi kurduğu devletin bekasını güvence altına alacak tek faktörün Pan-İslamcı bir yaklaşım olduğunu düşünmekteydi. Bu yüzden İstanbul'da bulunan İslam Halifesinin koruyuculuğu altına girmeyi ve bunu garanti etmeyi planlamıştır⁶⁹.

Yakub Bey, aynı zamanda Hindistan Hükümeti ile bir ticari anlaşma yapmış ve böylece İngilizler'e de ticari imtiyazlar vermiştir. Bu anlaşma ve Kaşgar Devleti ile Hindistan hükümeti arasında geçen diplomatik temaslar Hindistan Hükümeti'nin arşivlerine de geçmiştir. Arşivlerde bu konuyla ilgili iki adet Hakaniye Türkçesi ile yazılmış " Tarih-i Athalığ Gazi" ve "Athalığ Gazi'nin Tezkiyesi" adlı el yazması tarihi eserler ortaya çıkarılmıştır.⁷⁰

Yakub Bey'i diğer hanlardan ve isyancılardan farklı kılan en önemli şey kendisini Orta Asya'da İslam'ın tek koruyucusu olarak göstermesiydi. O, diğer Hanlar gibi özellikle Rusya'nın sömürgecilikten gelen saldırgan tavırları karşısında asla eğilmemiş, onların cezbedici dünyevi tekliflerini reddederek dini esasların savunucusu olmaya devam etmiştir. Yalnız Yakub Bey, İslami temellere göre kurduğu devleti dış ilişkilerde başarılı kılsa da halk arasında tiran gibi görülmeye başlanmıştır.⁷¹

Yakub Bey'den sonra Kaşgar hükümdarı olan Ala Han da Sultan Abdülaziz'e elçi gönderdiyse de Sultan, Ala Han'ı tanımamıştır. Bunun nedeni muhtemelen sadece Yakub Han'ı bütün Doğu Türkistan'ın hükümdarı olarak tanımış olmasıdır.⁷²

⁶⁷ İlhan Musabay, "Doğu Türkistan Göçlerinden Safhalar", Türk Kültürü Dergisi, Sayı 83, Ankara ,1969, s. 852; Mehmet Saray ve diğerleri. "Doğu Türkistan (Uygur) Devleti (1864-1877)", Tarihte Türk Devletleri, Cilt: 2 (Ankara:Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1987) s. 425

⁶⁸ Buğra , a.g.e, s:27

⁶⁹ Kemal Karpat, *Türkiye ve Orta Asya* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014) s:62

⁷⁰ Ali Fuat Bilkan, "Kaşgar Devleti ve Athalığ Gazi Hakkında İki Yazma Eser", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* Güz/2003, sayı:27, s: 107-115

⁷¹ Bounger, a.g.e, s:138

⁷² Buğra , a.g.e., s:27

Yakub Bey'in kurduğu Kaşgar devleti 1877'de ölümünden sonra Çin tarafından işgal edilmiştir. 1884 yılına kadar Çin ordusu tarafından idare edilmiştir. Doğu Türkistan halkı 1878 ve 1911 yılları arasında 33 yıl esaret altında yaşamıştır. 1912'den 1927' ye kadar ise Çin genel valisi Yung-tsen-hsin diktatörce hüküm sürmüştür⁷³.

1933 yılında Kaşgar'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulmuş olsa da 1949 yılında Çin tarafından yıkılmıştır. Doğu Türkistan bu tarihten itibaren günümüze dek Çin'in esareti altında yaşamaktadır.⁷⁴

⁷³ Hayit, *Türkistan..* , s:146

⁷⁴ ‘‘ Doğu Türkistan’ın Kısaca Tarihi’’. *Dünya Uygur Kurultayı*.<http://www.uyghurcongress.org/tr/?p=7> Erişim Tarihi: 19.01.2018

2. BÖLÜM: İNGİLTERE ve RUSYA REKABETİNDE TÜRKİSTAN: “BÜYÜK OYUN” (“GREAT GAME”)

2.1. “Büyük Oyun” (“Great Game”): Kavramsal Çerçeve

Orta Asya, 19.yy boyunca İngiltere ve Rusya'nın karşılıklı olarak ulusal çıkarlarını gözetmek için rekabet ettikleri çok önemli bir coğrafya olmuştur. Bu rekabet için iki ülkenin de farklı sebepleri vardı. İngiltere vazgeçilmez sömürgesi Hindistan'ın güvenliğini sağlamak amacıyla buraya, kuzeyden gelebilecek tehditlere karşı savunmada kalmak zorundaydı. Rusya ise Orta Asya'yı doğal yayılma alanı olarak görüyordu . Bu yüzden her iki ülkenin bu coğrafyadaki her hangi bir hareketi diğerine karşı bir tehdit olarak algılanıyordu.⁷⁵

“Büyük Oyun” terimi kullanıldığı iki farklı literatürde farklı anlamlar taşımaktadır. Birincisi; Rus ve İngiliz ajanlarının; bölgeyle ilgili politik ve askeri bir takım bilgiler edinerek Orta Asya halkını etki altına almaya yönelik faaliyetlerini ifade eden popüler anlamıdır. İkincisi ise daha geniş bir çerçevede ele alınan akademik anlamıdır. Buna göre terim; Rusya ve İngiltere'nin Orta Asya'daki rekabetini ifade eder ve kuzey batıdan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşılık Hindistan'ın nasıl savunulabileceği sorusuna cevap arar. Bu ikinci anlamını işaret ederek kavramı kullanan ilk kişi 1926 yılında British Academy'de ders veren Profesör H.W.C Davis'dir.⁷⁶ Davis bu terimi; İngiliz Hükümetinin görevlendirdiği Yüzbaşı Arthur Conolly'nin, Kandahar'a yeni atanan siyasi ajan Henry Rawlinson'a yazdığı bir mektupta bulmuştur. Conolly, Rawlinson'a elinde bir büyük oyun, tarihi olan bir oyunun olduğunu haber vermektedir. Conolly, Rawlinson'un Afganistan'ı kalkındırmak üzere orada görevlendirildiğini düşünmektedir. Mektupta ayrıca, İngiltere yalnızca “Büyük Oyun” u oynar ve Rusya'ya samimiyetle yardım edip İran ile el sıkışmasını sağlarsa oyunun tarihten gelen kısmını Hristiyan ulusların tamamlayabileceğini ifade etmiştir.⁷⁷ Burada kavram, günümüzde kullanıldığı gibi bir uluslararası rekabet anlamı taşımamaktadır.

Yüzbaşı Arthur Conolly (1807-1842), 1823 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin askeri kanadında çalışmak ve istihbarat toplamak üzere Kalküta'ya gönderilen ve İngiliz istihbaratına önemli katkıda bulunmuş bir askerdir. Conolly, İngiliz Hükümeti tarafından

⁷⁵ Steven Sabol, “Orta Asya'da Rus- İngiliz Rekabeti” , <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356313>, Erişim Tarihi: 10.3.2017

⁷⁶Malcolm Yapp, “ The Legend of The Great Game”, *The British Academy 2001 Proceedings of the British Academy* Volume 111: 2000 Lectures and Memoirs, Oxford University Press. , ss:179-98, s:180

⁷⁷ John William Kaye, “ Civil and Military Services of India “, Vol II (London: Strahan, 1867) s:101-104

verilen görevle yetinmemiş, maceracı kişiliğinin verdiği heyecanla Asya'da pek çok ülkeyi gezmiştir. Hindistan ile İran arasında bulunan coğrafyayı merak eden Conolly, hakkında pek az şey bilinen Afganistan'ı gören ilk İngiliz olmuştur. Afganistan'ın Hindistan'a açılan kapısı olan Herat'da bir dönem kalan Conolly, Afganistan'ın mutlaka İngiltere topraklarına katılması gerektiğini düşünmüş ve bu yönde İngiliz Hükümetine tavsiyelerde bulunmuştur. Daha sonraki tarihlerde gerçekten İngiltere, Herat'ın Hindistan güvenliği açısından ne kadar önemli bir yer olduğunu farkedecektir. Gezilerine Türkistan coğrafyasını da ekleyen Conolly, bir tüccar kisvesi altında Hive'de bulunmuş fakat burada gerçek kimliğini saklayamamıştır. Bu yüzden gezisine son vermek zorunda kalan Conolly, aynı zamanda Hive'ye kadar sokulmayı başaran ve bu toprakları gören ilk İngiliz olmuştur. Büyük Oyun, Conolly'nin bu gezileri sonrasında şekillenmeye başlamıştır.⁷⁸ Orta Asya'da bir Özbek Emiri tarafından işkence edilerek öldürülen İngiliz subayından geriye kalan en önemli şey "Büyük Oyun" kavramının yazılı olduğu notlar olmuştur.⁷⁹

Yüzbaşı Arthur Conolly'den kalan notları gün yüzüne çıkarıp ün kazandıran kişi ise gazeteci ve edebiyatçı olan Rudyard Kipling'dir. Kipling, "Kim"⁸⁰ adındaki masal kitabında "Büyük Oyun" terimini Rusya'nın Hindistan'a giden yolları ele geçirmesini engellemeye çalışan Afgan bir çocuk ile ona rehberlik eden Hindistanlı bir İngiliz'in hikayesini anlatmak için kullanır. Bundan sonra literatüre geçen bu terim, Rusya'nın Afganistan, İran ve diğer komşu ülkeler üzerinden Hindistan'a doğru hakimiyet kurma faaliyetleri ve İngiltere'nin onu durdurmak için girdiği mücadeleyi anlatan politik bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁸¹

Rusya ve İngiltere arasında yaşanan rekabetin nedenlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1-Rusya'nın Avrupa'daki güç dengesini değiştirmesine neden olabilecek genişleme faaliyetleri 2-Bu genişlemenin Hindistan'ı ele geçirmesiyle sonlanma ihtimali 3- Rusya'nın

⁷⁸ Kaye, *a.g.e*, s: 68-81

⁷⁹ David Frompkin, "The Great Game in Asia", *Foreign Affairs Journal*, Vo:58, No:4 ,Spring 1980 pp.936-951, s:936 <https://www.jstor.org/stable/20040512> Erişim Tarihi: 13.12.2016)

⁸⁰Yapp, Kipling'in 1901 yılında basılmış olan Kim adındaki kitabının konusunun bir çok çevreler tarafından; Rus ve İngiliz ajanlarının Orta Asya'daki rekabetleri olarak bilindiğini fakat bunun doğru olmadığını söylemektedir. Aslında Kipling, "The Great Game" terimini sadece Hindistan'ın içerisinde ve dışında yürütülen gizli istihbarat faaliyetlerini ifade etmek için kullanmıştır. Terim neredeyse kitabın tamamında Hindistanlılar tarafından veya Hindistanlı birinin durumuna ilişkin olarak kullanılmıştır. "The Great Game" terimini kullananlar yalnızca Peştulu bir at satıcısı, kuzey batı bölgesinden bir Hindistanlı, Hurre Chunder Mokeerjee ve Kim'in kendisidir. Fakat Kim de sadece Hindistan'lı biriyle konuşurken bu terimi kullanmaktadır. Yapp, Kipling'in okuyucularına bu terimin İngiliz ve Hint literatüründe farklı anlamlara geldiğini göstermek istemiş olabileceğini belirtmiştir. (Yapp, a.g.m, s:185)

⁸¹ Frompkin, a.g.m, s:936

Hindistan'ın İngiltere'ye karşı ayaklanmasına neden olma ihtimali 4- Rus gücüne yenik düşüp dağılan İslam ülkelerinin boşluğundan faydalanmak isteyen Avrupa devletlerinin kendi aralarında savaşa girmeleri 5- Rusya'nın bu genişlemesinin dünyadaki özgür nüfusun düşmanı olan bir ülke veya rejimin güçlenmesine neden olma ihtimali 6-Britanya'nın nefret ettiği bir halkın güçlenme ihtimali 7- Britanya'nın Asya ticaretini baltalayacak olması 8- Rusya'nın ilerlemesi, İngiltere'nin diğer milletlerle yakın ekonomik ilişkiler kurmasını istemeyen korumacı politikalardan yana olanların elini güçlendirecek olması 9- İngiltere'nin ticari ve politik pozisyonunun, bağlı bulunduğu deniz yollarını tehdit edecek olması. 10- Rusya'nın İstanbul'u ele geçirme ihtimali'nin İngiltere için çok büyük bir tehlike olması.⁸² Bu faktörler Rusya'nın Orta Asya'daki ilerlemesinin İngiltere açısından yaratacağı felaket senaryoları idi.

2.2. Tarihte Büyük Oyun

“Büyük Oyun “ terimi genel olarak 19.yy'da İngiltere ve Rusya arasında Orta Asya'da geçen bir varlık mücadelesi olarak popüler anlamında kullanılsa da bundan daha geniş çerçevede ele alınması gereken politik ve akademik bir kavramdır. Terimi yalnızca İngiltere ve Rusya gibi iki aktör arasında geçen bir rekabete indirgemek konuya yüzeysel bir bakış açısıyla bakmaya neden olmaktadır. 19.yy'ın ikinci yarısında Türkistan coğrafyasında yoğun olarak yaşanan “ Büyük Oyun” un tarihi aslında 16.yy'a dayanmaktadır. Bu yüzyılda Safevi Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla İngiltere ve Rusya; İran, Kafkasya ve Türkistan coğrafyası ile ilgilenmeye başlamıştır. Hatta İngiltere 1563 yılında kendisini tüccar olarak tanıtarak Moskova'da faaliyetlerde bulunan Anthony Jenkinson'u İran'a yönlendirerek siyasi ve ekonomik imtiyazlar kazanmaya çalışmıştır. İngiltere; bu coğrafyada sömürge yarışına giren Fransa, Hollanda, Rusya, İspanya gibi devletler arasında başı çekerken türlü politikalarla diğerlerini saf dışı bırakarak bölgedeki tek güç olmaya çalışmıştır⁸³.

İngiltere'nin Doğu ile olan ilk teması İspanyol donanmasını yendikten sonra 16.yy'ın ilk yarısında gerçekleşmiştir. İngiltere kraliçesi Elizabeth I (1533-1603) 'in izniyle Hindistan ile ticaret yapmak isteyen küçük bir tüccar grubu ilk temasları başlatmıştır. Başarısız oldukları ilk faaliyetlerden sonra 1600 yılında bir sözleşme etrafında birleşerek daha sonra adı “ Doğu Hindistan Şirketi” olarak değişecek olan kurumun temellerini bu küçük İngiliz tüccar gurubu

⁸² Frompkin, a.g.m, s:939

⁸³ Yılmaz Karadeniz, “ İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, sayı:20, ss: 53-68, s: 53-54

atmıştır⁸⁴. İspanyol donanmasını yenilgiye uğratarak Hindistan'dan çıkartan İngiltere, Doğu Hindistan Şirketi'nin kurulmasıyla bölgedeki faaliyetlerine başlamış ve bu kez karşısına Napolyon (1769-1821) çıkmıştır. Fransa ile İngiltere arasında yaşanan Yedi Yıl Savaşları (1756- 1763) bu yüzden başlamış ve sonuç olarak Fransa, Hindistan'dan tamamen çıkarılmıştır. Savaş sonunda imzalanan Paris Barış Anlaşması ile Asya'ya hakim tek devlet İngiltere olmuştur⁸⁵.

Hindistan'ın İngiltere için önemi; Ahmet Ağaoğlu'nun ifadelerinde net bir şekilde ortaya koyulmuştur:

“İngiliz müstemlekelerinin sertacı bittabi Hindistan'dır. İngiliz azamet ve haşmetini, İngiliz'in cihan hakimiyetini temin eden hakikat bu müstemlekedir; onun üçyüz milyon ahalisi ve nihayetsiz tabii servetleridir. Harbi umumi esnasında bu müstemleke yalnız başına İngiltere'ye bir milyon beş yüz bin asker verdi, bir milyar Rupiye kadar nakti muavenette bulundu. Sulh zamanında ise İngiltere'nin o muhteşem sanayisini yaşattıran, İngiliz iktisadiyat ve maliyatını takviye eden burasıdır. İşte bunun içindir ki İngiltere de bu müstemlekeye başkaca ehemmiyet vermiştir, onu bütün müstemlekelerden ayırarak hususi hir idareye tabi kılmıştır. Hatta denebilir ki, İngiliz siyaseti umumiyesinin en mühim amili bu müstemlekedir; onu muhafaza ve müdafaa etmek içindir. Cebelitarık, Malta, Mısır, Suveyş Kanalı, Aden, Bahreyn, Irak, Basra, Benderbuşir, Seylan, Hayber Geçidi hulasa Hindistan'a yol açacak, Hindistan'a götürebilecek her delik, her çizgi bunun için tıkanmıştır, bunun için işgal edilmiştir. Rusya ile rekabet; Balkanlar'da, Tibet'te, Nepal'de, Baymer'de Ruslar'a karşı koymak, Afganistan'da, İran'da, Türkiye'de vaki olan hareketleri titiz bir gözle takip etmek, vaktiyle bizi Rusya'ya karşı koyacak bir çok muharebelere sevk etmek, Ruslar'ın hamlelerine karşı koyamadığı zamanlar İran ve bizi taksim ederek araya bir Etat Tampon ihdas etmeğe kalkışmak hep ondan mutevellit hadiselerdir.”⁸⁶

İngiltere'nin 1762'de Hindistan'da tek başına hakimiyet kurduktan sonra Orta Asya'ya ilgisi daha çok artmıştır. Doğu Hindistan Şirketi'nin kurulmasından sonra Asya'daki varlığını öncelikle ticari faaliyetlerle gerçekleştirmiştir. Zamanla faaliyetleri politik ve misyoner bir görünüş kazanmıştır. 19.yy'a gelindiğinde Doğu Hindistan Şirketi İngiltere'nin

⁸⁴ Percy Sykes, *A History of Persia* (London: London Macmillan, 1915) s:273

⁸⁵ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, (Ankara: İmge Yayınevi, 2011) s:145

⁸⁶ Ahmet Ağaoğlu, *İngiltere ve Hindistan* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1929), s. 16-17. **aktaran:** Yücel Bulut

“Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones”

<http://tjs.istanbul.edu.tr/wpcontent/uploads/2016/01/13298-29890-1-SM.pdf> s:72, Erişim Tarihi: 05.02.2018

adeta bir dış politika aracı olmuş ve bölgedeki tüm faaliyetlerini bu şirket aracılığı ile gerçekleştirmeye başlamıştır. 19.yy boyunca Hindistan, İngiltere'nin dış politikasının en önemli unsuru haline gelmiş ve bu yüzden Hindistan'ın çevresindeki ülkeler ile stratejik ilişkiler kurmaya başlamıştır. Öyle ki; Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan'a karşı beliren Rus tehdidiyle karşılaşmadan önce 1757'de kendisine karşı beliren düşman devletlere karşı koyabilmek için Kalküta'da birlik kurmuştur. 1824 yılına gelindiğine 27 adet süvari ve 174 adet piyadeden oluşan bir ordusu vardı. Aynı zamanda 19.yy başlarında Hindistan Hükümetinin komşu ülkelerle olan ilişkilerini denetleyebilmek için şirket içerisinde de ilgili birimler kurulmuştur. Yüzyılın başlarında İngiltere'nin Hindistan ve çevresinde faaliyet gösteren bir istihbarat birimi yoktu. Bu yüzden Doğu Hindistan Şirketi nezdinde gönderilen bazı tüccarlar önemli şehirlere atanarak buralarda gizli istihbarat görevi yürütüyor ve Londra'ya gönderilmek üzere Hindistan Hükümetinin dış işleri birimine düzenli rapor sunuyorlardı.⁸⁷ Fakat yine de 19.yy'da Ruslar'ın Asya'da faaliyette buldukları istihbarat birimleriyle karşılaştırıldığında İngilizler'in istihbarat birimlerinin gelişigüzel bir şekilde organize edilmiş olduğunu ve yetersiz kaldığını görüyoruz⁸⁸.

İngiltere'nin Hindistan ve çevresindeki birkaç devletle olan ticari ilişkileri zamanla ilerlemiş ve 19.yy'da bu coğrafya onun en büyük politik ve ekonomik gücü haline gelmiştir. İngilizler için artık Hindistan'ı kaybetmek çok büyük bir felaket olacaktı. Bu yüzden Rusya'nın yüzyılın başlarında Türkistan'da yürüttüğü faaliyetler İngiltere'yi oldukça rahatsız eder hale gelmiştir⁸⁹. İngiltere, Hindistan'ın kendisine kazandırdıklarından vazgeçemezdi ve bu yüzden mevcut kazanımlarını korumak zorundaydı. İngiltere'nin Hindistan'dan vazgeçememesinin sebepleri şunlardır: Birincisi Hindistan, İngiltere'yi küçük bir ada devletinden bir Dünya imparatorluğu haline getirmiştir. İkincisi ise İran, Mezopotamya ve Çin ile ticari ilişkilerini geliştirmesine fayda sağlamıştır. Üçüncüsü Hindistan sayesinde ticari bakımdan önemli olan kömür kaynaklarına sahip olmaktı. Dördüncüsü ise; Hindistan halkı aynı zamanda İngiliz ordusu için önemli bir kaynaktı. Beşinci olarak da Hindistan'ın sağladığı

⁸⁷ *Guide to India Office Records Relating to Central Asia*, The British Library Asia Pacific Africa Collection, 1998 updated 2010, s: 4-5 <http://www.bl.uk/reshelp/findhelpregion/asia/centralasia/2010%20revised%20guide.pdf> Erişim Tarihi: 26.01.2018

⁸⁸ Peter Hopkirk, *The Great Game: Secret Service in High Asia* (New York: Kodansha International, 1994) 'Elektronik Kaynak' s:422

⁸⁹ Friedrich Von Helwald, *The Russians in Central Asia; A Critical Examination Down to the Present Time of the Geography and History of Central Asia*, Çev. Theodore Wirgman, (London: Henry S.King, 1874) s: 252-256

ticari avantajlardır.⁹⁰ İşte bu avantajlardan dolayı Hindistan, İngiltere için hayati önem taşımaktaydı.

İngiltere 1762 yılında Hindistan'daki varlığını kesinleştirdikten sonra sömürmesine giden tüm yolların güvenliğini sağlamak ve buraya oluşabilecek her türlü tehtidi ve tehlikeyi bertaraf edebilmek için çeşitli politikalar uygulamıştır. Ancak Rusya; daha I.Petro (1689-1725) zamanında temelleri atılan büyüme politikaları nedeniyle İngiltere'nin Asya'daki tek rakibi olarak karşısına çıkmıştır. Rusya'nın hedefi; Türkistan üzerinden Çin, Afganistan ve Hindistan'a; Gürcistan ve Dağıstan üzerinden de İstanbul Boğazı ve Basra Körfezi'ne ulaşmaktı. Topraklarını büyütme ve ekonomik olarak zenginleşmek için İngiltere'nin Doğu'da sahip olduğu pazarlara girmesi gerekiyordu⁹¹.

Rusya'nın küçük bir devletten büyük bir sömürge imparatorluğuna dönüşmesini isteyen ve yayılmacı politikalar yürüten ünlü hükümdarları I. Petro(1689-1725) ve ondan sonra gelen halefleri, II.Katherina (1762-1796) ve Çar Nikola (1825-1855)'dır. Hatta tarih kayıtlarında yazılı bir belge olmamakla birlikte, I.Petro'nun kendisinden sonra gelecek olan hükümdarlara bu hedefi vasiyet olarak bıraktığı da söylenmektedir⁹².

Bu amaçla Rusya'da Büyük Petro zamanında Şark İlimleri Akademisi açılmıştır.⁹³ Hindistan'ı ele geçirmek için İran'da da hakimiyet kurmak gerektiğini düşünen Petro, 1708 yılında İran'a bir elçilik heyeti dahi göndermiştir. 700 kişiden oluşan bu heyette bulunan tüccarlar da İran ile yapılacak bir anlaşmadan ticari avantajlar elde etmeyi amaçlıyorlardı. Fakat; İran Şahı, Petro'nun Gürcistan ve Ermenistan'ı ele geçirme planları yaptığını duyunca Rus heyet ile anlaşma yapmayı reddetmiştir⁹⁴.

⁹⁰ Syed H.R.Abdul Majid LL.D, *England and the Muslem World* (YorkShire: Yorkshire Printing, 1912) s: 16-17

⁹¹ Pio-Carlo Terenzio, *Rekabeta-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afganistan*,Terc: Abbas Azerin, Tahran,1363, s:25

⁹² Buna göre; I. Petro'nun vefatından kısa bir süre sonra 1725'te Avrupa'da bir dedikodu dolaşmaya başlamıştır . Buna göre Petro, hasta yatağındaiken yardımcılara büyük rüyasından ve hedefinden bahsedip bunun kendisinden sonra gelecek hükümdarlar tarafından gerçekleştirilmesini istemiştir. Petro'ya göre Rusya bir dünya hakimi ülke olmalıydı ve bunu gerçekleştirmenin iki yolu vardı. Bunlar; İstanbul ve Hindistan'ı ele geçirmektir. Rusya'nın tarihinde gelişen olayların Petro'nun bu rüyasını ve vasiyetini gerçekleştirmeye çalıştığını gösterdiğine dair iddialar vardır. Bu vasiyetnameyi ilk keşfeden kişi Fransız elçi Chevalier D'Eon de Beaumont'dur. Elçi saray arşivinde Kral XV.Louis tarafından II.Katherina'ya gönderilen bu belgeye rastlamıştır. Belgeyi ortaya çıkaran kişi ise Fransa'nın ruhani başkanı Monseigneur J.G. Gaume'dir. Ruhani başkan 93 Harbi sıralarında Rus ordularının İstanbul önlerine gelmesinden korktuğu için bu belgeyi ortaya çıkaramamıştır. Bu belgeye göre "Ulu Tanrı" Rusya'yı dünyanın efendisi olması için seçmiştir. Rusya gelecekte mutlaka Hindistan ve İstanbul'a yaklaşmalıdır. Bu iki bölgeyi ele geçiren kim olursa Dünya'nın efendisi olmayı da başarabilir. Rusya bu noktaya gelebilmek için her zaman İran ve Türkiye ile mücadele etmelidir. İran Körfezi'ne ulaşabilmek için Suriye kullanılarak Ortadoğu ile ticaret hızlandırılmalıdır. İran'ın çöküşü sağlanmalıdır. Hindistan ele geçirilirse; İngiliz altınına ihtiyaç kalmayacaktır. (Bkz: Sykes, a.g.e s:303)

⁹³ Saray, *Türk-Rus...*, s.61-68

⁹⁴ Sykes, a.g.e s:303

İngiltere 19.yy başlarında güçlenmeye başlayan Rusya'dan rahatsız olmaya başlamıştır. Ortada görünen bir tehlike vardı. O da Rusya'nın giderek zayıflayan Osmanlı Devleti ve İran'ı işgal etme ihtimaliydi. Böyle bir durum İngiltere'nin Orta Asya ve Ortadoğu'daki varlığını ve Hindistan'a giden yolların güvenliğini tehlikeye sokacak bir sonuç doğurabilirdi. Bu yüzden yüzyılın başlarında İngiltere; Afganistan, İran ve Osmanlı Devleti'ni kontrol altında tutmayı amaçlamıştır. İngiltere, Rusya'nın Orta Asya'daki faaliyetlerine karşı bölgedeki İslam ülkelerinin yönetimlerinde -Osmanlı Devleti ve İran gibi- reform yapmayı tercih etmiştir. Osmanlı Devleti'nde bu reformlar yapılmıyorsa, İngiltere yüzyılın sonuna doğru hüsrana uğrayacaktı. İran denemeye bile değmezdi ve diğer Orta Asya hanlıkları ise daha baştan umut vaad etmiyordu. 19.yy.'da İngiltere'nin uygulamak istediği bu dış politikanın bir çıkması vardı. O da bu politikayı ahlaki değerler temelinde mi yoksa çıkarları doğrultusunda realist bir çerçevede mi uygulayacaktı ? Bu temel soru hükümetin Orta Asya'da yapacağı faaliyetler için halkı nezdinde meşruiyet kazanma zorunluluğundan kaynaklanmaktaydı. Bu devletler, Rusya karşısında önemli bir tampon bölge oluşturmaktaydı. Ayrıca zayıflıkları yüzünden Rusya gibi bir devlet karşısında kendi kendilerini savunamaz durumdaydılar. Bu yüzden onları İngiltere'nin desteklemesi ve savunması gerekiyordu. Osmanlı Devleti de ne olursa olsun İngiltere'nin onu koruyacağını bildiği için yapılması gereken reformları ciddiyetle ortaya koymamıştır. Bu da İngiltere'nin çıkarlarından biriydi. İngiltere için daha kötüsü İran meselesiydi. İran, Rusya tarafından İngiltere'ye karşı kışkırtılmaktaydı. Rusya Afganistan'ı İngiltere'ye karşı korumak için İran'ı kullanıyordu. Bu yüzden İngiltere hem İran'a karşı askeri girişimlerde bulunmak hem de aslında onu Rusya'ya karşı desteklemek zorundaydı. Bu durum İngiltere için 19.yy. sonlarında büyük bir paradokstu. İngiltere bu ülkelerin hepsini Rusya'ya karşı desteklemek zorundaydı.⁹⁵

Özellikle Rusya ve İran arasında yaşanan savaş sonucunda 1813 yılında imzalanan Gülistan Anlaşması'ndan sonra Rusya, İngiltere açısından gerçek bir düşman olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlaşma ile Rusya, İran topraklarının bir kısmını ele geçirmiş ve büyük bir zafer kazanmıştır. Bundan sonra İngiltere, İran ve Rusya üzerine yoğunlaşmıştır. Hemen arkasından 1814 yılında İngiltere, İran ile bir anlaşma yapmayı başarmıştır. Bu anlaşma ile İngiltere; Rusya'nın daha önce bölgede kazandığı avantajları dengelemeye çalışmıştır. İran'ın topraklarından geçerek Hindistan'a ulaşmak isteyen hiç bir Avrupa ülkesine geçiş için izin vermeyeceğini ve ayrıca Hive, Hokand ve Buhara Hanları'nın İngiltere'ye karşı yapacakları bir hamleyi İran'ın engelleyecek olmasını garanti altına almıştır. Fakat daha sonra korkulan

⁹⁵ Frompkin, a.g.m, s:941-942

olmuş ve İran-Rusya savaşı tekrar başlamıştır. Bu savaş sonucunda yine Rusya galip gelmiş ve bu kez 1828 yılında Türkmençayı Anlaşması imzalanmıştır. Türkmençayı Anlaşması ile Rusya'nın İran üzerindeki kazanımları kesinleşmiş ve Rusya Hazar Denizi bölgesinde İngiltere'ye karşı büyük bir prestij kazanmıştır.⁹⁶

Afganistan ise 19.yy'da yine Hindistan'a giden yollarının güvenliği açısından İngiltere'nin dış politikasındaki yerini almıştır. Bu yüzyılda Afganistan'da "Büyük Oyun"un bir parçası haline gelmiştir. Daha önce, Afganistan'ın 1820'li yıllarda ilk olarak Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından İngiltere açısından önemini farkedildiğini belirtmiştik. Bundan sonra İngiltere, Afganistan'ın stratejik önemini kavramış ve Afgan Emiri ile anlaşma yapmıştır. Rusya'dan Afganistan'ı korumak isteyen İngiltere, bu konuda tutarlı bir politika geliştirememiştir. İngiliz Hükümeti; Afganistan'ın Rusya'dan gelebilecek saldırılara karşı durabilmesi için bağımsız ve merkezîyetçi bir devlet olarak kalması, askeri yardıma muhtaç zayıf bir devlet haline getirilmesi ve ya tamamen işgal edilip parçalanması gibi ihtimaller üzerinde durmuş fakat süreklilik arz eden bir politika uygulayamamıştır⁹⁷.

Rusya ise Gülistan ve Türkmençayı Anlaşmaları ile sağladığı kazanımları İran'a unutturabilmek için onu Afganistan'ın Herat bölgesine doğru yönlendirmeye çalışmıştır. Böylece İran, bu yönde toprak kazanarak Rusya'ya verdiklerini unutacaktı. Herat'ın; Afganistan'ın Hindistan'a açılan kapısı olduğunu bilen İngiliz Hükümeti; 1837 yılında İran'ın Herat'a doğru hareket etmek üzere olduğunu anlamış ve politikasının merkezini İran'dan Afganistan'a doğru kaydırmıştır. Hive Hanlığı'nın Herat'ın güvenliği için önemli olduğunu düşünen İngiltere, Hive Hanlığı ile yakınlaşmıştır. Sonunda diplomatik yollarla 1838 yılında İran Şahını Herat'ı almaktan vazgeçiren İngiltere, Herat'ın Rusya'nın eline düşmesini engellemiştir⁹⁸.

Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik - Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze* adlı eserinde Herat krizine farklı bir yorum getirmektedir. Yalçınkaya; aslında bu dönemde Rusya ve İngiltere arasında yaşanan rekabetin sahte olduğunu; iki devletin gizli bir şekilde ittifak yaptığını iddia etmektedir. Ruslar'ın teşviki ile İran'ın Herat'ı kuşatması; Hindistan'ın güvenliği açısından İngiliz Hükümetinin çıkarlarına aykırı gibi gözükse de

⁹⁶ Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan* (Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2003) s :77-78

⁹⁷ Robert Middleton, "Tajikistan and High Pamirs, Extract from Chapter: The Great Game Myth or Reality ? pp: 295-330" <http://pamirs.org/Extract%20Odyssey%20Great%20Game.pdf> Erişim tarihi: 27.01.2018

⁹⁸ Saray, *The Russian...*, s:79-88

aslında tam tersine, çıkarlarına hizmet eden bir sonuç doğurmuştur. Yalçınkaya'ya göre; Herat'ı işgal edince İran; kuzeyi Rus kontrolünde iken güneyinin de İngiltere hakimiyetine girmesi için meşru bir sebep yaratmıştır. Üstelik Herat'ı İran ve Rusya'dan kurtaran İngiltere, bölgeye kurtarıcı rolüyle girerek kendisini farklı şekilde tanıtmayı başarmıştır. Yazar; “ Politik Çekim Kanunu”olarak açıkladığı bu durumun Herat krizinden sonra artık; İngiltere ve Rusya arasında İran, Afganistan ve Türkistan sebebiyle yaşanan her türlü rekabet ilişkisinin temelinde olacağını savunmuştur. Buna göre, artık iki ülke arasında sürekli bir çıkar çatışması varmış gibi görünecek fakat her seferinde savaşın eşiğinden dönülecektir. Yazar, “ Politik Çekim Kanunu'nun bundan sonra yaşanan iki olayda daha görüldüğünü savunmuştur. Bunlar; İngiltere tarafından misyonerlik amacıyla gönderilen Albay Stoddart ve Yüzbaşı Conolly'nin 1841'de Buhara Emiri tarafından öldürülmesi olayı ve diğeri de 1853'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan Kırım Savaşı'dır.⁹⁹

I.Nikolay devrinde (1825-1855) Rusya, Avrupa ve Ortadoğu meselelerine de karışmaya başlayınca bu kez 1853 Kırım Savaşı ile Avrupalı devletler tarafından durdurulmak istenmiştir. Osmanlı Devleti; İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya arasında yapılan 1853 Kırım Savaşı, Rus dış politikası açısından bir dönüm noktası olmuştur. Rusya, savaştan büyük bir yenilgiyle ayrılınca Avrupa'ya karşı üstünlüğünü kaybetmiş oldu. Savaştan sonra imzalanan Paris Barış Anlaşması¹⁰⁰ ile Tuna Nehri'nden uzaklaştırılarak Balkanlar'da yayılma politikasından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Karadeniz'i tarafsız hale getiren 1856 Paris Barış Anlaşması, Rusya'nın Karadeniz'de de hakimiyet kurmasını engelliyordu. Bu yüzden Rusya için tek bir istikamet kalmıştı; o da Orta Asya idi.¹⁰¹ Yeniden güçlenmek ve

⁹⁹ Aleaddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik - Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze* (İstanbul: TimaşYayınları, 1997) s: 43-47

¹⁰⁰ 1856 yılında imzalanan Paris Barış Anlaşması, Osmanlı Devleti hakimiyetinde bulunan 10 Milyon nüfuslu Ortodoks Halkın himaye hakkını imzalı bir belge ile kendisine verilmesini isteyen Rusya 'nın bu isteğinin reddedilmesi nedeniyle 1853 yılında başlamış olan Kırım Savaşı'nı sona erdiren bir anlaşmadır. Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaş açmasıyla başlayan Kırım Savaşı, Avrupalı Devletler'in Osmanlı Devleti tarafında savaşa dahil olmasıyla Rusya aleyhinde sona ermiştir. Prusya, Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanmıştır. Avrupalı Devletler'in Osmanlı Devleti lehine hareket etmelerinin bir çok nedeni vardır. Avrupa'da etkili bir güç haline gelen Rusya'nın bertaraf edilmesi için; özellikle İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Stradford de Redcliffe vasıtasıyla Ortodoksları'n himayesi meselesini savaşa varıracak derecede suistimal ettiği ise açıktır. Barışı sağlayan anlaşma şu dört ilke temelinde Avrupalı Devletler ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanmıştır: 1-Ortodokslar üzerindeki Rus himaye hakkına son verilmesi ve Osmanlı Devleti'nin tanımış olduğu imtiyazların Avrupa ortak garantisine dönüş türülmesi. 2-Tuna Nehri'nde seyrifefain serbestisi. 3- Karadeniz'in tarafsız ve silahsız bir hale getirilmesi. 4-Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan ahalinin siyasi ve dini haklarının temini. Anlaşma neticesinde Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü Avrupalı Devletler'in koruması altına alınırken Rusya, Avrupa'da 1815 Viyana Kongresi'nden beri sürdürdüğü üstünlüğü kaybetmiş ve Avrupa'dan çıkarılmıştır. Bundan sonra Şark'da sömürgecilik faaliyetlerine devam etmiştir. (Kemal Beydilli; “ Paris Barış Anlaşması “ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, yıl: 2007, cilt: 34, sayfa: 169-172)

¹⁰¹ Fahir Armaoğlu, *19.yy Siyasi Tarihi*,(Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999) s.255

İngiltere'den Kırım intikamını almak için yönünü tamamen Orta Asya bölgesine çevirdi¹⁰². Türkistan tam da bu tarihlerde “Büyük Oyun”un en şiddetli yaşandığı coğrafya olmuştur. Rusya için Türkistan; güneye, Hindistan'a doğru sarkmasını sağlayacak tek kapı olarak görülmüştür. Rusya; Türkistan üzerinde işgal faaliyetlerini hızlandırırken İngiltere'de kuzeyden gelen tehdide karşı savunmaya geçerek Türkistan ile temasa geçmiştir. Rusya ve İngiltere'nin Türkistan üzerindeki rekabeti bundan sonraki alt başlıkta incelenecektir.

Rusya'nın Türkistan politikasına dair İngiltere'de *Society of Arts* isimli bir dergide bir yazı yayınlanmıştır. Yazıyı yazan James Long, Rusya'nın Kırım'da aldığı yenilgiyi unutmadığından ve Delhi'yi işgal ederek intikam alabileceğinden bahsetmiştir. Yazar bu değerlendirmesine kaynak olarak Rusya'da Golos'da yayınlanan bir yazıyı göstermiştir. Bu yazıda Hindistan'ın işgal edilmesi gerektiği yazıyordu. Böylece Osmanlı Devleti üzerindeki İngiliz etkisinin de yok edileceği varsayıyordu. Ayrıca bu yazıda Rusya'nın asıl hedefinin 3 milyonluk Türkistan değil de Kaşgar üzerinden ilerleyerek 300 milyonluk Çin olduğu belirtilmiştir.¹⁰³

İngiltere ve Rusya; 19.yy'ın sonlarına doğru bu kez yine Afganistan'da karşı karşıya gelmişlerdir. 1838 yılında Herat'ın kurtarılması İngiltere için yeterli gelmemiştir. İngilizler, Dost Muhammed Han 'ın (1793-1863) yerine kendi çıkarlarına uygun davranmasını bekledikleri Şüca Şah Dürrani'yi (1785-1842) tahta geçirmek istiyorlardı¹⁰⁴. Ayrıca İngiltere Afganistan'ın giderek güçlenmesinden korkuyordu. Bu yüzden Ağustos 1838'de İngilizler Kabul'e girdiler. Böylece Britanya ve Afganistan arasındaki ilk savaş başlamış oldu.

¹⁰²Roux, *a.g.e* , s.429-430. Aleaddin Yalçinkaya'nın 1837 Herat krizinden sonra İngiltere ile Rusya arasında yaşanan her rekabette aslında gizli bir ittifak olduğu yönündeki iddiasına yukarıda yer vermiştik. Yalçinkaya aynı eserinde; bu iddiasına örnek olarak Kırım Savaşı sonunda imzalanan 1856 Paris Barış Anlaşması'nı vermektedir. Yazar, bu anlaşma ile Rusya'nın Avrupalı Devletler tarafından bilinçli bir gözyumma ile Kafkaslar ve Türkistan'a yönlendirildiğini iddia etmektedir. Avrupa'da büyük bir darbe alan Rusya'nın; savaş sonunda Kafkaslar ve Orta Asya'da serbest bırakılmış, anlaşmaya Rusya'nın bu coğrafyadaki faaliyetleri ile ilgili bir madde koyulmamıştır. Bu konuda İngiliz Hükümeti pek çok çevreden eleştiri almıştır. Örneğin Mareşal Sir Henry Rawlinson; Kırım Savaşı'ndan önce, Kafkaslar'daki kabilelere İngiliz Hükümeti tarafından yardım edilmesi gerektiğini böylece güç kazanan bu kabileler sayesinde Rusya'nın , İran'ı işgal edemeyeceğini söylemiştir. Oysa İngiltere savaş sırasında Kafkaslar'a yardım etmek bir yana Osmanlı'nın yardımını da engellemiştir. Yalçinkaya, Paris Anlaşması ile ilgili İngiltere'nin Avam kamarasında yapılan tartışmalarda; Kafkasya'nın stratejik önemi ve Kafkaslar'ın İngiliz Hükümeti tarafından savaşın başında kendi çıkarı için kullanıldıkları ve korunmaları yönünde karar alınarak kendilerine güven verildiğini fakat daha sonra da bir kenara atıldıkları yönünde eleştiriler yapıldığını belirtmiştir. Bu konuda bir kaç kişinin konuşmalarına yer veren Yalçinkaya, ayrıca iddialarına kaynak olarak Karl Marx'ın New York Tribune'de 11 Ocak 1854 tarihinde yayınlanan “ The Eastern Question” adlı makalesini göstermektedir.(Yalçinkaya, *a.g.e*, s: 50-57)

¹⁰³ James Long, “Russian Advance in Central Asia”, *Society of Arts, Journal*, 20 Nov. 1874 – 12 Kasım 1875 s. 645, 647, 648 **aktaran** :Hayri Çapraz, “Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Aralık 2011, Sayı:24, s.51-78.

¹⁰⁴ Saray, *The Russian...*, s:89

Başlangıçta Kandahar, Gazne ve Kabil'i ele geçiren İngiltere, kendisine karşı yapılan gerilla savaşını kaybederek büyük bir hüsrarla 1842 yılında Afganistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Üstelik savaş sırasında İngiliz Hükümetinin desteklediği Şuca Şah Dürrani de öldürülmüştür. Böylece İngiltere'nin bölgedeki prestiji sarsılmıştır. Tekrar Kabil ve Herat'ı ele geçiren Dost Muhammed Han'dan sonra güçlenen Afganistan 1879'da tekrar İngiltere'nin işgaline uğramıştır. İngiltere, bu kez Afganistan'a Gandamak Anlaşmasını zorla imzalatmak istiyordu. Bu anlaşmayla Afganistan tamamen İngiltere'ye bağlı hale gelecek ve ayrıca Kurram, Pişin ve Sibi bölgelerini İngilizler'e bırakacaktı. Böyle bir anlaşmayı kabul etmeyen Afganlılar İngilizler'in işgaline uğramıştır. 1881 yılında yine yenilerek Afganistan'ı terketmek zorunda kalan İngiltere, 1893 yılında Afgan Emiri Abdurrahman (1840-1901) ile bir anlaşma imzalamayı başarmıştır. Bu anlaşma ile Afganistan'ın dış politikası İngiltere'nin kontrolüne bırakılmıştır. Ayrıca bu anlaşma Afganistan'ın halen geçerli olan doğu sınırlarını çizen anlaşmadır¹⁰⁵.

İngiltere 1879 yılında Afganistan'a girdiği zaman; Rusya ve Osmanlı Devleti ile arasında 1877 yılında başlamış olan 93 Harbi¹⁰⁶ henüz bitmişti. Savaş sonunda imzalanan 1878 Berlin Antlaşması¹⁰⁷ ile Rusya'nın Uzak Doğu'da yayılma siyaseti, Avrupalı Devletler ve özellikle İngiltere'nin araya girmesiyle engellenmiş oluyordu. Berlin Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın panslavist politikaları yüzünden Avusturya, Almanya ve İtalya tarafından yalnızlaştırılan Rusya, Türkistan'daki faaliyetleri nedeniyle İngiltere ile de gerginlik yaşadığından uluslararası arenada tamamen tek başına kalmıştır.¹⁰⁸ Bu yüzden İngiltere'den Berlin Antlaşması'nın intikamını almak için Afganistan ve Hindistan yönüne doğru sarkmaya

¹⁰⁵ The Russian General Staff, Edit:Lester W.Grau & Michael A. Cress, (Kansas: Üniversity Press of Kankas, 2002) s: 6-7

¹⁰⁶ 93 Harbi olarak tarihe geçen 1877-78 Osmanlı Rus Harbi; 1856 Kırım muhaberebesinden yenilgiyle ayrılan Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde Balkanlar'da Panslavist politikalar yürütmeye başlamıştır. Balkan Milletini isyana teşvik eden Rusya, Osmanlı Devleti'ni aktif bir politika izleyerek yıkmaya çalışmıştır. Rusya'nın; Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan halklarını Osmanlı Devleti'nden koparacak nitelikte sunduğu, kabul edilemez teklifler neticesinde iki taraf arasında savaş başlamıştır. Savaş sonunda büyük bir yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti; 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne Mütarekesi'ni imzalamıştır. Buna göre; Erzurum; Ruslar'a teslim edilecek, Babıali' ye vergi veren bir Bulgaristan Emareti kurulacak, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın istiklalleri tanınacak, Rusya'ya savaş tazminatı ödenecek ve Boğazlar üzerinde Ruslar'a bazı imtiyazlar verilecekti. Edirne Antlaşması, Rusya'nın büyük emellerini gerçekleştirecek olmasından dolayı Avrupalı Devletlerin hoşuna gitmemiştir. İngiltere'nin araya girmesiyle 1879'da Edirne Antlaşması'nın maddeleri değiştirilerek Berlin Antlaşması imzalanmıştır. (Mahir Aydın, “ Doksanüç Harbi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:9, s:498-499)

¹⁰⁷ Berlin Antlaşması; Osmanlı Devleti ile İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya devletleri arasında 13 Temmuz 1878'de imzalanan antlaşmadır. Rusya'nın Ayestefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki kazanımlarından rahatsız olan Avrupalı Devletler'in müdahalesi neticesinde imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Bulgaristan 3 özerk bölgeye ayrılacaktı. Bosna-Hersek Avusturya'ya verilmiş, Sırbistan ve Karadağ bağımsız olacaktı.. Tuna nehri savaş gemilerine kapalı , ticaret gemilerine açık olacaktı. Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum'u harp tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Rusya 'ya bırakacak, Edirne Antlaşmasıyla Ruslar'ın Boğazlarda kazandığı üstünlük kaldırılarak mevcut durumu korunacaktı. (Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* , s:516-517

¹⁰⁸ Kurat, a.g.e, s: 362

başlamıştır. 1883’de Karakum bölgesini ve 1884’de Merv’i işgal etmesi İngiltere arasında yine büyük bir krizin yaşanmasına neden olmuştur. Afgan toprakları olarak kabul edilen bu bölgelerin Ruslar’ın eline geçmesi, Hindistan’ın güvenliğini tehlikeye atmış ve İngiliz Hükümeti savaş hazırlığı yapmaya başlamıştır. İki tarafı da savaşın eşiğine getiren bu kriz, Rusya’nın İngiltere ile bir mücadeleyi göze alamaması yüzünden kısa sürede sona ermiştir. 1885-86 yıllarında İngiltere ile tekrar büyük bir kriz yaşayan Rusya, Afganistan’da yayılma siyasetine son vermiştir¹⁰⁹. İngiltere, iki Müslüman Devletten biri olan Osmanlı Devleti ile Afganistan arasındaki ilişkiden yararlanarak Afganlar’ın yakınlığını kazanmayı amaçlamıştır. Bu yüzden İstanbul’daki İngiliz Sefiri Henry Loyard (1877-1880), Hindistan Genel Valisi Lord Lytton’un Osmanlı Halifesinden, Afgan Emiri Şir Ali’nin İngiltere’ye karşı dostane bir tavır takınmasını rica ettiğini iletmiştir.¹¹⁰

2.2.1 Rusya ve İngiltere’nin 19.yy’da Türkistan Hanlıkları ile ilişkileri

19.yy’da devam eden Rusya ve İngiltere’nin Türkistan ile olan ilişkilerini “Büyük Oyun” kapsamında birbirinden bağımsız olarak incelemek mümkün değildir. Çünkü Rusya’nın Türkistan coğrafyasına yönelik planları kendi bölgesel ticareti için büyük önem taşıırken İngiltere’nin Hindistan’a giden yolları açısından da büyük bir tehlike arz etmiştir. Ünlü Rus tarihçi Vasilili Kliuchevskii’nin dediği gibi, sömürgeleştirme ile göç, Rus tarihinin en önemli parçasıdır.¹¹¹ Türkistan, Rusya için güneye açılan önemli bir kapı ve sömürgesi yapmak istediği zengin kaynaklarla dolu bir coğrafyaydı.

Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Rusya arasında yaşanan savaşlar, anlaşmalar ve her türlü temas hem onların Türkistan’a yönelik faaliyetlerini hem de Osmanlı Devleti’nin Türkistan politikasını etkilemiştir.

Rusya ile Türkistan Hanlıkları arasında ilk ilişkiler; Rusya, 1554’de Kazan ve 1556’da Astrahan’ı işgal ettikten sonra, Moskova Büyük Knezliği(1462-1689) zamanında ticaret ile sınırlı olarak başlamıştır. Don ve Volga Nehirleri’nin birleştiği bir yerde olan Nijni – Novgorad adındaki bir şehirde panayırlar yapılırdı. Bu büyük panayıra Orta Asya’dan çok sayıda tüccar gelir ve burada Ruslar ile ticari ilişkiler kurarlardı. Astrahan ve Orenburg’a gelen Türkistan malları buradan Rusya’ya götürülürdü.¹¹² Hive ve Buhara hanları, Rusya’nın Kazan’dan sonra 1556’da Astrahan’ı ele geçirmesinden sonra bu şehirlerle olan ticaretlerinin

¹⁰⁹ Saray, *The Russian..* s: 126

¹¹⁰ Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013) s.133-140

¹¹¹ Sabol, a.g.m

¹¹² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, (Ankara:Türk Tarih Kurumu,2014) s.349

güvenli bir şekilde devam etmesini sağlamak amacıyla Rusya'ya elçiler göndererek onun dostluğunu kazanmak istediler¹¹³.

Rusya ilk kez I.Petro (1689-1725) zamanında Türkistan ile emperyalist amaçlarla ilgilenmeye başlamıştır. Rusya'nın Hindistan'a doğru genişleme politikasının temelleri Büyük Petro zamanında atılmıştır. Petro, ülkesini Batı gibi teknik ve ekonomik anlamda kalkındırmak istiyordu. Bunun için de paraya ihtiyacı vardı. Oysa hazineyi İsveç ve Türkiye ile yaptığı savaşlarda tüketmişti. Petro'nun Orta Asya'ya gönderilen misyonerlerden aldığı haberlere göre Ceyhun Nehri bölgesinde altın yatakları vardı. Petro ayrıca; Ceyhun Nehri'nin ötesine gidildiğinde zengin Hindistan'a ulaşılabilirdiğini de biliyordu. Böylece Petro hem bu altın yataklarını hem de Hindistan'ın zenginliklerini ele geçirmeyi planlıyordu.¹¹⁴

Petro, Rusya'nın büyümesini sağlayacak tek faktörün güneye, Osmanlı İmparatorluğu'na doğru ilerlemesi olduğunu düşünmüştür. Bu yüzden ilk askeri girişimi 1695-1696 yıllarında Azak Kalesi'ne doğru gerçekleştirmiştir. Ayrıca Don ve Volga Nehirleri'ni birleştirecek bir projenin başlatılması da Rusya'nın amacının güneye doğru inmek olduğunu göstermiştir. Bu doğrultuda 1700 yılında İstanbul'a ilk Rus daimi elçisi gönderilmiştir.¹¹⁵

1699 Karlofça Anlaşması ile gerileme dönemine giren Osmanlı Devleti dikkatini Avrupa'ya vermeye başlayınca Rusya için Orta Asya'da ilerlemek daha kolay olmuştur.¹¹⁶ Karlofça Anlaşması, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olmakla beraber Ruslar'ın Türkler'e yönelik iki yüzlü bir siyaset izlediklerini de göstermekteydi. Karlofça Anlaşması'ndan ayrı olarak Ruslar, 1700 yılında İstanbul'da bir anlaşma imzalamayı başarmışlardır. Bu anlaşma ile Karadeniz'de serbest ticaret yapma hakkını elde etmeye çalışan Ruslar, Osmanlı devlet adamlarının ters tutumuyla karşılaşınca hedeflerine ulaşamamışlardır. Bundan sonra Karadeniz'de istediği gibi serbest ticaret yapamayacağını anlayan Rusya, Osmanlı hakimiyetinde Karadeniz'de ticaret yapan İngiltere ve Felemenkler'i kendi tarafına çekerek onları kullanmaya karar vermiştir.¹¹⁷

Petro, 1715'te Yarkent civarında altın madeni bulmak için buraya bir ekip göndermiştir. 1717'de ise Hive'ye saldırı amacıyla askeri kuvvet göndermiştir. Fakat bu iki

¹¹³ Kurat, *a.g.e.*, s.155

¹¹⁴ Hopkirk, *a.g.e.*, s. 322-323

¹¹⁵ Graeme Herd, "Peter The Great and the Conquest of Azov:1695-96" editör: Lindsley Hughes, *Peter The Great and the West: New Perspectives* (New York : Palgrave, 2001) s: 172

¹¹⁶ Kurat, *a.g.e.*, s:49-107

¹¹⁷ Saray, *Türk-Rus..* s.49-51

hareket de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹¹⁸ Aleksandr Bekoviç-Çerkaskiy yönetiminde 1717 yılında Hive'ye gönderilen heyet 700 kişiden oluşmaktaydı. Hive'ye yaklaşmak üzereyken Han ile heyet arasında elçiler yoluyla karşılıklı hediyeleşmeler yaşanmıştır. Fakat heyet Hive'ye girmesine dört gün kala Hive ordusu savaşmak zorunda kalmıştır. Bekoviç-Çerkaskiy tarafından yenilgiye uğratılan Hive Hanı Gazi Han, elçiler vasıtasıyla haber göndermiş ve heyetle müzakere yapmak istediğini bildirmiştir. Fakat heyeti kandıran Gazi Han, onları Hive'ye davet ederek ayrı ayrı yerlere yerleştirmiş ve hepsini öldürtmüştür¹¹⁹.

Ruslar 18.yy'ın başlarından itibaren Hanlıklara gönderdikleri misyonerler ve elçilik heyetleri dışında askeri ve ticari bir takım faaliyetlere de girişmişlerdir. Türkistan'a doğru kale inşasına başlayan Rusya, 1716'da İrtiş Havzasında Omsk, 1718'de Cedisara, 1734'de Yayık Nehri'nde Ork (Orenburg), 1752'de Peterpaul (Kızılcay) kalelerini yapmışlardır. Bunlardan Orenburg Kalesi, Ruslar'ın bundan sonra yürütecekleri sömürgecilik faaliyetleri için hem muhimmat deposu hem de idari merkez olarak kullanılmıştır.¹²⁰

1791 yılında Özi kasabasını işgal etmesi, Rusya'nın İngiltere'nin Orta Asya'da çıkarlarını tehlikeye sokacak kadar güçlenmeye başladığını göstermiştir. Bundan sonra Rusya, Afganistan'ın kuzeyine kadar ilerleyerek İngiltere'yi tehdit etmeye devam etmiştir. Fakat Napolyon'un tarih sahnesinde belirmesiyle Avrupa dengeleri alt üst olmuştur.

Napolyon; İngiltere'nin yönünü Avrupa'dan başka yere çevirecek ve böylece onu Avrupa'da zayıf düşürecek bir adım atmaya karar vermiş ve bunun için de Rusya'yı kullanmıştır. Rusya ve İngiltere'nin Orta Asya'da paylaştığı dengeleri bilen Napolyon; Rusya'nın İngiltere'yi Orta Asya'da sıkıştırmasını ve böylece İngiltere'nin ilgisini buraya çekerek Avrupa'dan uzaklaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Napolyon aslında Rusya'nın 18.yy boyunca Doğu'da İngiltere için bir tehdit gibi görünse de tehlike oluşturacak bir askeri üstünlüğü olmadığını da biliyordu. Yine de İngiltere'yi Avrupa'da yıpratmak için Rusya'yı ikna edip İngiltere üzerine göndermeye çalışmıştır.¹²¹

Bu çabalara karşılık Rus Çarı Paul , Napolyon'a İngiltere'yi Hindistan'dan çıkaracak bir plan sunmuştur. Fakat Napolyon, Rus Çarı'na güvenmediği için Hindistan'a onunla birlikte gitmemiştir. Paul, 24 Ocak 1801'de Don Kazakları'nın şefine Orenburg'un sınır

¹¹⁸ Kurat,a.g.e, s.262

¹¹⁹Şemsiddinov R. Sadıkov ve diğerleri., *Uzbekistanın Yengi Tarihi*, Cilt 1 (Taşkent: 2000) s:31-32

¹²⁰ Togan, *Bugünkü Türki..* s:211

¹²¹ Frompkin, a.g.m, s.937

kasabasında savaşmak ve Hindistan'a doğru ilerlemek için bir ordu göndermiştir. Bu ordunun görevi Hive ve Buhara'da bulunan Rus esirleri serbest bırakmak ve Hindistan'dan İngiltere'yi çıkararak Hindistan ticaret yollarını ele geçirmektir. Paul, Kazak liderin İngilizler'e karşı olan herkese barış teklif etmesini ve onları Rusya'nın dostu olarak saymasını istemiştir. Paul şöyle devam etmiştir : “ Hindistan'ın bütün zenginliği senin ödülün olacak. Bu girişim sayesinde ölümsüz bir şana sahip olacaksın, benim sadakatim seni koruyacak, zengin olacaksın, ticaret yollarımız uzayacak ve düşmana ölümcül bir darbe vurulacak.”¹²² Paul'ün ne Hindistan'ın coğrafi şartları ne de oradaki İngiliz nüfuzu hakkında bir bilgisi vardı. Bunu heyetin liderine yazdığı talimatlarda görmek mümkündür: Paul, Kazak lidere şöyle demiştir: “Benim haritalarım yalnız Hive ve Ceyhun Nehri'ne kadar gider. Daha ötesinde İngiltere'nin nüfuzunu ve yerli halkın şartlarını siz kendiniz öğreneceksiniz.”¹²³ Paul'un bütün bunlardan sonra bu girişim için yeteri kadar hazırlık yapmadığı ortaya çıkmıştır. Napolyon da zaten böyle olduğunu anladığı için Paul'un teklifini reddetmiştir. Rusya'nın Sibirya'yı ele geçirmesine öncülük eden Kazaklar yine aynı şekilde Orta Asya'da da bu girişime katılırken Çarın gücünü ve hazırlığını sorgulamamışlardır. Ruslar, Hindistan'a doğru harekete geçmişken Paul'un öldüğü ve yerine Alexander'ın geçtiği haberini almışlardır. Yeni Çar Aleksander da Kazaklar'ın geri dönmesini istemiş ve Ruslar'ın hayalleri şimdilik son bulmuştur.¹²⁴

Rusya, bu başarısız tecrübesinin ardından 19.yy'ın ilk yıllarında Türkistan'a çeşitli misyonerler göndermiştir. Bu dönemde Orta Asya'da Rusya'nın karşısına çıkacak bir rakibi henüz yoktu ve bu yüzden çok rahat hareket edebilmiştir. Bu misyonerlerden başarısız bir serüven yaşamış olan Lieutenant Poverdovski 1802'de, Subhankulof ise 1809'da gönderilmiştir. Devam eden yıllarda 1820'de Negri yönetiminde bir elçilik heyeti, 1824'de Tsiolkovski yönetiminde bir askeri birlik ve 1834-1835 yıllarında seyahatini tamamlayamamış olan Demaisonin ile Ensign Vitkovitchin bölgeye gönderilmiştir.¹²⁵

İngiltere ise 1810 yılında iki adet subayını keşif için gizli görevle Balucistan, Pakistan dolaylarına göndermiştir. Bu subaylar Captain Charles Christie ve Lieutenant Henry

¹²² Hopkirk, *a.g.e.*, s: 514

¹²³Hopkirk, *a.g.e.* s:514

¹²⁴Hopkirk, *a.g.e.* s: 514-537

¹²⁵Ch.Ch.Valikhanov, John Michell, M.I.Venyukov and Other Russian Travellers, *Russians in Central Asia:Their Occupation of the Kirghiz Steppe and The Line of the Syr-Darya*, (London,1865) s. 409

Pottinger'di. Bu keşiflerde oradaki kabile liderlerinin emirlerindeki kuvvetler ve coğrafya hakkında çok değerli bilgiler edinmişlerdir.¹²⁶

Rusya'nın Orta Asya'daki tehlikeli ilerleyişine dikkat çeken ilk İngiliz, Doğu Hindistan Şirketi'nde çalışan bir memur olan William Moorcroft'dur (1767–1825). Moorcroft Hindistan'ın kuzey bölgesinde ve Türkistan sınırlarında bir çok defa yolculuk etmiş ve gelişmeleri gözlemlemiştir. Moorcroft bir veteriner cerrah olarak 1808 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin daveti üzerine Hindistan'a gelmiştir¹²⁷.

1819 yılında Türkistan Hanlıkları'na yine bir Rus ajanı gönderilmiştir. İsmi Kaptan Nikolai Muraviev olan bu ajan 24 yaşında bir Rus askeriyken bir Türkmen kabile üyesi görünümünde Tiflis'den yola çıkmıştır. Muraviev, 13 Aralık 1819 tarihinde biten görevi boyunca Hive Hanlığı'nın askeri gücü, bölgenin ekonomik durumu, ticaret ve coğrafik özellikleri gibi pek çok önemli bilgiyi Rus Hükümetine ulaştırmayı başarmıştır. General Yermolov'un Hive Hanına özel mektubunu kendisine iletmiş ve Rus Hükümetinin Hive Hanı ile ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek istediğini bildirmiştir. Bu yöntem “Büyük Oyun”da Rusya'nın tekrar tekrar kullandığı ve uygun zamanı bulunca da hedefindeki yeri işgal ettiği geleneksel bir stratejiydi. Muraviev; Rus Hükümeti'nin mevcut durumda kullanılan ticaret yollarını değiştirmeyi planladığını, böylece Rusya ile Hive Hanlığı arasındaki ticaret yollarının mesafesinin kısılacağını, böylece daha güvenli ve daha az masraflı bir sevkiyat yapabileceklerini ifade etmiştir. Rus Hükümetinin planı Hazar Denizi'nin doğusunda Krasnovodsk'da bir liman inşa etmek ve Rusya ile bu liman vasıtasıyla ticaret yapılmasını sağlamaktı. Ancak Hive Hanı planı beğense de bölgedeki Türkmen kabileleri İran hakimiyetinde oldukları için İran ile ilişkilerinde sıkıntı yaşamaktan çekinmiştir. Ancak Muraviev bu konuda Ruslar'ın destek olacağı garantisini vermiştir. Eğer

¹²⁶ Hopkirk, *a.g.e.*, s:653-673

¹²⁷ Şirket kendisinden hem ihtiyacı olan atları temin etmek hem de keşif yapmak üzere Tibet'in Kailas bölgesine gitmesini istemiştir. Kailas Dağı, Buda dinine mensup insanlar tarafından kutsal sayıldığı için birçok hacı adayını ağırlamaktadır. Ancak bu dağ, 1715 yılına kadar pek ulaşılabilir bir yer değildi. İlk defa 1715 yılında iki Avrupalı Cizvit burayı ziyaret etmişti. İkinci ziyaretçi ise 100 yıl sonra William Moorcroft'du. Pek inandırıcı olmasa da Hopkirk'in iddiasına göre; Moorcroft burada bir Tibet köylüsünün evinde karşılaştığı iki köpek sayesinde Ruslar'ın büyük oyununu ortaya çıkarmıştır. Kendisine bu köpeklerin bir Rus tüccardan alındığı söylene de köpeklerin askeri amaçla yetiştirilmiş olduğunu farketmiş ve tüccar olduğu sanılan Rus'un aslında gizli görevle gelmiş bir asker olduğunu hemen anlamıştır. Bu düşünceyle Moorcroft, Ruslar'ın İngilizler'den önce çoktan bu bölgede keşif amaçlı dolaştıklarını anlamış ve üstlerine Rus ilerleyişinin durdurulması için birşeyler yapılması gerektiğini bildirmiştir. Moorcroft, Ruslar'ın hedefinin öncelikle Türkistan'ı sonra Afganistan ve en sonunda Hindistan'ı ele geçirmek olduğunu söylemiş ve eğer Rusya durdurulmаса İngiltere'nin Orta Asya'daki varlığının ve ticaretinin son bulacağını belirtmiştir. Fakat o dönemde henüz Rusya, İngiltere'nin müttefiki sayıldığı için bu öngörüler pek ciddiye alınmamış, Moorcroft'un tavsiyeleri rafa kaldırılmıştır. Moorcroft'un son seyahati en zengin hanlık olan Buhara'ya doğru idi. Bu seyahatin amacı hem atları bulabilmek hem de Rusya'nın yaptığı gibi Türkistan'ı İngiliz pazarına açabilmektir. 16 Mart 1820'de Buhara'ya doğru başlayan yolculuk tam 6 yıl sürmüş ve bir tradejiyle son bulmuştur. (Hopkirk, *a.g.e.*, s.1465-1487)

Han bir heyet gönderirse Tiflis’de Rus Generali Yermolov ile görüşülebileceğini ifade etmiştir. Muraviev Tiflis’e dönünce notlarını General Yermolov ile paylaşmış ve geçirdiği süre içerisinde Hive’nin kolayca işgal edilebileceği kaanatine varmıştır. Ayrıca bu süreçte Hive Hanı’nın elinde bulunan 3000 Rus esirin de işgal sırasında Ruslar’a yardım edeceklerini söylemiştir. Fakat o dönemde Çar Aleksandra’nın iktidarlığı tehlikede olduğundan ve içeride bir takım sıkıntılar yaşadığından bu işgali hemen gerçekleştirememiştir. Muraviev, Hive’nin hemen işgal edilmesini sağlayamamış olsa da verdiği bilgiler ve özellikle esirler Ruslar’ın birdahaki seferde Orta Asya Müslüman Devletleri’nin aleyhine genişlemesi için bahane olmuştur.¹²⁸

1836’da bu defa Orenburg askeri yöneticisi Peronvks tarafından Buhara Emirine bir mektup gönderilmiştir. Mektupta; Hive Hanlığı’nın Rusya’ya karşı düşmanca bir yaklaşımda bulunduğu, Hive’de bulunan Rus tüccarlara iyi davranılmadığı ve zorluk çıkarıldığı, Rusya’da bulunan tüm Hive vatandaşlarının tutuklanacağı ve Hive’de bulunan Rus tutuklular serbest bırakılmazsa Hiveli tüccarların da serbest bırakılmayacağı, o tarihte Rusya’da bulunan Hokand elçilik heyetinin ve tüccarların Rus İmparatorunun huzuruna çıkarılacağı, oysa Hiveli tüccarlara bunun yapılmadığı, Buhara Hanı ile Rusya arasındaki dostane ilişkilerin aynen devam edeceği, eğer Buhara’da da varsa Rus vatandaşları, onların da serbest bırakılması gibi konulardan bahsedilmiştir.¹²⁹

1830’da Lord Palmerston’un İngiliz Dış İşleri Sekreteri olmasıyla İngiltere’nin Orta Asya dış politikası asıl şeklini almıştır. Buna göre bölgedeki her türlü Rus faaliyeti İngiltere’nin çıkarlarına aykırı sayılmaktaydı. Palmerston temelde Rusya olmak üzere herhangi bir Avrupa devletinin, Orta Asya’daki İslam devletlerinin çökmesi halinde bölgede egemenlik yarışına gireceklerinden ve bu yüzden bir dünya savaşının yaşanacağından korkmaktaydı. Bu yüzden buradaki İslam devletlerini özellikle Rusya’ya karşı tampon bölge olarak kullanılmaktaydı. İngiltere’nin Rusya’ya karşı duyduğu antipati ayrıca; Rusya’nın Osmanlı Devleti ile kurmuş olduğu ticari ilişkiyi baltalama ihtimalinden de doğmaktaydı. İngiltere, Osmanlı Devleti ile 1838 yılında ticari bir anlaşma yapmıştı. Bundan sonra Osmanlı pazarı İngiltere’nin dış ticaretinde en önemli paya sahip olmuştu. İşte İngiltere’yi korkutan da Rusya’nın İslam topraklarında giriştiği faaliyetlerin Osmanlı Devleti ile ilişkisini tehlikeye sokacak olmasıydı.¹³⁰

¹²⁸ Hopkirk, *a.g.e.*, s: 1263-1439

¹²⁹ Valikhanov, Michell, Venyukov and the others Russian Travellers, *a.g.e.*, 409-413

¹³⁰ Frompkin, *a.g.m.*, s:938

Rusya'nın Hindistan'a inmesini sağlayan iki yolu vardı. İngiliz Hükümeti bu yollardan birini kullanmasından korkuyordu. Bunlardan Rusya'yı direk Hindistan'a ulaştıracak yol; Rusya'nın Orenburga'da bulunan merkezinden güneye doğru Ural Nehri'nin yukarı sularından geçen yoldu. Hazar Denizi ve Aral Gölü arasında bulunan Ceyhun Nehri'nin olduğu bu bölge Hive ve Buhara Hanlığı'nın kontrolü altında olan yerlerdi. Bu hanlıklar aynı zamanda Afganistan ile de sınırdış bulunuyorlardı. Bu yüzden Hindistan'da bulunan İngiliz Hükümeti bu Hanlıklar üzerinden gelebilecek bir Rus tehdidine karşı tetikte bekliyorlardı. Bir diğer yol ise İran üzerinden geçen yoldu. Rusya ile arasındaki anlaşmazlıklar İngiltere'nin araya girmesiyle çözülen İran'da, 1830'lu yıllarda Rusya yanlısı olan Şah Muhammed tahtaydı. Şah Muhammed İngiltere'nin bütün ikazlarına rağmen Rusya'nın etkisi altında kalarak Herat'ı işgal etti.¹³¹

İngiltere, 1838'de İran'ın Herat'a karşı düzenlediği işgal girişimini diplomatik yollarla engellemiştir. Fakat bununla yetinmek istememiştir. Bu yüzden; İngiliz Hükümeti, amacının Hindistan'ın kuzeybatı sınırlarında kalıcı bir güvenlik bariyeri oluşturmak olduğunu belirten bir deklarasyon yayınlayarak Afganistan'a askeri girişimde bulunmuş ve Kabil'i işgal etmiştir. İngiltere'nin bu girişimini kendisine karşı düşmanca bir tavır olarak algılayan Rusya 1839 yılında Hive'yi işgal etmek için harekete geçmiştir. Hive Hanı'nın devamlı olarak ülkelerine gelen Rus tüccarlara düşmanca bir tavır sergilemesinden dolayı Ruslar, Hive'yi işgal etmelerinin sebebinin burada Rus nüfuzunun olduğu yerlerde barışı tesis etmek olduğunu söylerken; Lord Palmerston da cevap olarak Hive ile Rusya arasında bulunan fiziki mesafenin böyle bir destek için engel teşkil ettiğini, Ruslar'ın asıl amacının Hive üzerinden Hindistan'a alternatif bir yol açmak olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Palmerston, eğer Ruslar Ceyhun Nehri'nin aşağı kısımlarına nüfuz etmek isterlerse İngilizler'inde aynı nehrin yukarı sularında hakimiyet kuracağını ifade etmiştir. Ruslar, İngiliz Dış İşleri Bakanı Palmerston'un bu sözlerinin iki tarafı da savaşın eşiğine getirdiğini anlamış ve Hive'ye doğru başladıkları hareketi durdurma kararı almışlardır. Bu başarısız girişimden sonra İngiltere, Hive Hanı'nı Rusya ile iyi ilişkiler kurması yönünde ikna etmiş, Rusya da tekrar aynı yönde askeri bir faaliyette bulunmayacağını garanti etmiştir. Rus gücü başarısız bir girişimle geri dönmek zorunda kalmıştır¹³².

¹³¹ Adolphus William Ward & George Peabody , *History of British Foreign Politics 1783-1919 Volume:II* (Cambridge University Press, 1922-1923) s:200-201

¹³² Ward & Peabody , *a.g.e.*, s: 208-209

Rusya'nın Hive'yi işgalini savaş nedeni sayıp karşı tarafı tehdit etme noktasına gelen İngiltere'nin neden Hive Hanlığı'na bu kadar önem verdiğini açıklamak faydalı olacaktır. Hive'nin İngiltere için taşıdığı önemi şu başlıklarla belirtmek mümkündür: Birincisi; İngiltere, 18.yy'dan beri Rusya'nın Hive'ye doğru genişleme politikalarından haberdardı¹³³. Bu yüzden Hive'nin Rusya'nın eline düşecek ilk yer olduğunu düşünüyordu. İkincisi; Hive'nin Rusya'nın eline geçmesi, Afganistan'dan Hindistan'a açılan bir kapı olan Herat'ın tehlikeye girmesine neden olacaktır. Dolayısıyla Hindistan direk olarak Rus tehdidi altına girecektir. Diğer taraftan Hive'deki köle ticareti İngiltere'yi rahatsız etmekteydi. Buradaki köle ticareti Hive'ye komşu devletler ve özellikle Rusya ile ihtilaf sebebi oluşturabilirdi. Bu yüzden Hive Hanının köle ticaretini sona erdirmesini sağlamak tek çözüm olacaktı. Böylece Rusya için Hive'ye saldırmasını meşrulaştıracak önemli bir sebep ortadan kalkmış olacaktı. İngiltere'nin buradaki amacı, Rusya ve Hive arasındaki anlaşmazlıkları daha büyümeden barışçıl yöntemlerle çözmektir. İngiltere, Hive Hanı'na bu şekilde dostane yaklaşımı sayesinde 1839 yılında iyi bir fırsat yakalamıştır. Rusya, 1839'da Hive'ye saldırınca Hive Hanı hemen İngiltere'nin yardımını istemiştir. Böylece İngiltere, bölgeye müdahale etmenin yolunu bulmuştur.¹³⁴

1841'de Butemevin himayesinde bir Rus elçilik heyeti Buhara'ya gönderilmiştir. Ruslar 1847'de Siri-Derya Nehri'nin aşağı kısmına Raim karakolunu yapmışlardı. Böylece Aral Denizi hakkında da keşif yapma imkanına sahip oldular. Aynı zamanda da sık sık Rus elçilerin Türkistan'a gidip gelmeleri bütün bu Rus girişimleri ile birleşince İngiltere'yi rahatsız etmeye başladı ve iki ülke arasında gerginliğe neden oldu.¹³⁵

İngiltere 1840'lı yıllarda Türkistan hanlıklarına karşı bir süre ilgisiz kalmayı tercih etmiştir. Bunun nedeni ise bu sırada İngiltere'de liberal bir hükümetin görevde olmasıdır. Ayrıca bu olayda İngilizler'in Hindistan Genel Valisi olan (1863-1869) Sir John Lawrence'ın Türkistan ile hem kendisinin ilgilenmemesi hem de diğer Hindistan yetkililerine bu konuda fırsat vermemesi etkili olmuştur. Çünkü 1841 yılında Türkistan hanlarının Ruslar'a karşı birlik olması yönünde tavsiyelerde bulunan Yüzbaşı Conolly ve Albay Stoddart'ın Buhara Emiri Nasrullah Han tarafından haksız yere öldürülmesi, Hindistan Valisi'nin tavır almasına neden olmuştur. Bu yüzden Sir Lawrence, Ruslar'ın Buhara Emirliği'ni işgale başlaması üzerine Osmanlı Devleti ve İngiltere'den yardım isteyen Buhara yetkililerine “ *Size*

¹³⁴ Saray, *The Russian...*, s: 91-92

¹³⁵ Kurat, a.g.e , s.349

yardım için gelen subaylarımı öldürdükten sonra şimdi ne yüzle yardım istemek için geliyorsunuz” diyerek olumsuz yanıt vermiştir. Hindistan Valisi’ni bu tavrından vazgeçirmeye çalışan bölgedeki bir çok İngiliz yetkiliden bir kişi başarılı olmuş ve vali bölgeye bir temsilci göndermeye karar vermiştir. Bunda Kaşgar Emiri Yakub Bey’in 1867 ve 1868 yıllarında İngilizler ile ticaretini geliştirmek istediğini bildiren elçiler göndermesi de etkili olmuştur. 1868’de gönderdiği ikinci elçiye karşılık Pencap Komiseri Sir John Douglas Forsyth, Vali Lawrence’ı ikna ederek olumlu yanıt verilmesini sağlamıştır. Vali bölgeye yakın arkadaşı olan Robert Shaw adındaki tüccarı göndermiş ve kendisine sadece ticari ilişkilerde bulunmasını, siyasi hiçbir temasa geçmemesini tembih etmişlerdir. Shaw ayrıca Sir Henry Lawrence’in da aynı amaçla orada olduğunu öğrenmiş fakat hiç birzaman bir arada görünmemişlerdir.¹³⁶

Başlangıçtan 1850’li yıllara kadar Türkistan daha çok sınır güvenliği ve Doğu’nun pazarları açısından Rusya nezdinde önem taşıyordu. Kırım Savaşı’ndan (1853-1856) sonra ise Türkistan’ın Rusya için stratejik önemi daha da artmıştır. Kırım Savaşı’ndan sonra kaybettiği prestiji yeniden kazanmak için Ruslar Türkistan’ın diğer bölgelerine doğru da keşif planları hazırladılar. Türkistan daha avantajlı ve daha az riskli bir alan olarak görüldüğü için Rusya bu coğrafyada genişlemeye karar vermiştir.¹³⁷ Ruslar, Türkistan’a doğru ilerlemeyi sürdürürken Avrupalı devletlerin dikkatini çekmemek için her fırsatta Orta Asya hanlıkları uluslararası hukuka uygun davranmadıkları için, onlara medeniyet götüreceklerini söylüyorlardı.¹³⁸

Bundan sonra Rus Çarı II. Nikola, 1850’li yıllarda Türkistan’a görevliler göndererek bölgenin kaynaklarını tespit etmek istemiştir. Bu sırada Hokand’da, bu hanlığı oluşturan milletler (Özbek, Kırgız, Kıpçak ve Kazaklar) birbirleriyle çatışma halinde idiler. Bu çatışmalar sırasında bazı gruplar Buhâra’ya sığınıyor ve bu Buhara da Osmanlı Hükümeti’nden gelen ikazlara rağmen fırsattan yararlanıp Hokand’ın içişlerine karışıyordu. Hîve ise Türkmenler’den aldığı vergiyi iki katına çıkarınca Türkmenler isyan etmişlerdir. Hive’de iç savaş başlamış ve Muhammed Emin bu çatışmalarda ölmüştür. 1857 yılına kadar devam eden iç savaştan Hive mağlup olarak çıkmıştır. Sonuçta 1850’li yıllarda hanlıkların durumu hiç de iç açıcı değildi. Tamamen iç dünyalarına dönük yaşayan Orta Asya hanlıkları

¹³⁶ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994)s.183-198

¹³⁷ Mehmet Saray, *Rusların Orta Asya’yı Ele Geçirmeleri* (Ankara: OTDÜ Afrika-Asya Araştırmaları Grubu, 1984)

¹³⁸ Saray, *Rus İşgali..* s.2-3

emperyalist güçlerin, özellikle Rusya'nın avucuna oldukça zayıf ve dağınık bir şekilde düşmüştür.¹³⁹

1858 yılında Albay İgnayitev, hanlıkları ayrı ayrı ziyaret ederek sunduğu anlaşma teklifine sadece Buhara Emiri Nasrullah Han'ı razı edebilmiştir. Bunun nedeni ise Nasrullah Han'ın Hokand ile arasındaki düşmanlığa karşı Ruslar ile işbirliği yapmak istemesiydi. Buhara Hanlığı ile anlaşma imzalayan İngiltere böylece bu hanlığı diğerlerine karşı kullanarak bütün hanlıkları ele geçirmeye başlamıştır.¹⁴⁰

General Kaufman başkanlığında ilerleyen Rus gücü 1860 yılında Yedisu'dan hareket ederek Tokmak ve Pişkek şehirlerini ele geçirmiştir. Daha sonra da Tanrı Dağları'ndan Türkistan'a giden yolları kontrolü altına almıştır. Ceyhun ve Seyhun Nehirleri boyunca ilerleyerek 1861 yılında Seyhun üzerindeki Cülek ve Yenikurgan bölgeleri ele geçirilmiştir. 1864 yılında Türkistan, Evliyata ve Çimkent şehirleri ele geçirilmiştir. General Çernyaev idaresinde Taşkent'e 1865 yılında ikinci bir hücum yapılmış ve Rus ordusunun teknik üstünlüğüne dayanamayan Taşkent, Ruslar'ın eline geçmiştir. Taşkent'in Rus işgaline uğraması Türkistan'da korku ve şaşkınlık yaratmış ve bundan sonra da Rus işgalleri kolaylaşarak hızlı bir şekilde ilerlemiştir.¹⁴¹

Rus Prensi Gorçakov 21 Kasım 1864'de Avrupalı Devletlere Orta Asya'daki Rus ilerleyişini açıklayıcı bir deklarasyon yayınlamıştır. Bu deklarasyonda özetle, Rusya'nın Türkistan üzerine düzenlediği seferlerin sebebi olarak; sınır ötesinde yaşayan vahşi göçebelere medeniyet götürmek olduğu belirtilmektedir. Rusya böylece bu bölgelerle olan ticaretinin güvenliğini sağlayacaktır. Gorçakov'a göre; Rusya'nın bu faaliyetleri, İngiltere'nin Hindistan'da, Birleşik Devletler'in Amerika'da, Fransa'nın Cezayir'de, Hollanda'nın kendi kolonilerinde uyguladığından farklı değildir. Bu yüzden Rusya'nın planı bu göçebeleri medenileştirmek için Çin'den Issık Göl'e ve Aral Gölü'ne uzanan hatta kaleler kurmaktır¹⁴². Rusya, her dafasında İngiltere'yi yatıştıran açıklamalarda bulunsa da bir dahaki adımın Hindistan olduğu ve Çarın tüm Asya'yı egemenliği altında toplamayı amaçladığı düşünülmüyordu.¹⁴³

¹³⁹ Arif Behiç Özcan, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu Politikaları", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011 s:183

¹⁴⁰ Saray, *Rus İşgali..*, s. 64.

¹⁴¹ Akdes, *a.g.e.*, s:350

¹⁴² Francis Henry Bennett Skrine, Francis Henry Skrine, Edward Denison Ross; *The Heart of Asia*, (London: Methuen & co., 1899) s:417-423

¹⁴³ Hopkirk, *a.g.e.*, s:183

Ruslar Türkistan'ı yavaş yavaş işgal ederken Orenburg'u merkez yapmışlardır. Kazakistan ve Başkurdistan idarelerini değiştirmişler ve bu bölgenin hanlarını kendileri tayin etmeye başlamışlardır. Taşkent'te kurdukları Türkistan Genel Valiliği ile Buhara, Hokand, Hive ve Türkmen ülkelerini yönetmeye başlamışlardır. Sivil ve asker Rus yöneticiler kendileri adına çalışan idarecileri aracı olarak kullanarak halktan vergi toplamışlardır. Rus hükümeti bu durumu daha fazla saklayamamıştır. Türk illerinde ıslahat yapmak amacıyla General Kaufman 1882 yılında görevinden alınarak General Çernyayev Türkistan Genel Valiliği'ne getirilmiştir. Bu amaçla Türkistan'a bir araştırma komisyonu gönderilmiştir. General Çernyayev kendisine sunulan ıslahat programını uygulamak istemeyince o da görevden alınarak yerine 1875'te Yakub Bey'e sefir olarak gönderilen General Rosenbach geçmiştir. Yeni Genel Vali'nin arkasından yeni bir heyet gönderilmiştir. Bu heyetin başında Türkistan'ın işgal edilmesi için planlar yapan ve onbir yıl boyunca İstanbul'da elçi bulunduğu zaman Pan-slavist hareketi yönetmiş olan General İgnatiyev bulunmaktaydı. Bu heyetin amacı ıslahatların uygulanıp uygulanmadığını teftiş etmektir. Heyet başkanı İgnatiyev'e, hükümet tarafından Rus halkına davranıldığı gibi Türkler'e eşit muamele yapılmaması, Genel Valiliğin bütün masraflarının halktan alınan vergilerle karşılanması ve eğer bu vergiler yetmezse ellerindeki arazilere el konulması gibi emirler verilmiştir.¹⁴⁴

1861 yılında İgnatiyev Asya Masası Müdürü olmuştur. Bundan sonra artık Rusya'nın tek hedefi Türkistan'ı tamamen ele geçirmektir. Rus Çarı II.Aleksander, 1867 yılında Rusya'nın Orta Asya'da bundan sonra yapacağı faaliyetlerin sadece Seyhun Nehri'ne kadar sınırlı olmayacağını, İran ve Hindistan'a kadar yayılması gerektiğini söylemiştir. O zamana kadar ele geçirilen bölgelerde konumunu güçlendirinceye kadar Hokand, Buhara ve Hive Hanları'nın Rusya'ya karşı birlik olmaları kesinlikle engellenmeliydi. Bu amaçla Hokand ve Buhara Hanları ile hiçbir anlaşma yapılmamalı ve Buhara Hanlığı'na Rus hakimiyetine girmesi için baskı kurulmalıydı. Nitekim bu üç hanlık hiç bir zaman Rusya karşısında birlik olmayı başaramamıştır. Bu yüzden de işgale uğramaları çok kolay olmuştur. Bundan sonra 1860-64 yılları arasında Rusya, Hokand'a saldırarak genel bir taarruz yerine dağınık çatışmalara başlamıştır.¹⁴⁵ 1864 yılından itibaren Hokand Hanı Alimkul Beg Ruslar ile mücadele ederken dış destek bulmak için diplomatik faaliyetlere girişmiştir. İngiltere ve Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunan Alim Kul, Rusya'ya karşı istediği desteği bulamamıştır. Hindistan'a gönderdiği elçi Hacı Beg İshak, Hem Buhara Hanı Muzaferredin'in hem de Ruslar'ın saldırısına uğrayan ülkesi için İngilizler'den aracılık

¹⁴⁴ Saray, *Türk-Rus..* s:234-238

¹⁴⁵ Hayit, *Türkistan..* s.71

yapmasını ve silah ile askeri uzman yardımı istemiştir. Hindistan Valisi Lawrance, elçinin bu isteğini Hindistan ve Hokand arasında bulunan mesafenin uzaklığı nedeniyle reddetmiştir. Görünürdeki sebep bu olsa da aslında Lawrence, Afgan kabilelerin İngilizler'i ülkeden çıkardığı gibi bu göçmen kabilelerin de Ruslar'ı Hokand'dan er ya da geç atacaklarını düşünüyordu. Bu yüzden bu durum geçici ve alınacak önlemler de gereksizdi¹⁴⁶. Hokand Hanı Alim Kul'un diğer elçisi Yakub Han Töre ise 1865 yılında İstanbul'a varmıştır. Fakat tam bu sırada Taşkent'in Ruslar'ın eline geçtiği ve Buhara Hanı Muzafereddin'in yine Hokand'ı işgal edip Hudayar Han'ı tahta oturttuğu haberi gelmiştir. Yine hanlıklar arasındaki bu çekişmelerden dolayı üzüntü duyan Osmanlı Padişahı, Buhara Emiri'ne Müslümanlar arasında birlik olunması gerektiğine dair bir mektup göndermekten başka birşey yapmamıştır. Elçi, Halifeden Hokand Hanı Hudayar Han ve Kaşgar Hakimi Yakub Han'a birer nişan verilmesini ve tüfek, subay elbisesi, askeri eğitimler ve kitaplar istemiştir. Halife tarafından Nişan verilmesi gerekli görülmemiş diğer istenilen malzemelerin gönderilmesi için 13 Ocak 1869 tarihinde bir irade-i seniye¹⁴⁷ yayınlanmıştır. Fakat Osmanlı kaynaklarında bu malzemelerin iletilip iletilmediği konusunda bir bilgiye rastlanmamıştır¹⁴⁸. Bu sırada Ruslar Buhara Hanlığı ile 1868 yılında savaşmaya başlamışlardı. Bir kaç çarpışmadan sonra Buhara Emiri'nin topraklarının önemli bir kısmını (Semerkand dahil) ele geçiren Ruslar, kalan diğer küçük miktardaki toprakların da hamili olmuşlardır. 1876 yılında ise Buhara'nın tamamını ele geçiren Ruslar'a sadece Türkmenistan bölgesini bırakmışlardır. Bu bölge ise 1881 yılında yapılan Göktepe Savaşıyla, Türkmenler'i ağır bir yenilgiye uğratarak işgal edilmiştir¹⁴⁹.

Ruslar, Hazar Denizi'nin Taberistan tarafına bir liman inşa ederek çok gizli bir şekilde Afganistan'a doğru tren yolu inşa etmişlerdir. Bu tren yolu birbuçuk sene içinde Afganistan'a doğru ulaşmıştır. Serahs'a varan tren yolu buradan Ceyhun Nehri'nde bir köprü üzerinden Semerkand'a ulaştırılmıştır. Böylece Ruslar; Kafkas ordusu ile Semerkand ordusunu bir-iki günde birleştirebilecek bir noktaya gelmiştir. Bu ihtimalden dolayı dehşete düşen İngilizler, Pamir'in de gizlice Ruslar tarafından işgal edildiğini farketmişlerdir. Ruslar'ın Keşmir civarına kadar geldiğini görüp paniğe kapılmışlardır.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Saray, *The Russian..* s: 102

¹⁴⁷ Irade-i Seniye içi bkz: Cevat Ekici, Kemal Gurulkan (edit.) *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004) s:53 Yalçınkaya, a.g.e, s: 229-230

¹⁴⁸ Yalçınkaya, a.g.e, s: 229-230

¹⁴⁹ Svat Soucek, *A History Of Inner Asia* (London: Cambridge University Press, 2000) s:198

¹⁵⁰ Ali Fuad Türkgeldi, *Maruf Simalar*, Hazırlayanlar: Selçuk Akşin Somel ve Mehmet Kalpaklı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013) s: 321

1870'li yıllarda Semerkant'ın Ruslar'ın eline geçmesinden sonra Hive'li bazı gruplar Orenburg'daki Rus idaresine karşı saldırılarda bulunuyor ve buradaki Kırgızlar'ı Rusya'ya karşı isyana çağırıyorlardı. Ayrıca Hive Hanı , Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kıyısında bulunan Emba Nehri'ni egemenliğinin sınırı olarak ilan etmiş ve buradaki kabilelerden vergi almaya başlamıştır. Oysa Ruslar bu bölgeyi kendi nüfuz bölgeleri olarak kabul ediyorlardı. Ayrıca Rus Hükümeti ve Hive arasında bir de esir krizi yaşanmaktaydı. Bütün bunlardan sonra Rus Çarı Hive'yi almaya karar verdi. Rus saldırısına karşı koyamayan Hive Hanı, 24 Mart 1873'de barış imzalamayı ve Rusya'nın vassalı olmayı kabul etmek zorunda kalmıştır¹⁵¹.

Ruslar, 1868 yılında Hokand Hanı Hudayar Han'a yine aynı içerikte fakat hiç askeri kuvvet kullanmadan bir anlaşma imzalatmayı başarmışlardır. Ruslar ülkenin bir kısım topraklarını ele geçirmişlerdir. Fakat Buhara'nın aksine Hokand'da bu durum Hudayar Han'a karşı ayaklanmaların çıkmasına neden olmuştur. Hudayar Han'a karşı İshak Hasan ve Abdurrahman Awtobashi tarafından 1873 yılında başlatılan bir isyan büyüyerek iç savaş halini almıştır ve üç yıl devam etmiştir. Sonunda Hudayar Han Ruslar'a sığınmak zorunda kalmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu iç savaş, Ruslar'ın ülkeye müdahale etmesini kolaylaştırmıştır. Hudayar Han Taşkent'e kaçmıştır. Hudayar Han'dan sonra yaşanan istikrarsızlıklar ve taht kavgaları sebebiyle kendisine meşru bir zemin bulan Ruslar ülkeye askeri hareket başlatmışlardır. General Kauffman komutasındaki Rus ordusu önce Namangan ve Andican'ı ele geçirdikten sonra başkent Hokand'a girmiştir. 20 Mart 1876'da Çar Alexander II, Hokand'ı eski adı Fergana ile değiştirerek topraklarına kattığını ilan etmiştir¹⁵².

19.yy başlarında Rusya ve İngiltere'nin Asya'daki sınırları arasında 2000 mil mesafe varken yüzyılın sonlarında bu mesafe bir kaç yüz mile ve Pamir bölgesinde de 20 mile kadar düşmüştür. Bölgede iki sömürge devlet arasındaki mesafe daraldıkça büyük oyun da derinleşmiştir. İngilizler Rus ilerleyişine karşı tedbir almak için bölgeye çok sayıda misyoner göndermiştir. Bu misyonerler; profesyoneller, devlet memurları, gezginler yada Hint askeri görevlileri idi. Bu kişiler Orta Asya'da İngiliz Hükümetinin lehine olan her türlü bilgiyi toplamışlardır.¹⁵³

Ruslar'ın, Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra Türkistan yönündeki işgallerini daha hızlı bir şekilde ve herhangi bir engelle karşılaşmadan gerçekleştirdiklerini görüyoruz. Hive, Buhara ve Hokand(Fergana) Hanlıkları birer birer Ruslar'ın eline düşmüştür. Orta Asya'daki

¹⁵¹ Ross, *a.g.e.*, s:167-168

¹⁵² Soucek, *a.g.e.*, s:193

¹⁵³ Hopkirk, *a.g.e.*, s:198

Rus ilerleyişinin ilk dönemi olan 1730–1848 yılları arasındaki dönem, 1864-1888 yılları arasındaki döneme nispeten daha yavaş ve zor şartlar altında geçmiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra başlayan ikinci dönem, 1888 yılında Merv bölgesi alındıktan sonra sona ermiş¹⁵⁴ ve böylece Ruslar'ın Orta Asya'daki hakimiyeti kesinleşmiştir.

Ruslar'ın tüm bu sefer ve fetihlerinin sebepleri ve sonuçları hem karmaşık hem de dönem dönem değişiklik gösteren nitelikte olmuştur. Fakat yine de bunları iki kategoride değerlendirmek mümkündür: Birincisi; hem laik hem de dini yerel liderlerin, İslam düşmanlarından kurtulmak için giriştikleri gerçekçi olmayan faaliyetlerdir. Bu durum, özellikle Buhara'da yaşandığı gibi; Ruslar'ın pek de kolayca elde edemeyecekleri sonuçları almalarına neden olmuştur. İkincisi ise; Hokand Emiri Muhammed Ali Han (1808-1842) 1842 yılında öldükten sonra, hükümetin düşmesiyle beraber başlayan sıkıntılı dönemdir. Sonrasında 1850'li ve 1860'lı yıllarda herşey daha da kötüye gitmiştir. Ruslar birkaç yıldan beri kendi çıkarlarına uygun bir politika uygulayacak bir yöneticiyle anlaşmayı beklerken; Muhammed Ali Han'ın ölümünden yararlanıp hemen yönetime el atmış ve Hokand'ı ilhak etmişlerdir. Ayrıca bunların yanısıra; Ruslar'ın Kırım'da yaşadığı gerilemenin bir etkisi de olabilir. Özellikle ordunun içinde bulunan hırslı yöneticiler için, Kırım yenilgisinden sonra Orta Asya'da Rus topraklarını genişletecek başka hedefler bulunmalıydı. Bunun anlamı ise Rusya'nın düşmanı olan ve dünyanın tek lider sömürge devleti İngiltere'nin Orta Asya'daki gerçek ya da hayali olan tasarılarını engelleyerek yalnız kalmaktı. Tabii ki en son olarak; Rusya'nın giderek büyüyen sanayisine hammadde ve pazar arayışında olmasını eklememiz gerekir.¹⁵⁵

Rusya'nın temelleri Petro döneminde atılan politikaları neticesinde; Avrupa'nın en büyük gücü haline gelmek için Kuzey ve Doğu Asya'da yürüttüğü faaliyetler, onu bölgesel bir güç olmaktan çıkarıp bir imparatorluk haline getirmiştir. Bu faaliyetler neticesinde Rusya, aynı zamanda bir Avrasya kimliği de kazanmıştır.¹⁵⁶

2.2.2. 19.yy'da Rusya ve İngiltere'nin Kaşgar Devleti ile ilişkileri

Yakub Bey Kaşgar'da bağımsız bir devlet kurduktan sonra devletin varlığını sürdürmek için diplomasi yeteneğini çok iyi bir şekilde kullanmıştır. İngiltere ve Rusya arasında yaşanan Büyük Oyun'un farkında olan Kaşgar Emiri, Büyük Oyun'u kurduğu

¹⁵⁴ Soucek, a.g.e, s: 197

¹⁵⁵ Soucek, a.g.e, s: 198

¹⁵⁶ Paul Bushkovitch, *Petro The Great: The Struggle for Power, 1671-1725* (New York: Cambridge University Press, 2001) s:17

devletin çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Böylece silahını İngiltere'den, ticari mallarını Rusya'dan, askeri eğitimini ise Osmanlı Devleti'nden karşılayabilmiştir¹⁵⁷.

Rusya 1866 yılının sonlarına kadar Kaşgarya ile pek ilgilenmemiştir. Hatta uzun süre Yakub Bey hükümetini, Çin ile olan ilişkilerini bozmamak adına tanımamıştır. Çünkü Rusya için en öncelikli konu yüzyıllardır devam eden ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve bu yüzden Çungarya bölgesine hakim olmaktır. Ancak 1866 yılının sonlarında Kaşgarya'nın bir İslam ülkesi olarak Doğu Türkistan'da yükselen bir güç olmaya başlaması, Ruslar'ı tedirgin etmeye başlamıştır.¹⁵⁸

Rusya öncelikle 1849 yılından itibaren Doğu Türkistan'da ticaret yapma isteğini Çin hükümetine bir mektupla bildirmiştir. Rusya bu ilk mektupta nüfusunun artmasından dolayı daha önce izin verilmiş olan Kyahkta'da yapılan ticaretin yeterli gelmediğini belirtmiş ve bu yüzden İli, Kaşgar ve Targabatay'ın da ticarete açılmasını istemiştir. Çin hükümeti, hem Kaşgar'ın Çin ülkesine mesafe olarak uzakta bulunmasından, hem de Kaşgar'lı tüccarların az sayıda olmasından dolayı Kaşgar'ın ticarete açılmasının mümkün olmadığını fakat diğer iki şehirle ticaret yapılabileceğini bildirmiştir. Rusya ise ard arda gönderdiği mektuplarla Kaşgar konusunda ısrar etmeye devam etmiştir. Çin hükümeti Rusya'nın bu ısrarının nedenini çözememiştir.¹⁵⁹

İngiltere'nin Kaşgarya ile yakından ilgilenmesinin nedenlerini şöyle sıralayabiliriz: 1- Kaşgarya, Rusya'nın Batı Türkistan hanları üzerinde kontrolünü sağlamasına engel olabilecek bir noktada bulunmaktadır. 2- Ticari olarak oldukça fazla imkanların olduğu bir coğrafyadır. 3- İngiltere, Kaşgarya'nın hamisi olmayı başarabilirse bu hakkını Orta Asya'da devam eden Rus yayılcılığına karşı kullanabilecekti.¹⁶⁰

İngiltere, Yakub Bey'e karşı gayet dostane bir yaklaşımda bulunmuştur. Paul B. Henze; "Kaşgarya'da Büyük Oyun" isimli makalesinde İngiltere'nin Yakub Bey'i Timur ve Babür'den sonra Orta Asya'ya gelmiş en büyük hükümdar olarak gördüğünü belirtmiştir. Yakub Bey'in gönderdiği temsilciler Hindistan'da oldukça sıcak karşılanmıştır. Yakub Bey'in

¹⁵⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1995) s.145.

¹⁵⁸ Boulger, a.g.e, s: 175-176

¹⁵⁹ Ch'en Ch'ing-Lung, "Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakub Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi" Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayinevi, 1967)

¹⁶⁰ Henze: a.g.m, s:67

kurduğu devlet, İngiltere açısından hem ticari hem de siyasi çıkarları için çok iyi bir müttefik olabilirdi.¹⁶¹

Yakub Bey, Kaşgar'ı işgal ederken Ruslar'ın dikkatini çekmeye başladığını farketmiştir. Bu yüzden hem Çar ile arasını bozmamak hem de kurduğu devletin çöküşünü engellemek için dışardan yardım almaya çalışmıştır. Onun bu diplomatik çabaları, Ruslar nezdinde diğer Orta Asya hanlarından daha tehlikeli ve zorlu bir düşman olduğu algısına neden olmuştur. Diğer hanlar gibi Ruslar karşısında hemen teslim olmaması ve onlara karşı duruşu onu daha da güçlendirmiştir.¹⁶²

Yakub Bey, Ruslar'ın bölgeye yönelik yalnızca ticari amaçla gelmediklerini, daha sonra da işgal amaçlı askeri faaliyetlerde bulunacaklarını anlamış ve başlangıçta Rusya ile kurulacak her türlü diplomatik ve ticari ilişkiyi reddetmiştir. Rusya ise; Türkistan coğrafyasında Çin hâkimiyeti döneminde sahip olduğu ticari ayrıcalıklarına tekrar kavuşmayı istediği için Yakub Bey'e karşı sert bir tavır takınmıştır. Bu yüzden, Türkistan'ın kuzeybatı sınırlarına asker yığmış ve 1871'e kadar Yakub Bey hükümetini tanımamıştır.

Rusya'nın Yakub Bey hükümetini tanımamasının ardında yatan en önemli neden ise Çin ile ilişkilerine zarar vermek istememesidir. Ayrıca Rusya, Yakub Bey'in hükümetinin kısa ömürlü olacağını düşünmekteydi.¹⁶³ Yakub Bey ile ilgilenen Rus yetkili, Türkistan Valisi olarak atanan General Kaufmann'dı. Daha önce de ifade edildiği gibi; Ruslar 1800'li yıllardan itibaren Doğu Türkistan bölgesine de çeşitli misyonerler göndermiştir. Bunlardan bazılarının isimleri Batı Sibirya Genel Valisi olarak atanan Gasfort ile tüccar kılığına giren ve bir Kazak Türkü olan Cokan Veli Hanov'du. Khlyudov adında gerçek bir tüccar da görevlendirilmiştir. Bu tüccar kılığında gelen kişiler Yakub Bey ile ticari anlaşmalar yapmak istiyorlar; Yakub Bey ise ticari anlaşmaların bahane olduğunu, Ruslar'ın asıl amaçlarının ülkeyi işgal etmek olduğunu düşünüyordu. Yakub Bey'in tedirginliğini farkedен General Kaufmaan İli Vadisi'ne giden yolları açan Kulca şehrini işgal etti. Rusya'nın bu atağından endişe duyan Yakub Bey hemen İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi'ne ulaşmak ve durumu anlatmak istedi. Yakub Han'ın bu girişiminden rahatsızlık duyan General Kauffman, Hokand Valisi'nden Yakub Han'ı anlaşma yapmak üzere ikna etmesini istemiştir. Müslüman bir valinin Ruslar ile işbirliği yapıp Kaşgar Emirini Rus etkisi altına sokmaya çalışmasından

¹⁶¹ Paul B.Henze, "The Great Game in Kasgaria. British and Russian Missions to Yakub Beg", *Central Asian Survey*, vol:8/2, s: 68

¹⁶² Boulger, a.g.e, s: 137-138

¹⁶³ Kim Ho-Dong, *Holy War in China*, (California: Stanford University Press, 2004) s. 141-142.

hanlıklar arasındaki bağların ne kadar kopmuş olduğunu anlayabiliyoruz. Bir taraftan da general, Kaşgar Hanı'na baskı yapmaya devam ediyordu. En sonunda Yakub Bey, Ruslar'ın sınırdaki hazırlıklarını durdurmaları karşılığında anlaşma yapmayı kabul etmiştir.¹⁶⁴

Ruslar'la 22 Haziran 1872 yılında yapılan anlaşmanın tam metni şu şekildedir:

1-“*Rus tab'ası tüccarlar, Yedişehir'de münhasıran kendilerince kullanılmak üzere Kervan Saraylar ile mallarını teşhir ve depo edebilecekleri yerleri tayin etmeye yetkilidirler. Yedişehirli tüccarlar da aynı haklara sahiptirler.*

2-*Rus tüccarları Yedişehir'de arzu ettikleri yerlere ticari temsilci tayin edebilirler. Bu temsilcilerin görevi; temsil ettikleri Rus tüccarlarının Yedişehir'e getirdikleri malların gümrüklenmesidir ve ticaret mahkemelerinde onları temsil ederler. Yedişehirli tüccarlar da aynı hak ve kolaylıklara sahiptirler.*

3-*Rusya'dan Yedisehir'e veya Yedisehir'den Rusya'ya ihraç edilen ticari mallar için değeri üzerinden %2.5 vergi alınır. Her halükarda bu vergi Yedişehirli Müslüman ahaliden alınan vergi nispetinden yukarı olmayacaktır.*

4-*Rus tüccarları, Yedişehir topraklarına giriş ve çıkışta her türlü seyahat, emniyet ve serbestliğe sahip olacaklardır. Yedişehirli tüccarlar da Rus topraklarında seyahat ederken aynı hak ve kolaylıklardan yararlanacaklardır.*”¹⁶⁵

Bu anlaşmanın maddelerine baktığımız zaman Rusya'nın bölgeye göndereceği tüccarlar vasıtasıyla Kaşgar'da siyasi varlığını da tesis etmeyi amaçladığını görebilmekteyiz. Rusya başlangıçta ticari kolaylıklar elde ederek bölgeyi savaştan ele geçirmeyi planlamaktaydı. Çünkü bu arada Rusya zaten Hive'ye saldırı düzenliyordu ve daha az maliyetli olması için Kaşgar'ı savaştan ele geçirmesi gerekiyordu. Anlaşmanın diğer bir önemli noktası ise Ruslar'ın diğer Türkistan Hanları ile yaptıkları anlaşmalardan farklı olmasıdır. Rus hükümeti bu anlaşmalarda hanları Rus kontrolündeki unsurlar olarak kabul ederken Yakub Bey'in fiili meşruiyetini kabul etmiş bulunuyordu.¹⁶⁶

İngiltere'nin Doğu Türkistan ve Yakub Bey ile olan ilişkileri ise Rusya'dan çok daha sonra olmak üzere 19.yy.'ın başlarına dayanmaktadır. Warren Hasting (1732-1818), Hindistan

¹⁶⁴ Saray , *Doğu Türkistan..* s.174-183

¹⁶⁵ Saray, *Doğu Türkistan..* s:636

¹⁶⁶ Kim Ho-Dong, *a.g.e* , s. 142.

Genel Valisi, zamanından beri İngilizler'in Tibet'i işgal etmek gibi bir hayali vardı fakat yalnızca Ruslar bunu başarmışlardır.¹⁶⁷

Rusya'nın Batı Türkistan hanlıklarını yavaş yavaş işgal ettiği bir dönemde; Hindistan'ın yanı başında kurulmuş bir Müslüman Türk Devleti, İngiltere'nin hemen dikkatini çekmiştir. İngiltere, Doğu Türkistan'ın doğal kaynaklarını işleterek bölgede ticari nüfuz elde etmeyi ve sonuçta siyasi nüfuzunu da kullanarak Afganistan örneğinde olduğu gibi Çin'e ve Rusya'ya karşı tampon olarak kullanmayı planlamıştır.¹⁶⁸

Doğu Türkistan; İngiltere için sömürgesi Hindistan'a giden yollar üzerinde olmasından dolayı stratejik bir bölgeydi. Fakat zamanla; Yakub Bey devletine karşı yaklaşımları Hindistan'da bulunan temsilci hükümet ve Londra'daki merkezi hükümet açısından farklılık arz etmeye başlamıştır. Çünkü en son 1841 yılında Türkistan hanlarına; Ruslar'a karşı birlik olmalarını tavsiye etmek üzere ülkeye giden İngiliz elçiler Yüzbaşı Conolly ve Albay Stoddart'ın, Buhara Emiri Nasrullah tarafından katledilmeleri İngiltere'nin Hindistan Valisi'nin Türkistan ile ilişkilerini kesmesine neden olmuştur.¹⁶⁹ Bu yüzden iki taraf arasında bazı çatışmalar da yaşanmıştır.

Doğu Türkistan'a gönderilen ilk İngiliz resmi elçi William Henry Johnson'dur. 1864-65 yıllarında bölgeye yolculuk eden Johnson, Hindistan'a döndüğünde Çin'in burayı terketmesinden sonra boşlukta kaldığını, bölgenin zengin bir yer olduğunu ve aynı zamanda büyük bir ticaret hacmine sahip olduğunu anlatmıştır. Bunun üzerine yapılan görüşmelerde; İngiliz Vali John Lawrence sınırları aşip Kaşgarya ile ilişkilerin ilerletilmesinden yana değildi fakat Londra bunun faydalı olacağı düşüncesindeydi. Tam da bu sırada Yakub Bey ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasını görüşmek üzere Keşmir'e bir elçi göndermiştir. Bu sırada İngiltere'nin politikası Hindistan'ın etrafını güçlü ve bağımsız devletlerle çevrelememektir. Bu yüzden Afganistan ve Doğu Türkistan Devleti ile yakınlaşmaya başlamıştır. Bundan sonra Lord Mayo, İngilizler'in temsilci valisi, Yakub Bey'in isteği üzerine 1870'de Douglas Forsyth başkanlığında içinde Shaw'un da olduğu bir resmi heyeti Kaşgar'a göndermiştir. İngiltere bu temaslar sırasında Rusya'ya Kaşgarya ile diplomatik ilişkiler kurmayacağı sözü vermiştir. O tarihte Yakub Bey kuzey bölgelerde seferde olduğundan heyet görevini yerine getirememiştir. Yine de İngiltere Doğu Türkistan ile bu gezi sayesinde yakınlaşmıştır. Rusya 1871'de Kulca ve İli Vadisini ele geçirdikten sonra Yakub

¹⁶⁷ Boulger, a.g.e, s.213

¹⁶⁸ Kurban, a.g.e, s:84

¹⁶⁹ Saray, Doğu Türkistan.. s.187

Bey, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Bunun üzerine yine Forsty başkanlığında 350 kişiden oluşan bir heyet, bir anlaşma yapmak gayesiyle Kaşgarya'ya gönderilmiştir. Bu heyet yalnızca anlaşma yapmak değil; bölge hakkında kapsamlı bilgiler edinmek için de gönderilmişti. Aynı zamanda 1873'de Yakub Bey'in ordusunu eğitmek üzere bir Osmanlı heyeti de Kaşgarya'ya girmiştir. Forsty, İngiliz Kraliçesi'nden Yakub Bey'e; onunla yakın ilişkiler kurmak istediklerini belirten bir mektup getirmiştir.¹⁷⁰

İngiliz Hükümeti, bir İngiliz tüccar olan Robert Shaw'un Yakub Bey'i ziyaret ettiği 1869 yılından önce Kaşgarya bölgesindeki zenginlikten ve ticari olanaklardan habersizdi. Shaw 'un Kaşgarya'yı ve Yakub Bey'i ziyareti neticesinde İngiltere'nin Doğu Türkistan politikası değişmiştir. Shaw, İngiliz Hükümeti'ne bu coğrafyanın İngiltere açısından ne kadar önemli bir pazar olduğunu ve Rusya'ya bırakılmaması gerektiğini anlatmıştır. Bir yıl sonra da Kaşgar elçisi Mirza Muhammed Şadi başkanlığında bir heyet Yakub Bey tarafından İngiliz Hindistan Valiliği'ne gönderilmiştir. İngiliz tüccar Shaw, Ocak 1869'da 30-40 kadar görevli eşliğinde Yakub Bey'in sarayında huzura kabul edilmiştir. Shaw bu ziyaretinde edindiği izlenimlerini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Yakub Bey'in kendisini yerel bir tokalaşma tarzıyla dizlerinin üstünde durarak selamladığını ifade etmiştir. Yakub Bey gülümseyerek İngiliz tüccarın yolculuğunun nasıl geçtiğini sormuştur. Shaw, Yakub Bey karşısında yetersiz kalan Farsçası için özür dileyerek konuşmasına devam etmiştir. Shaw kendi ülkesinin de Çinliler ile savaştığını söylemiş ve Yakub Bey'i Çinliler'e karşı kazandığı zafer sebebiyle ve ayrıca Türkistan'da Müslüman bir devlet kurduğu için tebrik etmiştir. Shaw, buraya İngiltere hükümeti adına gelmediğini ve amacının İngiltere ve Türkistan arasında ticareti geliştirmek ve ilişkileri pekiştirmek olduğunu ifade etmiştir. İki ülke arasında özellikle çay ticareti yapılması için görüşmek istediğini söylemiştir. Yakub Bey Shaw'a birkaç gün dinlenmesini tavsiye etmiş ve tekrar görüşebileceklerini söylemiştir. Shaw gitmeden önce bir dahaki görüşmelerinde tercüman bulunmasının iyi olacağını söylediğinde Yakub Bey, "*İkimizin arasında üçüncü bir şahsa gerek yoktur. Dostluğun çevirmene ihtiyacı olmaz.*" diye cevap vermiş ve Shaw'u dostane bir şekilde uğurlamıştır.¹⁷¹

İngiliz gezgin Robert Shaw ile Yakub Bey arasında üç tane görüşme yapılmıştır. Yakub Bey bu görüşmelerde karşı tarafa çok yakın ve arkadaşça davranmış, Shaw'un ağırlanmasına çok özen göstermiştir. Bu görüşmelerden 1871 yılına kadar İngiliz hükümetinin

¹⁷⁰ Saray, *The Russian...* s:147-152

¹⁷¹ Robert Shaw, *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar* (Hong-Kong: Oxford University Press, 1984) s.260-263.

bilgisi olmamıştır. Bir dahaki ziyaret, Pencap Komiseri Sir Douglas Forsyth ile birlikte olmuş ve İngiliz hükümeti bu gezi hakkında bilgilendirilmiştir.

Yakub Bey, İngiliz tüccar Shaw sayesinde İngiltere'nin ilgisini çekmeyi başarmıştır. Shaw, ülkesine döndükten sonra yetkililere; Rusya'nın Doğu Türkistan bölgesinde oldukça faal olduğunu, ticareti oldukça geliştirdiğini, İngiliz hükümetinin de birşeyler yapması gerektiğini iletmiştir. Bu sırada Hindistan Valisinin değişmesi ve ayrıca İngiltere'de liberal yönetimin yerine cumhuriyetçi yönetimin gelmesi İngiltere'nin dış politikasının da değişmesine neden olmuştur. Yeni Hindistan Valisi olan Lord Mayo, Türkistan'da daha faal olmaktan yanaydı ve bunun için bölgede Rus varlığının ne kadar ilerlemiş olduğunu tespit ettirmiştir. Ruslar'dan faaliyetlerinin sadece ticari nitelikte olduğu bilgisi gelmiştir.¹⁷²

İngilizler Türkistan'a yönelik dostane tavırlar sergilerken, Yakub Bey de onların bu politikasına sığınarak Ruslar'dan uzak durmaya çalışmaktaydı. Yakub Bey'in ismi parlamaya başladığı günden itibaren Ruslar, Kaşgarya bölgesine seyyahlar göndererek İngilizler'in ve Çin'in buradaki faaliyetlerini öğrenebilmiştir. Rusya, İngiliz gezgin Robert Shaw'un girişimlerinden de haberdardı.¹⁷³

Yakub Bey, bundan sonra Rusya ve İngiltere arasında bir diplomasi oyunu oynayarak devletinin bekasını sağlamaya çalışmıştır. Rus baskısından bunaldıkça İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne elçiler göndererek yardım talep etmiştir.

Örneğin 1869'da yine Ruslar'ın faaliyetleri hızlanınca Hindistan valisine Mirza Muhammed Sadi başkanlığında bir elçilik heyeti göndermiş, İngiltere ile Kaşgar Devleti arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini istemiştir. Bu sırada Yakub Bey, Hindistan üzerinden İstanbul'a gidip gelen elçiler olduğunu öğrenmiş ve İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin iyi olduğunu düşünmüştür. Nitekim Osmanlı Devleti, daha önceki dönemlerde diğer Orta Asya hanlarının taleplerini büyük oranda geri çevirdiği halde Kaşgar emirinin isteklerine daha sıcak bakmıştır. Bunda İngiltere'nin onu bu yönde teşvik etmiş olma ihtimali yüksektir. Rusya'nın Hindistan'a doğru yayılmasını istemeyen İngilizler, Kaşgar-Afganistan-Türkmenistan bölgesini Rusya'ya karşı bir tampon gibi kullanmak istiyordu.¹⁷⁴

İngiltere'nin uzun süren keşifleri sonucunda Rusya'nın Hindistan'a ulaşmak için Karakurum Dağları'nı kullanamayacağı, onun yerine Pamirler'deki geçitleri veya daha batıda

¹⁷² Saray, *Doğu Türkistan..* s.188-190

¹⁷³ Boulger, *a.g.e.* s:213

¹⁷⁴ Saray, *Rus İşgali..*, s. 103, Karpat, İslamın..., s: 95

yer alan Hindikuş'u kullanması gerektiği orataya çıkmıştır. Bu yüzden İngiltere açısından Rus tehtidi tam olarak ortadan kalkmadıysa da en azından Kaşgar stratejik önemini kaybetmiştir. Bunun yanı sıra Türkistan ile ticaret İngiltere'ye eskisi kadar çekici gelmemeye başlamıştır. Bu gelişmelerden ötürü İngiliz hükümetinin Kaşgar ile olan ilişkileri 1874'ten itibaren zayıflamaya başlamıştır. İngiltere için artık sadece Kaşgar Emiri Yakub Bey'in tamamen Rus etki alanına girmemesi önem arz etmekteydi. Bundan sonra Yakub Bey Hindistan'daki İngiliz yönetimiyle bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma sayesinde Yakub Bey, hem İngiltere'nin yakınlığını kazanarak silah alımı için bir kolaylık elde etmiş hem de İngiliz hükümetinin Kaşgarya'yı tanıması sebebiyle Rusya karşısında daha korunaklı hale gelmiştir.¹⁷⁵

1874'de iki devlet arasında çok kapsamlı bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Aralarındaki her türlü sınırlamayı kaldıran anlaşma, iki ülke topraklarında ticari temsilcilikler kurulmasını öngörüyordu. Shaw, bundan sonra İngiltere'nin Kaşgar temsilcisi olarak atanmıştır. Bir süre sonra Yakub Han'ın Shaw'a, Osmanlı Sultanının onayını almadan kendisini daha fazla ülkesinde tutamayacağını söylemesi çok büyük şaşkınlık yaratmıştır. İki ülke arasında ticaret 1876 yılında en yüksek noktaya ulaşmış ve daha sonra gelişen bazı olaylar sebebiyle düşüşe geçmiştir. 1877 yılında Yakub Bey'in öldüğü haberi gelmiş ve Çin fırsattan istifade saldırıya geçerek ülkeyi işgal etmiştir.¹⁷⁶

İngiltere ve Rusya'nın Kaşgar Devleti'ni bilerek Çin işgaline terketmesi hatta devletin Çin tarafından ortadan kaldırılması için ona yardım etmiş olmaları ihtimali de vardır. Bu konuda Alaeddin Yalçinkaya, ABD'nin St.Petersburg'daki elçisi Schuyler'in bazı ifadelerini kaynak göstermiştir. Schuyler ifadelerinde özetle İngiltere'nin; Kaşgar Devleti'nin kuvvetle muhtemel ki Ruslar tarafından ele geçirileceğini, bu durumda kuvvetli bir Çin ordusu Kaşgar Devleti'ni savunmazsa Ruslar'ın elinde kalacağını düşünmekteydi. Ayrıca Kaşgar Devleti'nin varlığının İngiltere'yi rahatsız ettiği iddiasını Yalçinkaya; Mr. Forsyth'nin Avam Kamarası'nda 5 Mayıs 1876'da yaptığı açıklamayı vererek savunmaktadır. Forsyth kısaca; Yakub Bey'in Ruslar'dan korktuğu için İngiltere'ye sığındığını ve ondan dostane bir yaklaşım beklediğini söylemektedir. Yakub Bey, İngiltere ile arasında yapılmış bir savunma ittifakı olmadığı halde, İngilizler'in yardımına ve dostluğuna çok önem vermektedir. Fakat Forsyth Yakub Bey'in ülkesinin Rus işgaline uğraması durumunda İngiltere'nin hangi hak veya

¹⁷⁵ Yeldağ Demirağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan" *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* , Sayı: 3 2014 Sayfa: 229-245/ s:236

¹⁷⁶ Saray, *The Russian..* s:152-153

ünvanla Kaşgar'a yardım edeceğini sormaktadır. Aradaki mesafenin uzun ve bölgenin çöller ve dağlarla kaplı olmasından dolayı Yakub Bey'in isteği imkansızdır. Ayrıca Kaşgar'ın , Hindistan'ın güvenliğini tehlikeye düşürmesi pek mümkün değildir. Ayrıca Yakub Bey'in elçisi Yakub Han, a Rus saldırılarına karşı yardım istemek için Osmanlı-İngiltere-Hindistan arasında mekik dokumuştur. Halbuki İngilizler Kaşgar'ın Çin'e verilmesi konusunda kararlarını vermişlerdi bile. İngilizler, Ruslar'a karşı havada kalan yardım vadeleri veriyorlar ve zaman kazanıyorlardı. Osmanlı Devleti ise Kaşgar Emirine Ruslar ve İngilizler ile dostane ilişkiler tesis etmelerini tavsiye ediyordu. Burada İngilizler'i pasif kalarak pragmatizmi benimsediklerini ve gelişmelerden yararlandıklarını söylemek gerekir.¹⁷⁷

2.3. “Büyük Oyun”un Sonu

İngiltere'nin Hindistan dışında hakim olmak istediği diğer bölge ise Basra Körfezi'ydi. Temel politikası Süveyş'in doğusuna sadece kendisinin askeri ve ticari olarak egemen olmasıydı. Bu amaçla XIX. yüzyılın başından itibaren Basra Körfezi'ndeki emirliklerle bir çok anlaşma imzaladı. 1871'de Almanya Devleti'nin ortaya çıkmasıyla Avrupa dengesi değişirken Doğu sorunu ve "Büyük Oyun" da bu değişimden etkilendi. Almanya, Bağdat demiryolu yapımı maksadıyla Ortadoğu'ya girmek isteyince İngiltere'nin direnciyle karşılaştı. İngiltere güçlenmeye başlayan Almanya'yı dengelemek amacıyla Rusya ile ittifak yapmaya karar verdi ve böylece İngiltere'nin Ortadoğu politikası değişmeye başladı. 1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında yapılan ittifak sonucunda İran, bu iki ülke arasında paylaşılmıştır. Bu anlaşmadan sonra İngiltere için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün bir değeri kalmamıştır. Bu yüzden I. Dünya Savaşı sırasında hem Şerif Hüseyin isyanını desteklemiş hem de Orta Doğu coğrafyasının paylaşılmasına dönük antlaşmalar yapmıştır.¹⁷⁸

19.yy sonları ve 20.yy başlarında uluslararası arenada gelişen olaylar İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'da uzun zamandır devam eden mücadelelerinin yavaş yavaş sönmesine neden olmuştur. Bu gelişmeleri şöyle sıralamak mümkündür : 1- İran, 1897 yılında ekonomik çıkmaza girmiş ve bu yüzden dışarıdan kredi bulmaya çalışmıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen Rusya hemen imdadına koşmuş ve bazı şartlar öne sürerek kredi vermiştir. Böylece Rusya İran'ı uzun süre kendisine bağlamayı başarmıştır. 2- 19.yy. sonlarında yükselen Almanya karşısında Avrupa dengesini yeniden kurmaya çalışan İngiltere, Rusya ve Fransa ile

¹⁷⁷ Yalçınkaya, a.g.e, 93-95

¹⁷⁸ Gökhan Çetinsaya, "Ortadoğu", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi , (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999) s:405

anlaşma yoluna gitmiştir. 3- Rusya'nın Mançurya'ya doğru yayılmaya başladığını gören Japonya alarma geçmiş ve Çar Nicola'ya bir teklif sunmuştur. Eğer Rusya, Japonya'nın Kore'deki hegemonyasını tanırsa Japonya da Rusya'nın Mançurya'da nüfuz kurmasına izin verecektir. Fakat bu pazarlıklardan bir sonuç çıkmayınca iki ülke arasında savaş çıkmıştır. 1907'de bir anlaşma yapan taraflardan Japonya, Güney Mançurya ve Kore'de, Rusya ise Güney Mançurya ve Doğu Asya'da istediği şekilde nüfuz kurabilecekti. Diğer taraftan bu anlaşmanın ardından Rusya bir deklarasyon yayınlayarak Afgan sınırlarına da yaklaşmayacağını ve bu ülkeye karışmayacağını hatta Afganistan ile herhangi bir sorunda İngiltere ile irtibat kuracağını belirtmiştir. Böylece Orta Asya'da İngiliz ve Rus çatışması sona ermiştir.¹⁷⁹

Sonuç olarak iki tarafta süreç boyunca açık ve tutarlı bir diplomatik ilişki kurmuşlardır. İngiltere açısından sorun, Hindistan Hükümeti ile merkez hükümet arasındaki görüş ayrılıkları idi. Herşeye rağmen iki tarafın da Orta Asya'daki rotaları hiç bir zaman gerçek bir savaşa neden olmamıştır. İngiltere bölgeye resmi memurlar gönderirken Rusya, bilimsel faaliyetler adı altında ajanlar gönderiyordu. İki taftan da ün ve kariyer yapmak isteyen pek çok insan Orta Asya'yı bir fırsat olarak değerlendiriyordu. Lord Curzon gibi pek çok insan ülkelerine döndükleri zaman kitap yazarak ün kazanmışlardır.¹⁸⁰

Rusya'nın Hazar Denizi'ne kadar ilerlemesinin bölge halkı üzerinde olumlu etkileri olduğu da söylenmektedir. Buna göre Kırgız, Özbek ve Türkmenler'e Ruslar'ın bazı katkıları olmuştur. Ruslar'ın sayesinde buralarda köle ticareti azaldı. Fanatik İslam ve haydutluk ortadan kaldırıldı. Ayrıca ticarete güvenlik sağlandı ve yerel üretim desteklendi. Ruslar, girdikleri her bölgede insanların isteklerini yerel yöneticilerden daha fazla dikkate aldı.¹⁸¹

1907 yılında yapılan anlaşmanın ardından; İngiltere'nin, Rusya'yı suçlamaya devam ettiğini söyleyen Rus yetkililerden Dış İşleri Bakanı, Rus büyükelçisine Moskova'da bir açıklama yapmıştır: Dış İşleri Bakanı, Rus elçiye; hangi değişiklik olursa olsun; Rusya'nın asla Hindistan'a zarar verecek bir girişim ile ilgilenmeyeceğini söylemiştir. Elçiye göre; İngiltere'nin; batı sınırında bulunan Avusturya ve Almanya'ya karşı dikkatli olması gerekir. Gözü Türkiye'nin üstünde olmalı ve Çin'e karşı da çıkarlarını korumalıdır. Rus bakan,

¹⁷⁹ Saray, *The Russian..* s:77-132

¹⁸⁰ Hopkirk, a.g.e, s:204

¹⁸¹ George N.Curzon, *Russia in Central Asia In 1889* (London: Longmans Green and Company , 1889) s:384

ilerideki 20 yıl boyunca eğer Rusya bir genişleme politikası yürütse de bu politikanın Hindistan'a doğru değil daha doğuya doğru olacağını söylemiştir.¹⁸²

Rusya'nın Orta Asya'daki faaliyetleri henüz bitmiş değildir fakat İngiltere'nin yerini bölgede ABD almıştır.

3. BÖLÜM: 19.yy'da OSMANLI DEVLETİ ile TÜRKİSTAN ARASINDAKİ DİPLOMATİK İLİŞKİLER: ABDÜLAZİZ DÖNEMİ (1861-1876)

3.1.Osmanlı Devleti'nin 19.yy'daki Genel Durumu

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasını ve bu çerçevede 19.yy'da Rusya ve İngiltere ile arasındaki siyasi ilişkileri anlamak, Türkistan ile kurduğu diplomatik temasları

¹⁸² Jennifer Siegel, *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia* (London: I.B.Tauris & Co., 2002) s:162

değerlendirebilmek açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmanın başında da belirttiğimiz gibi iki sömürge devletin Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi münasebetleri imparatorluğun Türkistan politikasını da etkilemiştir.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında diplomatik ilişkiler İngilizler'in 1583'de Osmanlı Devleti'nde serbest ticaret yapma hakkını elde etmesiyle başlamıştı. İngiltere, 1583'de Osmanlı Devleti nezdinde ilk daimi elçiliğini açmıştır. İngiltere ticari olanaklarını siyasi mecrada da geliştirerek 18.yy sonuna gelindiğinde Osmanlı Devleti üzerinde en etkili nüfuzu olan devlet haline gelmiştir. Aynı zamanda 1713'de Cebelitarık Boğazı'nı ele geçirerek Akdeniz'deki etkinliğini arttırmıştır. 18.yy sonuna gelindiğinde büyük bir sömürge imparatorluğu kurmuştur. Bundan sonra Osmanlı toprakları Doğu'ya ve Hindistan'a giden yolları kapsadığı için İngiltere'nin özel ilgi alanına girmiştir. 18.yy sonlarına gelindiğinde Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni tehdit etmeye başlamasıyla imparatorluk bu ikiliye karşı denge arayışına girmiş ve İngiltere'ye doğru yaklaşmıştır.¹⁸³

Rusya'nın Osmanlı Devleti ve İran'a yönelik beslediği düşmanlığın tohumları Papalık ve Hristiyan Devletler tarafından 1453'den sonra atılmaya başlanmıştır. 1453'de İstanbul'un Türkler'in eline geçmesinden rahatsızlık duyan bu devletler Rusya'yı Osmanlı Devleti ve Safevi İran'a karşı kışkırtmış ve Rus ordusunu bu yönde güçlendirmişlerdir. Bu sırada Batı'nın çok desteğini gören Rus hükümdarlar ; III. ve IV. Ivan ile Büyük Petro bu desteğin önemini kavramışlardır. Rusya'nın modernleşmesi için Batı'dan çok şey öğrenmişlerdir. Türk ilerleyişinden özellikle rahatsız olan Almanlar ise yeni gelişmekte olan Ruslar'a her türlü desteği göstermişlerdir. Osmanlı Devleti; Viyana bozgunundan sonra Avrupa ile uğraşırken Rusya, Orta Asya'da ilerlemeye devam etmiştir.¹⁸⁴

18.yy ve 19.yy'ın ilk yarısında Rusya'nın yayılmacı siyasetinin ana doğrultusu Osmanlı İmparatorluğu'na doğru olmuştur. 1787 Osmanlı-Rus Savaşı Çariçe Katerina'nın (1762-1796) Rus topraklarını Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişletme politikasının bir sonucudur. Savaş 1792 yılında yapılan Yassı Anlaşması ile son bulmuş ve Osmanlı Devleti Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı ile Bug ve Dinyester Nehirleri arasındaki bölgenin Rusya'ya verilmesini kabul etmiştir. Böylece Karadeniz'in hakimiyeti Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya geçmiştir.¹⁸⁵

¹⁸³ Üçarol, a.g.e, s.48-49

¹⁸⁴ Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1998) s:44-47

¹⁸⁵ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004) s: 162

Osmanlı Devleti 19.yy'a II.Selim'in tahttan indirilmesi (1807) ile girmiştir. IV.Mustafa'nın (1807-1808) bir yıl süren hükümdarlığından sonra II.Mahmut (1808-1839) tahta geçmiştir. Kendisinden sonra tahta geçen oğulları I.Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) tanzimat döneminin padişahları olmuşlardır. İmparatorluk için bu yüzyıl II.Abdülhamit'in (1876-1909) hükümdarlığı ile sona ermiştir. Burada öncelikle Sultan Abdülaziz'in tahta geçtiği tarihe kadar, imparatorluğun içinde bulunduğu durum hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin 19.yy'ın ilk yıllarındaki genel durumuna baktığımız zaman içte ve dışta birçok sorunla uğraşan ve herşeye rağmen ayakta kalmaya çalışan bir imparatorluk görüyoruz. Hem ekonomik hem de siyasi yönden zayıf düşmüş olan Osmanlı İmparatorluğu'nu bir türlü paylaşamayan Batı'lı devletler; kendi aralarında anlaşamayınca zaman zaman imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunmasının yıkılmasından daha iyi olacağını düşünüp onunla dostane ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti ise Batı'lı devletlerin aralarındaki ilişkilerden yararlanarak denge politikası yürütmüştür. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti en çok Rusya'nın saldırgan politikaları ile uğraşmıştır. İçeride ise başta Rusya olmak üzere Avrupa'lı devletlerin kışkırtmaları sonucu Balkanlar'da eyaletler ayaklanarak bağımsızlık talep ediyorlardı. Osmanlı devleti bir yandan isyanları bastırmaya çalışırken diğer yandan imparatorluğu ayağa kaldıracağına inanılan çeşitli reform çabalarına girmişti.

II.Mahmut dönemi; askeri nitelikteki reformların uygulanması bakımından önemlidir. Bozulan ordusu üzerinde reform çalışmaları yapan II.Mahmut; yeniçerilerin ve çeşitli kesimlerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Fakat en sonunda yeniçeri ocağını kaldırmış (1826) ve bu olay tarihe vaka-i hayriye olarak geçmiştir. Yeni ordunun adı Muallim Asakir-i Mansure-i Muhammediye olmuştur. 1814 ile 1820 yılları arasında Balkanlar'daki ve 1817 yılı sonunda Anadolu'daki ayanların isyanları bastırılmıştır. 1809'da İngiltere ile savaşı sona erdiren Kale-i Sultaniye anlaşması imzalanmıştır. Bu dönemde Rusya Osmanlı devletini sürekli olarak uğraştıran bir dış güçtü. 1812 Bükreş Anlaşması'na dayanarak Sırbistan'a özerklik verilmesini istiyordu. İngilizler'in de baskısıyla II. Mahmut dayanamayarak, 1826 yılında Akkirman Anlaşmasını imzalamış ve Rus ticaret gemilerinin Boğazlar dahil Osmanlı sularından serbestçe geçme hakkını tanımıştır. Ancak Rusya, Yunan ihtilalcilerinin de isteklerinin kabul edilmesini isteyince Osmanlı Devleti direniş göstermiştir. İngiliz ve Fransızlar da bu konuda Rusya'ya destek veriyorlardı. Onların arabulucuk teklifini de

reddeden Osmanlı Devleti'nin, müttefik devletleri tarafından Navarin'de donanması batırılmıştır (20 ekim 1827). Bu olay Avrupalı Devletler'in bundan sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalelerini kolaylaştıracak bir örnek teşkil etmiştir. Navarin olayından sonra arabuluculuk teklifine direnmeye devam eden Osmanlı Devleti'ne, Rusya savaş açmıştır. (28 Nisan 1828). Rusya karşısında güçsüz ve savunmasız kalan Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin arabuluculuğunu istemekten başka bir çare bulamamıştır. 14 Eylül 1829 tarihinde yapılan Edirne Anlaşması ile sonunda Sırbistan, Yunanistan ve Prenslikler özerk olmuştur. 5 Temmuz 1830' da Fransa Cezayir'i işgal etmiştir. Yunanistan tam bağımsız olmuş ve 1832'de Susam ile Kiklad adaları da Yunanistan'a verilmiştir.¹⁸⁶

Rusya, 1828-29 savaşıdan sonra imzalanan Edirne Barışı ile Osmanlı Devleti'nden aldığı toprakları iade etmiştir. Bunun sebebini Rusya Dışişleri Bakanı Nesselrode şöyle açıklamıştır: “*Rusya, Osmanlı Devleti'ni vurabilirdi fakat Rusya'nın koruması altında yaşayabilecek bir hale getirilmiş Osmanlı Devleti Rusya'nın daha çok yararınadır.*” Buradan Rusya'nın artık politika değiştirerek Osmanlı Devleti'ne yaklaştığını anlıyoruz. Mehmet Ali Paşa ayaklanmasına destek olan Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1833 yılında Hünkar İskelesi Antlaşması imzalanmıştır . Rusya, bu antlaşmaya gizli bir madde koydurarak içinde bulunduğu bir savaş durumunda Osmanlı Devleti'ne Boğazlar'ı kapattırmayı kabul ettirmiştir. Hünkar İskelesi Anlaşması görünüşte bir Osmanlı ve Rusya ittifak anlaşması gibi olsa da aslında Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni himaye altına almaya çalıştığı bir anlaşmadır. Bu maddeleri daha sonra öğrenen İngiltere ve Fransa tepki göstermiştir. Osmanlı Devleti , Rusya yüzünden içine düştüğü zor durumun farkına vararak ondan kurtulmak için İngiltere'ye yaklaşmaya başlamıştır.¹⁸⁷

II.Mahmut'un hükümlerinin sonlarına doğru Anadolu, Bosna, Makedonya ve Irak'ta çıkan isyanlar ordunun zayıf olması nedeniyle kısmen bastırılmıştır. Mansure Ordusu II.Mahmut'un huzursuzluğu dindirmesi için yeterli gelmiyor aksine reform karşıtı kesimlerin daha çok tepkisini çekiyordu.¹⁸⁸

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkımını bekleyen tek ülke Rusya değildi. Onunla birlikte Hindistan'ın fethini tamamlayan ve dünyanın ilk süper gücü olan Britanya ile

¹⁸⁶ Stanford Shaw & Ezel Kural Shaw: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt:2, çev: Mehmet Harmancı (İstanbul: E Yayınları, 2017) s.36-61

¹⁸⁷Uçarol , a.g.e, s:112-149, *Fahir Armaoğlu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999)s.181-218

¹⁸⁸ Shaw, a.g.e, s: 65

Cezayir'i 1830'da işgal etmiş olan Fransa da Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak üzere hazır beklemekteydi.¹⁸⁹

Sultan Abdülmecit zamanına gelindiğinde; yine Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa sorunu Osmanlı Devleti'nin gündemindeydi. Suriye'yi işgal eden Mısır valisi buradan çekilmeyince Osmanlı Devleti, Batılı devletlerin yardımına başvurmuştur. 1840 yılında; İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti ile Londra Anlaşması imzalanmıştır. Müttefik devletler; Boğazlar'ın savaşta ve barışta savaş gemilerine kapalı tutulması karşılığında Osmanlı Devleti'ni Mehmet Ali Paşa'ya karşı koruyacaklardı. Fransa ise Mısır'ın Suriye'yi işgal etmesini destekleyerek kendi hakimiyet alanını genişletiyordu. Müttefik donanmalarına yenilen Mısır, Suriye'den çekilmek zoruna kalmıştır. Padişaha bağlılığını onaylayan Mısır Valisi, Girit ve Arap yarımadasındaki iddialarından vazgeçmiştir. 1841'de ilan edilen bir fermanla Mehmet Ali Paşa yeniden Mısır valisi olarak tanınmış ve valilik babadan oğula geçen bir miras olarak kabul edilmiştir. Fakat müttefiklerin de desteğini alan Mehmet Ali Paşa, daha sonra valiliğin en büyük oğula geçmesi ilkesini ve düşük tutarda vergi ödemeyi Osmanlı hükümetine kabul ettirmiştir. Bundan sonra geriye Boğazlar sorunu kalmıştır. 13 Temmuz 1841'de Osmanlı Devleti ile müttefikler arasında Boğazlar Sözleşmesi imzalanmıştır. Tüm savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişi yasaklanmıştır. Böylece; Osmanlı'daki Rus üstünlüğü yerini diğer Batılı devletlere bırakmıştır. Bu sefer yabancı devletlerin imparatorluk içindeki varlığı daha çok hissedilir olmuştur. Doğu sorunu çözüldükten sonra osmanlı iç sorunlara dönebilmiştir. 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilan edilmiştir. Böylece padişah, yetkilerini kendisinin çıkartacağı yasalarla yine kendisinin sınırlandıracağı sözünü vermiştir. Güçlendirilmeye çalışılan merkezi hükümet ile padişah arasında politik dengesizlikler oluşurken; ilmiye ve ulema sınıfları üzerinde, maliye, vergi ve eğitim alanlarında reformlar yapılmıştır 1876 yılına; Tanzimat döneminin sonuna kadar reformcular ile bunlara karşı olan padişah, ulema sınıfı ve seraskerlik makamı arasında çatışmalar sürmüştür.¹⁹⁰

Rusya, İngiltere ve Fransa'yı yanına çekerek zaten 'hasta adam' olarak nitelendirdikleri Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak istiyordu. I.Nikola devrinde Rusya'nın neredeyse tek hayali İstanbul'u ele geçirmekti. İngiltere nezdinde bir çok kez girişimlerde bulunan Rusya müspet bir cevap alamamış fakat Kırım Savaşı'nda (1853-1855) İngiltere ve

¹⁸⁹ Paul Bushkovitch, Rusya'nın Kısa Tarihi, Çeviren: Mehmet Doğan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016) s:177-178

¹⁹⁰ Shaw, a.g.e, s:89-161

Fransa'nın Osmanlı Devleti ile birlikte ittifak oluşturarak kendisine meydan okunmasını hiç tahmin etmemiş ve büyük bir hezimete uğramıştır.¹⁹¹

Kırım Savaşı sonrasında müttefik devletlerle yapılan Paris Barış Antlaşması'nın ilgili maddelerince; Rusya, Tuna deltasından çekilmeyi, Karadeniz'deki filosunu dağıtmayı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks tebaayı savunma hakkından vazgeçmeyi kabul etmiştir. Bu maddelerin dışında Rusya için esas bozgun; Avrupa'daki üstün kara gücünün zayıflamış olduğunun ortaya çıkmasıydı¹⁹². Osmanlı Devleti ise Avrupalı devletlerin himayesi altına girerek İngiltere ile ilişkilerini yakınlaştırıyordu¹⁹³. Hatta bu yakınlaşma daha sonra İngiltere'nin "Büyük Oyun" da Osmanlı Devleti'nin halifelik makamını Rusya'ya karşı kullanması için avantaj sağlamıştır. İngilizler, Kaşgar Hanı Yakub Bey'in Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini geliştirmesi için yardımcı olacaklarını söylemişlerdir. Bu, Yakub Bey'in İngilizler ile yakınlaşmasını sağlayan ikinci neden olmuştur¹⁹⁴.

Padişah Abdülaziz 1861 yılında tahta geçtiği sıralarda Rus Nikolay Pavloviç İgnatyev Türkistan coğrafyasında çalışmalar yürütüyordu. Kırım Savaşı sırasında gösterdiği üstün askeri başarısına Paris Anlaşması sırasında gösterdiği diplomatik başarıları da ekleyen İgnatyev, Rusya'nın yürüteceği yeni politikanın da mimarı olmuştur. İgnatyev'e göre bir dünya devleti olma iddiasını taşıyan Rusya, Kırım Savaşı'nda aldığı yenilginin bundan sonra Orta Asya (Türkistan) ve Balkanlar'da yürüteceği faaliyetlerle üstesinden gelebilirdi. Bu amaçla İgnatyev 1857 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altındaki toprakları Avrupa'dan Doğu'ya kadar gezip keşifler yapmak üzere yola çıkmıştır. 1858 yılında Doğu Sibirya ve Asya işlerinden sorumlu tutulduktan sonra Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarını birbirine düşürerek Rus hakimiyeti kurmaya çalışmıştır. Abdülaziz'in tahta geçme merasiminde Rusya'nın tebrik mesajını iletmek üzere İstanbul'a gelen İgnatyev, Osmanlı Devlet yapısını da iyice öğrendikten sonra büyük planını hazırlamıştır. Buna göre Rusya, İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nı ele geçirmeli, 1856 Paris Anlaşması'nın revizyonunu sağlamalı ve Balkanlar'daki Slavları eyleme geçirmeliydi. İgnatyev 1867 yılında İstanbul'a Rus elçisi olarak geldikten sonra 1877 yılına kadar yaptığı bütün çalışmalarla bu planları gerçekleştirmeyi başarmıştır. Hem Türkistan'da Rus işgallerinin gerçekleşmesini

¹⁹¹ Kurat, *a.g.e*, s:326-329

¹⁹² Bushkovitch, *a.g.e*, s:179

¹⁹³ Üçarol, *a.g.e*, s: 162

¹⁹⁴ Kurban, *a.g.e*, s: 84

kolaylaştırmış hem de Abdülaziz ve Osmanlı bürokratları nezdinde yürüttüğü faaliyetler neticesinde 1877-78 yıllarında Rusya karşısına parçalanmış bir İmparatorluk çıkarmıştır.¹⁹⁵

Sultan Abdülaziz dönemine geldiğimizde imparatorluk; Batılı devletlerin kışkırtması ve Rus General İgnatyev'in çalışmaları neticesinde isyanların yaşandığı buhranlı bir dönem geçiriyordu. Bu dönemde Hersek ve Karadağ isyanı (1861-1864), Eflak ve Buğdan isyanı (1861-1876), Sırbistan olayları (1861-1864), tekrar Hersek isyanları (1875-1876) ve Bulgar isyanları (1848-1876) imparatorluğu sıkıntıya sokmuş ve toprak kaybettirmiştir . Ayrıca yine Mısır sorunu (1864-1883), 1856 Paris Anlaşmasının hükümlerinin değiştirilmesi (1871) Girit ayaklanması gibi konular da Osmanlı Devleti'ni zayıflatan meseleler olmuştur.

1861 yılında Hersek'te başlayan ayaklanmaların ana sebepleri; Sırbistan ve Eflak Buğdan'ın muhtariyet haklarını genişletmeleri, Rusya'nın Slavlar'ı tahrik etmesi, Avusturya'nın âsileri himaye etmesi ve Karadağlı'ların Hersek âsileriyle el birliği etmeleri idi. Osmanlı devleti bu iki olayı tek bir olay olarak ele almış ve müdahale ederek Karadağ'ı yenilgiye uğratmıştır 1861 yılında Eflak ve Buğdan eyaletlerinde başka bir isyan patlak vermiştir. 1861 yılında yayınlanan bir fermanla Eflak ve Buğdan eyaletlerinin Prens Couza tarafından bir divan ile birlikte yönetilmesi bir ferman ile karara bağlanmıştı. Fakat bu durum; Prens Couza'ya has bir yönetim şekliydi ve onun ölümünden sonra eyaletlerin tekrar ayrı voyvodolar tarafından idare edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Eflak-Buğdan'da çıkmış ve Batılı devletler araya girerek Prens Couza'nın halkın istediği birleşmeyi sağlayamayacağına karar vermişlerdir. Başka bir Prens Romanya tahtına geçirilmiştir. Osmanlı Devleti yayınlanan bir fermanla Eflak-Buğdan birliğini Romanya adı altında tanımıştır. Romanya Prensi de Osmanlı Devleti'nin hükümlerini tanımıştır. Fakat on yıl içinde Osmanlı Devleti ile bağlarını gevşeterek müstakil bir prenslik halini almıştır. 1862'de ise bir Sırp askerle Türk asker arasında çıkan anlaşmazlık iç savaşa dönüşmüştür. Sonucunda Belgrad Kalesi dahil tüm Sırbistan kaleleri Sırbistan'a terkedilmiştir. Bu olay Osmanlı Devleti için çok üzücü bir kayıp olmuştur. Osmanlı Devleti yabancı devletler'in desteğini göremeyince Sırbistan ile savaşmayı göze alamamıştır. Girit'te ise 1856 Islahat Fermanı'nın katkısıyla halkın Yunanistan'a katılmak için verdikleri mücadele de şiddetlenmeye başlamıştır. Yine Avrupalı devletlerin müdahil olduğu bu ayaklanma Osmanlı Devleti için çok önemliydi. Çünkü Osmanlı Devleti Girit'i kaybetmeyi asla istemiyordu. Sadece İngiltere, Yunanistan'ın

¹⁹⁵Hasan Demiroğlu, Feyzullah Uyanık , “Ordu ve Siyaset, Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnatyev'in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri “ *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, 12-13 Aralık 2013, Ankara, Türk Tarih Kurumu,VII. Dizi –Sayı 5:, Bildiriler 3.Cilt , s.183-204

güçlenmesini istemediği için Osmanlı'dan yana idi. Fransa ve Rusya başta olmak üzere Avrupalı Devletler Rumlar'ı destekliyordu . 1869 yılında Avrupalı devletler ile yapılan Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti haklı bulunarak sonuç bir deklarasyonla Yunanistan'a bildirilmiş ve Girit olayı kapanmıştır. 1873 yılında Hersek'te Hristiyanlar'ın vergi meselesi yüzünden çıkardıkları isyan kısa sürede büyük bir iç savaşa dönüşmüştür. İsyancıların en büyük destekçisi olan Rusya, Osmanlı Devletine diğer bağımsızlık kazanan eyaletleri örnek gösterip Hersek'in bağımsızlık kazanmasını istiyordu. Bu dönemde Rusya ile iyi geçinmeye çalışan Osmanlı Devleti, Rusya'nın isteklerini kabul etmeye karar vermiştir. Yine bir heyet oluşturan Avrupalı devletler, 1876 yılında yayınlanan notayı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişlerdir. Hersek'te Hristiyan halkın haklarının korunması ve yeni vergi düzenlemeleri gibi maddeleri olan bu nota ayaklanmaları bastırmaya yetmemiştir. Olaylar Bulgaristan'a da sıçramıştır. Osmanlı idaresinin bozulması, Fener Patrikhanesi'nin soygunculuğu ve Rumlaştırma yolundaki çalışmaları; Bulgarlar'da milli benliğin uyanmasına elverişli faaliyetlerin yapılması ve Sırbistan ile Rusya'nın tahrikleri sonucunda 1967'de olaylar şiddetlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin isyancılara karşı sert tutumu Avrupalı devletler tarafından kendi aleyhinde kullanılmıştır. Yine Avrupalı devletler 1876'da yayınladıkları Berlin Momerandumu ile Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek Osmanlı'nın isyancılarla müzakere etmesini istemişlerdir.¹⁹⁶

Balkanlar'daki ayaklanmalar sürekli olarak Avrupalı Devletler'in müdahalesine yol açmış ve onlar da bu fırsatları kullanarak Osmanlı'nın iç işlerine karışmışlardır. Osmanlı Devleti giderek zayıflarken üzerindeki yabancı devletlerin baskısı da artmıştır.

1875 yılında Hersek Ayaklanması başladığında İstanbul'da da karışıklıklar yaşanıyordu. Abdülaziz'in Rus politikasına eğilim göstermesi, Avrupalı devletlerin ve özellikle Rus elçi İgnatyev'in kışkırtmaları neticesinde dedikodular yayılmaya başlamıştır. Padişahın Ruslar'a sığınacağı gibi söylentiler ortaya çıkınca halk ayaklandı ve 1876'da Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine V. Murad'ı geçirmişlerdir. Bundan sonra Balkanlar'da Hersek isyanı (1875) başlamış ve Sırbistan ile Karadağ Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmiştir.¹⁹⁷

1880 yılında İngiltere'de Gladstone iktidara geldiğinde hedefi Osmanlı Devleti'ni işgal etmektir. Onunla birlikte İngiliz dış politikası tamamen değişmişti. İslam Devletleri kendi

¹⁹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII.Cilt* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003) s:3-101

¹⁹⁷Armaoğlu, a.g.e, s.503-505

kendilerini koruyacak durumda değillerdi ve her türlü işgale açıktılar. İngiltere zayıf durumda olan İslam Devletleri'nden desteğini çekince Osmanlı Devleti'de yeni bir müttefik arama yoluna gitmiştir. Bu yüzden ki Osmanlı Devleti 19.yy sonlarına doğru Almanya'ya yakınlaşmış; İngiltere'den uzaklaşmıştır. Bu durum da İngiltere'nin Orta Asya coğrafyasında Rusya'ya karşı güçsüz duruma düşmesine neden olmuştur.¹⁹⁸

3.2 Türkistan ile Osmanlı Devleti Arasındaki Diplomatik İlişkiler: Abdülaziz Dönemi (1861-1876)

3.2.1. 15.yy'dan 19.yy'ın ilk yarısına kadar Osmanlı –Türkistan İlişkileri

Orta Asya Hanlıkları ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin tarihi 13.yy'a dayanmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti zamanında bütün Batı Anadolu Türkistan'dan itibaren Türkler'in hakimiyeti altındayken 13.yy'da yaşanan Moğol istilası nedeniyle birlik bozulmuştur. Batı Türkleri önce Anadolu Selçuklu Devleti daha sonra 13.yy sonlarına doğru Osmanlı Devleti etrafında toplanırken Türkistan Türkleri de Timur etrafında birlik olmuşlardır. İki taraf arasında 1402 yılında yapılan Ankara Savaşı sırasında bazı sorunlar oluşsa da 16.yy'ın sonlarına doğru ilişkiler düzelmiştir. 16.yy sonlarında Timurlular'ın hakimiyetine son veren Muhammed Şeybani Han (1451-1510) zamanında ise iki ülke arasında siyasi ittifak oluşturulmuştur Bu dönemde siyasi ittifak yapılmasının nedeni Türkistan'da hakim olan Özbek Devleti ve Osmanlı Devleti açısından düşman olarak görülen Şii Safeviler'di. Mehmet Saray, Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Çaldıran Savaşı ile İran'a karşı kazandığı zaferi Semerkand Hanı Celaleddün Hudeyb Han'a 1516 yılında bir mektup ile bildirmesinin ilişkilerin başlangıcı olarak kabul edildiğini belirtmektedir¹⁹⁹.

Bundan sonra ilişkiler; hanlıkların Osmanlı Devleti'nden yardım istemeleri üzerine diplomasi boyutuna yükselmiştir. 1553 ve 1556 yıllarında ard arda Kazan ve Astrahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi, Moskova Knezliği'ni bir Rus Çarlığı'na döndürerek hem

¹⁹⁸ Frompkin, a.g.m., s:944

¹⁹⁹ A.Ahat Andican, Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilk ilişkilerin, Mehmet Saray'ın belirttiği gibi Çaldıran Zaferi'ni bildiren 1516 tarihli zafername olmadığını ifade etmektedir. Andican'a göre; ikili ilişkiler, 1514 yılı Ağustos ayında yapılmış olan Çaldıran Savaşı öncesinde aynı yılın Mart ayında Yavuz Sultan Selim tarafından İran'a karşı ittifak olunması için Buhara Prensi Ubeydullah Han'a gönderilmiş bir mektupla başlamıştır. Bu mektup Padişah tarafından Buhara Prensine gönderilen ilk mektuptur.(Feridun Bey, *Münşeât-üs Selatin*, Cilt:1, s:349) Zaferi bildiren mektup ise Feridun Bey Münşeati'nde cilt:1, s: 366-367'de bulunmaktadır. **aktaran:** A.Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* (İstanbul: Doğan Kitap, 2009) s: 141

Osmanlı İmparatorluğu hem de Orta Asya Müslümanları açısından zor bir dönemin başlangıcı olmuştur. Osmanlı Devleti açısından kuzeyde yeni bir cephe açılırken, hacıların Astrahan yolu Ruslar tarafından kapatılmıştır. Orta Asyalı Müslümanlar için tek çare Halifeye sığınmak olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman (1495-1566) bu duruma çok kızmış fakat Astrahan üzerine sefer planlarken 1566 yılında Zigetvar kuşatması sırasında vefat etmiştir. Yerine geçen padişah II.Selim (1524-1574) döneminde Ruslar'ın yarattığı sıkıntılar devam etmiş ve Orta Asyalı hacılar bu sefer İran tarafından da sıkıştırılınca Halife'ye elçiler vasıtasıyla mektup göndererek İran ve Rusya'yı şikayet etmişlerdir. II.Selim'i Astrahan üzerine sefere teşvik eden en önemli faktör Harezmi Hanı Hacı Mehmed Han (1560-1603) tarafından gönderilen bir mektup olmuştur. Hacı Mehmed Han , Astrahan'ın fethedilmesini ve İran'da tutulan hacıların serbest bırakılmasını istiyordu. Padişah kendisine cevap göndererek Astrahan üzerine sefer düzenleyeceğini ve İran'dan da hacıların kurtarılacağını haber vermiştir. Böylece artık Ruslar'ın yarattığı sıkıntılara köklü bir çözüm bulunacaktı. Aynı zamanda Orta Asya Astrahan- Kırım ticaret yolu da tehlikede idi. Bu sırada Sokullu Mehmed Paşa (1505-1579) tarafından Kanuni döneminde ortaya atılan Don- Volga Kanal Projesi tekrar ortaya atılmıştır. Nehirlerin en çok yaklaştığı yerde bir kanal açılırsa; Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğrudan doğruya muhimmat ve erzak taşınabilecek ve böylece doğu seferleri kolaylaşacaktı. Öncelikle Astrahan ve Kazan'ın alınması gerekiyordu. Kırım Hanı ısrarla Osmanlı Devleti ordusunun, kışın bu zor şartlarında Astrahan hücumuna zorlanacağını, kendisiyle birlikte direk Rusya'ya ordu gönderilmesini istiyor, bu seferin başarısızlıkla sonuçlanacağını ve boşuna bir uğraş olduğunu söylüyordu. Amacı Osmanlı Devleti'nin Volga Havzası'na hakim olmasını engellemek ve böylece Osmanlı Devleti'ne bağlı küçük bir vilayet durumuna düşmemektir. Burada yine Türkistan Hanı, Osmanlı Padişahına İran saldırıya geçerse engel olacağına dair söz vermişti. Fakat Kırım Hanı'nın yetersiz desteğiyle birlikte sefer hezimetle sonuçlanmış ve kanal projesi de rafa kaldırılmıştır. Bu hezimetle Osmanlı Devleti , Rusya ile birdaha karşı karşıya gelmek istememiştir. Rusya da aynı şekilde, Osmanlı Devleti'nin vuracağı bir darbeyle yeni kurulan çarlığın yok olmasından korkuyordu.²⁰⁰

Türkistan ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkileri başlatan kişilerden biri 16.yy'da Türkistan'lı hacıların çektiği sıkıntılara ve devam eden Rus işgaline köklü bir çözüm arayışına girmiştir. Neticede Don-Volga nehir projesi hazırlanmış fakat Kırım

²⁰⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569* . (Ankara, Türk Tarih Kurumu: 1948) s:363-383

Hanı'nın yeteri kadar destek olmayışı yüzünden bir türlü uygulanamamıştır. Kanuni'nin Zigetvar Savaşı sırasında aniden ölmesi sonrasında proje rafa kaldırılmıştır²⁰¹.

Osmanlı Devleti ile Orta Asya hanlıkları arasındaki diplomatik ilişkiler; 16.yy ve 17.yy'da daha çok ortak düşmanları olan Şii İran'a karşı yapılan ittifak zemininde ilerlemiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Şii İran'a karşı diğer Müslüman devletlerle ve özellikle Türkistan ile ittifak kurduğu pek çok örnek vardır. İran ile sürtüşme yaşarken hanlıkların desteğini aramış ve her zaman onlardan olumlu yanıt almıştır. Ancak kendi çıkarları söz konusu olduğunda ve de özellikle İran ile sulh yaptığı dönemlerde, Türkistan hanlarının yardım çağrısına olumlu yanıt vermemiş, aralarındaki yakınlığı geri plana atmıştır. Bu konuda tarihçi Hammer şöyle yorum yapmıştır:

“... Bu elçiler ancak Osmanlı İmparatorluğu, İran ile savaş halinde bulunduğu zaman ehemmiyet kazanıyorlardı. Osmanlılarla aynı dinin mensupları olan Oğuzbeyler (Özbekler) İranlılarla aynı dinden ve komşu buldukları halde İran Şahının yeminli düşmanı, Sultanların ise tabii dostu idiler. Sultanlar Özbekler'den tesirli yardım almamakla birlikte, aradaki ittifakın müdafaa ve hücum dengesine imkanlar bakımından bir ağırlık getirdiği söylenebilirdi. İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki seksen yıl süren son barış döneminde sık sık gelen Özbek elçilik heyetleri Osmanlı İmparatorluğu için gerçek bir yük halini almıştı.”²⁰²

Padişah III.Murad (1546-1595) zamanında yaşanmış bir örnek, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki politikasını açıkça göstermektedir. Yine bir Özbek Hanı, Abdullah Han (1533-1598), Sultan III.Murad'a bir elçiyle haber göndermiş ve ortak düşmanları Şii İran'a karşı sefer düzenleyeceğini, Osmanlı ordusu ile birlikte bu seferin yapılmasının faydalı olacağını iletmiştir. Bu plana III.Murad olumlu cevap vermiştir. İki taraflı saldırı başlamış, Osmanlı Ordusu Erzurum üzerinden İran'ı sıkıştırılmıştır. Abdullah Han, 1 yıl sonra 1588 yılı Mart ayında Herat'ı ele geçirmiş fakat Babür Hükümdarının ülkesine saldıracağını öğrenince Buhara'ya dönmüştür²⁰³. Daha sonra Abdullah Han, Osmanlı Sultanını sarayında ziyaret etmek üzere geldiğinde pek hoş karşılanmamıştır. Hem saray ahalisi hem de Padişahın kendisinin soğuk tavırları üzerine çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bazı yorumlara göre Abdullah Han'ın ülkesine geri dönmesinin İran üzerindeki baskıyı azaltarak rahatlamasına neden olmuştur. Bu da Padişahı kızdırmıştır. Diğer bir yoruma göre ise, Özbeklerin İran içlerine

²⁰¹ Saray, *Türk-Rus*..s.29

²⁰² Hammer, a.g.e, cilt 7, s:288

²⁰³ Andican, a.g.e, s:153-156

kadar ilerlemeleri Padişahın halifelik makamına gölge düşürebilirdi. Bu yüzden III.Murad bundan rahatsız olmuştu²⁰⁴. Ayrıca Özbekler'in İran'ı kontrol altına alıp Osmanlı Devleti için güçlü bir komşu olma ihtimali , İran üzerine sefer düzenleme fikrini ortadan kaldırmış hatta Özbekler'e karşı yardım istemeye gelen İran elçisine dostane davranılacak kadar politika değiştirilmesine yol açmıştır. Tarihçi Hammer bu konuda şöyle bir yorum yapmıştır: “*Osmanlı Devleti'nde siyasi menfaatler dini menfaatlerin önüne geçmiştir.*”²⁰⁵ Bundan sonra Abdullah Han'ın 1589 yılında Padişaha söz verdiği seferi tekrar başlatarak Tebriz'e kadar ilerlemesi sandığı gibi Padişahı mutlu etmemiştir. Özbeklerin bu denli güçlenmelerinden rahatsızlık duyan Osmanlı Sultan'ı Abdullah Han'ın artık durması ve Özbekler'e bir saldırı olmadıkça İran'a düşmanca davranılmaması gerektiği bildirilmiştir. Osmanlı Devleti için şimdilik İran konusu kapanmıştır. Sonuç olarak İran'ı kazançlı çıkaracak bir anlaşma yapılmıştır²⁰⁶. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, İran ve Özbek Devleti arasında çıkarlarına uygun bir politika yürütmüştür. Bu konuda verebileceğimiz diğer örnekler ise şöyledir: III.Mehmed (1595-1603) döneminde Özbek Hanı Barak Han, İran'a karşı vereceği mücadelede Osmanlı Devleti'nin yardımını istemiş fakat İran ile ilişkilerin iyi olmasından ötürü kendisine yalnızca askeri malzeme verilmesine karar verilmiştir²⁰⁷. 1615 yılında I.Ahmed (1590-1617) döneminde İran'a bir kez daha savaş açılmasına karar verilmiştir. Bu sıralarda Türkistan ile Osmanlı Devleti arasında yoğun temas kurulduğu görülmüş ve sonuçta İran'a karşı müttefik olma kararı alınmıştır. Özbek Hanı İmam Kulu Han tarafından İran yıpratılmaya başlandığında I.Ahmed'in beklenmedik ölümü,operasyonun durdurulmasına neden olmuştur. Daha sonra II.Osman (1604-1622) döneminde İran üzerine sefer düzenlenmiş ve 1618 yılında İran anlaşma yapmak zorunda kalmıştır.²⁰⁸ 1623 yılında İran ile Osmanlı Devleti arasında tekrar bir savaş başladığı zaman Özbek Hanı İmam Kulu'ya 1624 ve 1625 yıllarında elçiler gönderilmiştir. Han'ın olumlu yaklaşımına rağmen bazı aksaklıklar nedeniyle iki ülke arasında birlik kurulamamıştır. Osmanlı Devleti iki sefer başarısız sefer düzenlemiştir.²⁰⁹ II.Süleyman (1642-1691) ve II.Ahmed 1643-1695) dönemlerinde de İran üzerine sefer düzenleyem Osmanlı Devleti, Özbek Hanlığı'nın desteğini aramış ve hanlığa

²⁰⁴ Audrey Burton, *The Bukharans, A Dynastic , Diplomatic and Commercial History 1550-1702* (Richmond Surrey: Curzon Press, 1997) s: 61

²⁰⁵ Hammer, *a.g.e ,cilt: 4*, s: 201

²⁰⁶ Andican, *a.g.e*, s:158

²⁰⁷ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait belgeler, Telhisler 1597-1607* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1970) s: 79-80

²⁰⁸ Andican, *a.g.e* , s:163-164

²⁰⁹ Hammer, *a.g.e*, 5.cilt, s: 74

elçiler göndermiştir. Subhan Kulu Han (1682-1702) , İran ile barış sürecine girdiği için II.Ahmed'in birlikte hücum etme teklifini reddetmiştir²¹⁰.

18.yy'a gelindiğinde ise ilişkilerin oturduğu zeminin yavaş yavaş İran'dan Rusya'ya kaymasıyla birlikte; iki ülke arasındaki son temas 1789 yılında Buhara Emiri Muhammed Masum Han'ın İstanbul'a gönderdiği mektupla yaşanmıştır. İran'ın Sünni Hacıların geçişini engellediğini ileten Masum Han, Rusya'dan sonra da İran'a sefer düzenlenmesini istemektedir.²¹¹

Bundan sonra Osmanlı resmi kayıtlarında bulunan Türkistan ile ilgili yazışmaların birçoğunun Türkistan Hanlıklarından İstanbul'a gelen şeyhlerin, elçilerin ve müderrislerin İstanbul'da konaklamaları, Hicaz'a veya Türkistan'a gönderilmeleri ve hacca gidenlerin güvenli bir şekilde ulaştırılması ile ilgili olduğu görülmüştür.²¹² Sadaret'ten, Dahiliye ve Hâriciye Nezareti'ne yazılan 4 Aralık 1895 tarihli bir yazıda, Hindistan ve Orta Asya'dan gelen hacıların maddi durumlarının zayıf olması nedeniyle kendilerinden daha düşük bir vize harcı alınması kabul edilerek ilgili makamlara bildirilmiştir²¹³.

Türkistan Hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasında 16.yy'da Özbek Devleti döneminde Safevi İran'a karşı ittifak temelinde başlayan ilişkilerde 19.yy'dan itibaren belirleyici unsur Rusya olmuştur. 18.yy itibarıyla Orta Asya'da yayılcı faaliyetler içerisinde olan Rusya; hem Osmanlı Devleti ile olan ilişkileriyle Türkistan'ı, hem de Türkistan ile olan ilişkileriyle Osmanlı Devleti'ni etkilemiştir.

Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra büyük kazanımlar elde etmiş bir devlet olarak İmparatorluğun karşısına çıkmıştır. Rusya'nın; Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek ve sonra da Kafkaslar, Boğazlar ve Balkanlar'a inmek olan büyük arzuları gerçekleşmek üzereydi. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması, Kırım'ı bağımsız kılarak Rusya'nın Karadeniz'e çıkma planlarını gerçekleştirmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra Osmanlı Devleti 1792 yılında Rusya ile yapılan Yaş anlaşmasına kadar Kırım'ı geri almaya çalışmıştır çünkü Rusya'ya karşı durabilmek için Kırım ve

²¹⁰ Andican, a.g.e, s:165

²¹¹ Saray, "Rus İşgali...", Ek 2, s:152-154

²¹² Ekici, Gurulkan (edit.) . a.g.e. , s. 3, 8, 14, 19, 25, 57, 102, 106, 107, 109, 124 vd **aktaran:** Abdülkadir Macit, "19. Asırda Hokand Hanlığı ile Osmanlı Devleti Arasında Münasebetler" , *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı I*, s:131

²¹³ BOA., BEO., 711/ 53270, 4 Aralık 1895 (16 Cemaziyelahir 1313) **aktaran** : Dilek Çoban, " II.Abdülhamid Dönemi: Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basınında Türkistan" Yüksek Lisans Tezi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi , 2012 , s:27

Kafkasya coğrafyası üzerinde tekrar nüfuz kurabilmesi gerekiyordu. Böylece Osmanlı Devleti 19.yy boyunca kuzeyinde çıkan bu büyük tehlikeye karşı mücadele vermeye çalışmış ve bunun için Türkistan ile müttefik olmak istemiştir. Bundan sonra Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkiler iki zeminde ilerleme göstermiştir. Birincisi büyük güçlerle mücadelesinde Türkistan ile müttefik olmaya çalışan Osmanlı Devleti ve ikincisi bu güçlerin saldırısına uğrayan Türkistan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesidir.²¹⁴

Rusya; 1783-1784 yıllarında 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'na uymamış ve Kırım'ı işgal etmiştir. Rusya ile savaş hazırlıklarına başlayan Osmanlı Devleti, Buhara Hanı'ndan yardım istemiştir. Osmanlı Padişahı Buhara Hanı'na gönderdiği mektupta, Rusya ile savaşın henüz başlamadığını fakat aradaki mesafeden dolayı savaş başladığında haber iletmenin zor olacağını, bu yüzden Han'ın şimdiden İslam adına kuzeydeki Kırgız ve Kazaklar'ı hücumla göndermesini istemiştir. Padişah ayrıca Buhara Hanı'ndan ülkedeki din adamlarını göreve çağırarak İslam adına savaşmak isteyenleri sınır boylarına yerleştirmesini istemiştir. Mektup ulaştığında Buhara'da iç karışıklıklar yaşanmaktaydı. Seyid Ebul Gazi vefat etmiş yerine Muhammed Masum Han geçmiştir. Osmanlı Padişahı ilk mektuba cevap alamayınca ikinci bir mektup göndermiş; fakat bu sırada savaş başlamıştır. Buhara Hanı Muhammed Masum Han, ülkede yaşanan iç sorunlar yüzünden padişaha cevap yazılmadığını belirtmiş ve öncelikle ülkedeki Özbekler'in sıkıntı yaratmasından yakınmış, İran'a karşı padişahıtan yardım istemiş ve ayrıca eğer Rusya ile bir barış anlaşması imzalanırsa anlaşmaya Buhara'nın Rusya ile ilişkilerine ithafen bir madde koyulmasını rica etmiştir. Bundan sonra Osmanlı Devleti savaşı kaybetmiş ve savaş tazminatı ödemeye mahkum olmuştur. Bu durumda 1792 Yaş Anlaşması imzalanmış ve Padişah anlaşmaya Türkistan ile ilgili bir madde koyduramamıştır.²¹⁵

Ruslar, 1792 Yaş Anlaşması'nın maddelerini de ihlal ederek bölgedeki Gürcü ve Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmışlardır. Osmanlı Devleti de Gürcüler'e İran'a karşı yardım vaadinde bulunmuştur.²¹⁶

Osmanlı Devleti'nin bu politikası işe yaramamış ve İran Gürcistan'ı işgal etmiştir. Rusya bu işgale karşılık olarak çok büyük bir saldırıya geçmiş ve İran'ı yenilgiye uğratmıştır. 1813 ve 1826 yıllarında aldığı yenilgilerden sonra İran; Kafkasya'da Aras Nehri'ne kadar olan bütün topraklarını Rusya'ya bırakmıştır. Hazar Denizi üzerindeki haklarını da kaybeden

²¹⁴ Saray, *Rus İşgali..*, s:5; Ucarol , *a.g.e*, s:50-53, Özcan, a.g.t, s:180

²¹⁵ Saray, *Rus İşgali..* s: 21-19

²¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet Tarihi*, V (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994) s:335-336

İran savaşı tazminatı ödemeye mahkûm olmuştur. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Sırp ve Yunan isyanları sebebiyle yaşadığı sıkıntılardan yararlanan Rusya, 1828-29 yıllarında yapılan savaşı rahat bir şekilde kazanarak hem İran'a hem de Osmanlı Devleti'ne karşı Kafkasya'da çok büyük bir üstünlük sağlamıştır. Böylece yayılmacı politikalarını başarılı bir şekilde uygulamıştır.

3.2.2. XIX.yy'da Osmanlı-Türkistan ilişkilerine genel bakış

1853 yılında Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle başlayan Kırım Savaşı'na Avrupalı Devletler de dahil olunca Rusya savaştan büyük kayıplar vererek çıkmıştır. 1856 yılında imzalanan Paris Anlaşması, Boğazlar'ın kapalılığı ve Karadeniz'in tarafsız hale getirilmesi ilkeleri ile Rusya'yı Avrupa ve Kafkaslar'dan uzaklaştırmıştır. Bu durum ise Rusya'nın yönünü Batı Türkistan'a dönmesine neden olmuştur. Avrupa'ya doğru yayılma gösteremeyeceğini anlayan Rusya, Orta Asya'ya doğru ilerlemeye karar vermiştir. Onun arkasından İngiltere de, bölgede sahip olduğu avantajları korumak adına faaliyetlere başlayınca iki ülke arasında çıkar çatışması ortaya çıkmıştır. İki büyük devletin saldırı ve işgallerine maruz kalan hanlar, Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye başlamışlardır. Fakat Osmanlı Devleti giderek artan taleplere cevap veremez hale gelmiştir. Hem bozulan ekonomisi hem de Rusya'yı karşısına almak istememesi nedeniyle hanlıklara yardım edememiştir.

Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkiler 19.yy ortalarına doğru daha fazla yoğunlaşmıştır. Bunun en önemli nedeni hanların arasında yaşanan çekişmelerin geçen yüzyıla göre artmış olmasıdır²¹⁷. Ayrıca Abdülaziz döneminin önceki dönemlerden bir farkı vardı. O da bu dönemde ilk defa bütün Türkistan hanlıklarına topyekün savaş ilan edilmesiydi. Aynı zamanda Abdülaziz döneminde demiryolu, posta, telgraf, buharlı gemiler gibi bir çok vasıta ile ulaşım mümkündü.²¹⁸

Resmi kayıtlardan anlaşılıyor ki Hokand ve Buhara Hanlıkları arasındaki çekişmeler ve kavgalar Osmanlı Devleti nezdinde üzüntü ve endişe yaratmıştır:

²¹⁷ Mehmet Alparğu; Mustafa Bıyıklı (Ed.), "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası", *Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul:Gökkuşbu Yayınları, 2008) s. 43

²¹⁸ Yalçınkaya, a.g.e, s: 185

...gerek Buhâra elçisi, gerekse de Hokand elçisine tahrîri lazım gelecek Cevapname-i Hümâyûn işbu iki hükûmet arasında bir vakitten beri zuhur etmekte olan mukatele ve muharabe duyulmuş olup Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi hamiyet ve merhamet hilafına pek ziyâde mucib-i teessür olduğundan bunun derc ve ilave olunması..²¹⁹

Bu çekişmeler Rusya'nın bölgede ilerleyişini hızlandırmıştır. 1850'li ve 1860'lı yıllarda hız kazanan Rus işgallerine karşı duramayan hanlar özel bazı elçiler göndererek Halife'nin maddi ve manevi yardımını istemişlerdir. Osmanlı Devleti kendisinden yardım isteyen Hokand, Hive ve Buhara Hanlarına bir çok defa dış güçlere karşı birlik olmaları konusunda mesaj göndermiştir. Aradaki mesafe ve yolun uzun olması ayrıca komşu pek çok ülkenin de yol üzerinde bulunması nedeniyle Osmanlı Devleti istenilen askeri ve teknik malzemelerin Türkistan'a sevk edilmesini güvenli bulmamıştır. Bu yüzden de gelen talepleri reddetmek zorunda kalmıştır.

19.yy'ın ikinci yarısından itibaren artan Rus saldırılarından ve buna mukabil İngiltere ile Rusya arasındaki "Büyük Oyun"dan rahatsız olan Orta Asya Müslümanları'nın yaşadığı panik basında da yer bulmuştur. İstanbul'da 1859-1914 yılları arasında çıkartılan The Levant Herald gazetesinde 1865 yılında yayınlanan bir makalede Orta Asya Türkleri'nin yaşadığı dehşeti şu şekilde tasvir edilmektedir: "*Doğu'da Rus saldırganlığına karşı göçebe kavimler arasında bir kez daha çılglık yükseldi. Ateş olmayan yerden duman çıkmaz, bu yüzden gerçekten vahşi bir panik söz konusu. Çit içerisinde bulunan ineklere doğru ahırın köşesinde bulunan bir baykuş bakmakta. Baykuşun inekler üzerinde yansması ise korkutucu bir hayalet görüntüsü veriyor.*" Buradaki baykuş benzetmesi Türk toplumlarında uğursuz olarak kabul edilen bir simge olmasından dolayı yapılmıştır. Baykuş Ruslar'a benzetilerek dehşet içindeki inekler de Orta Asya göçebelerine benzetilmiştir.²²⁰ Orta Asya Müslümanları işte bu korku ve panik içerisinde ard arda giden elçiler yoluyla Osmanlı Sultanı'na sığınmışlardır.

19.yy'da Osmanlı Devleti nezdinde gönderilen elçilerin isimleri şöyledir²²¹:

Buhara'dan Gönderilen Elçiler:

²¹⁹BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 327/21154 **aktaran:** Abdülkadir Macit, a.g.m, s:73

²²⁰Ebru Uygun, "İngiliz Gazetesi Levant Herald'a göre Ruslar'ın Türkistan'ı İşgal Siyaseti(1859-1878)",Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, 2017, s:27

²²¹Galip Çağ, "Osmanlı Devleti ve Türkistan arasında Diplomatik Faaliyette bulunan Elçiler ve Karşılıklı Verilen Hediyeler" *EKEV Akademi Dergisi*,Yıl: 12, Sayı: 35 (Bahar 2008) s:137

- Mirza Muhammed Yusuf (İkinci kez) (1813)
- Mirza Muhammed Fazıl (1816)
- Hacı Mehmed Şerif Bey (1819)
- Muhammed Parsa Efendi (1867)
- Hayy Efendi (1870)

Hive'den Gönderilen Elçiler

- Kutbeddin Efendi (1839)
- Kutbeddin Hoca (1836) ve Şükrullah Ağa (1847)

Hokand'dan Gönderilen Elçiler

- Elhac Seyyid Kurban Efendi (1819)
- Zahid Hoca (1837)
- Hacı Ruzi Bey (1846)
- Hacı Mirza (1860)
- Seyyid Yakup Töre (1865)

Kaşgar'dan Gönderilen Elçiler

- Seyyid Yakup Töre (1873)

Osmanlı Devleti Elçileri

- Selim Efendi (1869)

3.2.3 Osmanlı Devleti-Hokand Hanlığı ilişkileri

Hokand Hanları da özellikle 19.yy başlarından itibaren Türkistan bölgesinin Çin, Rusya ve İngiliz işgallerine maruz kalmasından ötürü Osmanlı Devleti'nin desteğini aramak amacıyla Osmanlı padişahları ile irtibata geçmeye başlamışlardır. Fakat Hokand Hanlığı kurulduğu ilk yıllardan itibaren 19.yy ortalarına kadar Osmanlı Devleti tarafından tanınmamıştır. Osmanlı Devleti, Türkistan'ın birliği bütünlüğü bozulur endişesiyle kurulan bu yeni hanlığa herhangi bir yakınlık gösterememiştir. Bu tavrının sebeplerinden biri de

Türkistan ile ilgili bütün meselelerde Buhara Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile irtibata geçmesiydi²²². Ağırlıklı olarak Buhara Hanlığı Şii İran'a karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurduğu ve onun yanında olduğu için Osmanlı Devleti bu coğrafyada sadece Buhara Hanlığı'nı tanımak istiyordu. Hive ve Hokand Hanlıkları Buhara(Özbek) Hanlığı'ndan koparak kurulan yeni hanlıklar olduğu için Osmanlı Devleti onları taraf olarak görmek istememiştir²²³. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Hokand Hanlığı'na şüphe ile yaklaşmasının sebeplerinden biri de 19.yy ortalarına doğru Buhara Emirliği'nin Hokand'ı işgal etmesi ve devam eden süreçte Hanlıklar arasındaki siyasi mücadelelerdi. Osmanlı Devleti bu gelişmelerden ötürü hanlıklara karşı olan güvenini yitirmiştir.

Nitekim Osmanlı arşivlerinde yer alan resmi kayıtlara bakıldığı zaman Hokand hükümdarı Muhammed Ömer Han'ın (1809-1822) Osmanlı hükümdarına bir elçi göndererek kendisini tanımasını ve tuğ, name ile kılıç göndermesini talep ettiği görülmektedir²²⁴. Osmanlı Devleti ise gönderdiği cevapta Hokand'ın Buhara Hanlığı'na ait olduğunu belirterek bu talebi reddetmiştir²²⁵. 1817'de bölgede Rus istilasının taraflarından biri olan Hokand Hanlığı bu defa Elhac Seyyid Kurban Efendi'yi İstanbul'a göndermiştir. Hokand'dan gelen biat tekliflerine Osmanlı Devleti ihtiyatla yaklaşmıştır. Bu yaklaşımın nedeni ise bu sırada Rusya ile imzalanmış olan barışa zarar vermek istememeleridir.²²⁶ İlerleyen zamanlarda ise bu sefer Hokand Hanı Muhammed Ali Han (1822-1842) 1837'de İstanbul'a bir elçi göndererek ordusunun eğitimi için öğretmen, subay ve malzeme talep etmiştir. Osmanlı Devleti bu kez bu taleplere olumlu cevap vermiştir²²⁷.

Hokand hanları, 1820'ler ve 1870'lerde ülkelerinin idare edilmesi için bir Osmanlı paşasının veya bir şehzadenin gönderilmesini talep etmişlerdir. Hokand Hanları, bu talepleri olumsuz karşılanırsa Türkistan'ın Osmanlı topraklarına katılarak vilayet statüsünün verilmesini veya Türkistan hanlarına 'hanlar hanı, iller hanı" ünvanlarının verilmesini istemişlerdir.²²⁸

²²² Macit, a.g.m , s:125

²²³ Saray., *Rus İşgal...* s.17-18

²²⁴ BOA, Hatt-ı Hümayûn Tasnifi nr. 36547 **aktaran:** Abdülkadir Macit, a.g.m , s:125

²²⁵ BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 36551 **aktaran:** Macit, a.g.m, s:125,

²²⁶ Çağ., a.g.m, s:131, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr. 657/32100/C **Aktaran:** Macit, a.g.m, s.126

²²⁷ Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr. 657/32100/C **aktaran:** Macit, a.g.m, s:126

²²⁸ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr. 36565-A **aktaran:** Macit, a.g.m , s:129

1846'da Hokand Hanı Hudayar Han tahta geçer geçmez Osmanlı Padişahına biat ettiğini bildiren mektubunu elçisi Hacı Ruzi Bey ile göndermiştir. Böylece hükümdarlığına meşruiyet kazandırmayı istemiştir.²²⁹

1862 yılına gelindiğinde ise Hokand'da etkili bir yönetim ortaya koyarak ülkesinin düzenini sağlamaya çalışan Molla Ali Han, suikaste uğramadan önce, özel elçilik ile Seyyid Mahmud Han'ı Dersaâdet'e göndermiştir. Seyyid Mahmud Han, Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) huzuruna çıkarak Hokand ile ilgili bir takım bilgiler vermiştir:

“Yüce Pâdişahımızın huzuruna kabul edilme şerefine nail olduğumuzdan bu lütfun teşekkürünü nasıl yerine getireceğimizi bilememekte, ömrümüz kifayet ettikçe Padisah Efendimizin ömrünün uzaması için hayırlı dualar edeceğimizi samimiyetle bildiririz. Ancak acıdır ki bir müddettir, Rusya Devleti, Özbekistan çevresine aralıklı müdahale ve hücumlar yapmakta ve sonuçta oralarda tecavüzler etmektedir. Çeşitli desise ve oyunlar ile Hokand ve çevresini işgal etmeye çalışmaktadır. O bölgenin ahâlisi ise Devlet-i Aliyye'nin eskiden beri duacıdır. Her ne kadar asker ve mühimmatı, maden yatakları v.s. mülkleri idâre altında olsa da bunların tamamının kullanımı ve idâresi hususunda eksiklik olduğundan madenler terk edilmiş, askerler düzensiz bir halde bulunmaktadır. Hokand halkı, Devlet-i Aliyye'ye eskiden beri mezhep yönüyle bağlı olma şerefi ile iftihar etmektedir. Ancak her zaman himaye edilmeye ve Devlet-i Aliyye'nin dostluğuna muhtaç bulunmaktadır. Hokand Han'ı ve bendeniz, ittifak Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen ilişkilere dair bilgi eksikliği sebebiyle İttifak Devletleri'nin yazılı ve fiili gerçekleşen müdahalesinin kaldırılması

hususunda Han'ımızın sözlü istek ve ricasını bildirmekle âcizane memur kılınmış bulunmaktaydım. Durumun seyrine göre düzenin sağlanması hususunda ne yapılması icap ediyorsa bu durum yüce makamınızın görüşlerine bağlıdır. Devlet-i Aliyye, (kıyamete kadar) Din'in koruyucusu ve yeryüzünün Halife'si şerefini taşıdıkları için Hokand Hanlığı'nın, vahim bir durumda kalmasına kemâl-i rahmeti ve yüce şefkatleri müsaâde etmeyecektir. Çünkü Mâverâünnehir halkının hepsi Devlet-i Aliyye'ye muhabbet beslemekte, hürmetleri kemal mertebesinde olduğundan kendilerine ne buyrulur ise bunun yerine getirilmesi hususu tarafınızdan irade buyurulması isteğini cüret etmiş bulunmaktayım... ’²³⁰

²²⁹ Çağ, a.g.m, s.132

²³⁰ BOA, Hâriciye, Siyâsî, nr., 4/14 aktaran:Macit, a.g.m, s:99-100

1860'lı yıllarda yine Rus baskısından bunalan Hokandlılar bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermişlerdir. Osmanlı veziri bu heyet ile görüştüktan sonra Osmanlı Padişahı Abdülaziz'e sunulmak üzere şu raporu hazırlamıştır:

“ Hokand'da vuku bulan iç sorunlar Rusya ile olan ilişkilerini de etkilemiştir. Bu durumu avantaj olarak kullanan Ruslar daha fazla baskı kurarak Hokand ile olan ticari ilişkilerinde daha fazla avantaj elde etmeye çalışmaktadırlar. Bu yüzden Hokandlı'lar İstanbul'a elçi göndererek Ruslar'ı şikayet ederek onlara karşı yardım istemişlerdir. Şu anda elçilik heyeti ile dış işleri ofisinde görüşme yapılmakta ve sizin huzurunuza çıkartılmak üzere bekletilmekteler. Fakat şu anda Hokand Hanlığı'nın Rusya'nın eline geçtiği haberini aldık. Bu sebeple şu anda Hokand Hanlığı düştüğü için bu elçilik heyetinin hükümetlerini temsil yetkileri kalmamıştır.

Yine de Hokand Hanlığı Müslümanlarının aralarındaki çekişme ve ayrılıklardan dolayı sıkıntı çektikleri söylenmektedir. Bu durum yabancı ülkelerin daha fazla mudahale etmelerine neden olabilir. Bu yüzden siz efendimiz; Müslümanların halifesi olarak onlara aralarında daha fazla birlik olmalarını tavsiye etmeniz gerekmektedir. Onlara yardım etmek zorundayız fakat aradaki mesafe ve yol çok fazla ve ayrıca da aramızda engel teşkil eden ülkeler var. Hive, Buhara ve Hokand Hanları dış düşmanlara karşı birlik olmak yerine birbirleriyle savaşmaktadır. Şu anda bu problemi çözmek için Buhara Emiri'ne mektup yazarak Müslümanları birleştirmenin hayati değerini hatırlatmaktan başka herhangi birşey yapmak için çok geç. Diğer taraftan bu elçileri ülkelerinde yaşanan son gelişmeler açısından tamamen yok sayamayız. Bu yüzden onları huzurunuza kabul edebilirsiniz uygun hediyelerle ülkelerine geri gönderebiliriz.’²³¹

1865 yılında bir süre sonra Kaşgar Emiri Yakub Bey'in elçisi olacak olan ve aynı zamanda kendisinin de akrabası olan Seyyid Yakub Han, Hokand elçisi olarak padişah Abdülaziz'i ziyarete gelmiştir. Seyyid Yakub Han, zamanının çok büyük bir siyasi kişiliği olarak başarılarıyla ün salmıştır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu nezdinde önce Hokand daha sonra da Kaşgar Devleti için yaptığı girişimler ona ün kazandırmıştır.

Ülkesinin içinde bulunduğu buhranlı dönemi anlatmak ve destek almak isteyen Yakub Han Osmanlı Hükümeti'ne bir rapor sunarak şu hususların yerine getirilmesini istemiştir:

²³¹ Saray, *The Russian..* s:217-218

“Türkistan Müslümanlarının düçâr oldukları elim vaziyetten kurtarılmaları için bu dâîlerine daha bazı vazifeler düşmektedir. Müslüman ahâlinin salâhi her şeyden ve herkesten evvel onların büyük bir sadakatle bağlı buldukları “dîn-i mübîn olan merkez-i hilâfeti uz mânın” lütfuna kalmaktadır. Padişah hazretlerinin emirlerini Türkistan Müslümanları tam bir sadakatle yerine getireceklerdir. Tarafınızdan lütfen ve tenezzülen yazılacak Nâme-i Hümayûn’da, o civarda birbirine yakın komşu olan İslam Devletleri arasında birlik kurmanın ve beraber hareket etmenin lüzumuna dair tavsiyelerin yer alması mevcut karışıklığı önleyeceği cihetle son derecede önemlidir. Kâşgar bölgesinin müstakil hükümdarı olan Yakub Han’a ve Hokand Saltanatının hanı olan Hudâyar Han’a birer adet Nisân-ı Osmânî verilmesi, adları geçen zevâtı ziyâdesiyle sevindirecektir. Aynı zamanda benim yanımda bulunup bana refakat eden Eşik Ağası Lütfullah Efendi’nin de bir adet Nisân-ı Âli ile taltif edilmesi temennimizdir. Bu hususta muvafakatınız bizi son derecede memnun edecektir.

Ayrıca, bunlara ilaveten Dersââdet’ten İskenderiye’ye kadar refakatimde bulunan 20 kişi için gerekli vapur ücretinin ve diğer yol masraflarının tediyesi ve orada da lüzumlu yardımının yapılabilmesi için Mısır Hidivi’ne ve Bombay Vâliliğine iki adet tavsiyenâme yazılmasına yüksek müsaâdelerinizi istirham ederim.”²³²

Hokand Elçisinin isteklerini değerlendiren Osmanlı hükümeti vardığı sonucu şu şekilde rapor etmişlerdir :

“Oralar halen karışıklık içinde olduğundan ve Hokand Hükümeti de henüz istikrara kavuşmadığından onlara muhabereye lüzum görülmediği için, elçinin arzu ettiği mektup ve nişanların verilmesine ihtiyaç olmadığı, ancak ikişer adet iğneli ve seshaneli tüfenk ile istenilen nümune elbiselerin verilebileceği ve ayrıca daha önceki irâde-i seniyye gereğince adı geçen elçiye yetmiş-beş bin kuruş verileceği uygun olmakla beraber, Hidiv ve Bombay hâkimlerine yazılması istenen tavsiyenâmeler hususunda Padişahımın vereceği karara göre hareket edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkîm kılındı efendim.”²³³

1869 yılında tekrar Osmanlı Hükümeti nezdinde bir girişimde bulunan Hokand elçisi Seyyid Yakub Han ; askeri alanda bazı yardımların tahsis edilmesini istemiştir. Saderet makamına bir tahrir veren elçi şu hususlardan bahsetmiştir:

²³²Seyyid Yakub Efendi’nin Takriri, 18 Rebiülevvel 1282, BOA, irâde, Hâriciye, nr., 233/13785, Lef, 1.

Aktaran: Abdülkadir Macit, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Işığında 19.yy Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s: 103

²³³ Sadâretin arz tezkeresi, BOA, irâde, Hâriciye, nr., 13785 **aktaran:** Macit, a.g.t. s: 104

“...Hokand silahlarının ıslahı ve askeri durumunun tanzimi yoluyla din-i mübini kuvvetlendirmek için iki tane iğneli, iki tane de seshaneli tüfenk ile örnek olmak

üzere ordunuzun neferinden en üst kademedeki subayına kadar giyilen resmi elbiseden birer kat verilmesi...”²³⁴

Elçinin istediği silah ve elbise yardımı sadaret makamında değerlendirildikten sonra olumlu cevap verilmesi uygun bulunmuş ve padişaha sunulmak üzere bir rapor hazırlanmıştır:

“...ancak ikişer adet iğneli ve seshaneli tüfenk ile istenilen numune elbiselerin verilebileceği ve ayrıca daha önceki irâde-i seniyye gereğince adı geçen elçiye yetmişbeşbin kuruş verileceği uygun olmakla beraber, Pâdişâhımın vereceği karara göre hareket edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim.”²³⁵

13 Ocak 1869’da Maliye Bakanlığına hitaben yazılmış resmi bir belge de; elçi Yakub Han’ın Osmanlı Devleti’nden istediği silah ve askeri kıyafetin değerlendirildiği ve sözü edilen malzemelerin on bin dokuz yüz altmış dört buçuk kuruş tutarında olduğu ifade edilmiştir:

Maliye Nezaret-i Celilesi’ne

“ Hokand Hükümeti canibinden taleb olunup i’mal ve ihzar itdirilmiş olan tufengler ile elbise-i resmiyyenin bahası on bin dokuz yüz altmış dört buçuk guruşa balig olduğu ve meblağ-ı mezbur haric –ez-tahsisat olmasıyla Hazine-i Celile’den i’tasi lazim geleceği taraf-ı vala-yi Ser’askeriden ba-tezkire iş’ar ve buna da’ir defter merbutan tesyar kılınmış olmağla icabının icrasına himmet buyuralar...”²³⁶

Osmanlı Devleti, Türkistan’dan gelen elçileri mutlaka çeşitli hediyelerle geri göndermiş ve aynı zamanda bunların ülke dahilinde kaldıkları zaman içerisinde her türlü masraflarını karşılamış, harcırah ve harçlık gibi yardımları bu elçilerden esirgememiştir. Osmanlı Devleti’nin elçilere olan bu yaklaşımıyla ilgili başka bir örneğe yine arşivlerde rastlıyoruz. Seyyid Mahmud Han’ın 1864 yılında memleketine döndükten sonra yerine

²³⁴ Seyyid Yakûp Efendi’nin Takriri, 18 Rebiülevvel 1282, BOA, irâde, Hâriciye, nr., 233/13785, Lef, 1. **aktaran:**Macit, a.g.t. s:103

²³⁵ Sadâretin arz tezkeresi, BOA, irâde, Hâriciye, nr., 13785 **aktaran:**Macit, a.g.t s:103

²³⁶ Ekici , Gurulkan (edit.) . a.g.e, s:53

Hicaz'a gitmek maksadıyla İstanbul'a, Hokand bölgesinden Seyyid Muzaffer Han gelmiştir. Seyyid Muazaffer Han, Muhammed Paşa Yokuşu'ndaki dergâha yerleştirilir. Orada kendisine iki aylık yüz kuruş ve dört aylık elli kuruş olarak toplam iki yüz kuruş yevmiye ayrılmıştır. Daha sonra Seyyid Yakûp Han İstanbul'a gelmiş ve sonra Seyyid Muzaffer Han'ı yanına almıştır. Seyyid Muzaffer Han'a ve yanında bulunan iki hizmetçisine geldiklerinden itibaren ayrılan yevmiye, Seyyid Yakûp Han'ın yanına yerleştikten sonra kesilmiştir. Seyyid Yakûp Han, Hicaz'a gitmeden evvel Seyyid Muzaffer Han'a verilen yevmiyenin devam etmesini özellikle rica etmiş fakat talebine olumlu ya da olumsuz bir cevap alamamıştır. Bu sırada Seyyid Muzaffer Han çok sıkıntılı günler geçirmiştir. Bu sebeple bir arzuhâl hazırlayarak, ya Hicaz'a gidebilmesi için gereken harcırahın verilmesini ya da İstanbul'a geldiği günden itibaren verilmeyen yevmiyeyi talep etmiştir. Bu talep sonrasında Muzaffer Han'a beş bin kuruş yol harcırahı verilmesine karar verilmiştir. Aynı evrakın bir başka bölümünde ise bu miktar dört bin kuruş olarak geçmektedir.²³⁷

Ayrıca Hokand Elçisi Seyyid Yakûp Han'ın konak kirası ve genel ihtiyaçları için Dersaâdet'e şu arzuhâl yazılır:

“Hokand Hâkimi tarafından Dersaâdet'e gelmiş olan Yakûp Efendi için tutulan konağın teşrifatı ve ihtiyaç için alınan eşyaların masrafı dokuz bin dokuz yüz kırk dört kuruş'tur. Bunun yanında beş parça ile Salkım Sögüt'te kira olarak tutulan konağın harem tarafının 15 günlük kirası ve daha önceki Sefîr Seyyid Mahmud Han'ın oturmakta olduğu selamlık bölümü için iki aylık ikişer bin kuruştan icap eden kira bedeli ile ayrıca Seyyid Yakûp Han'ın günlük beş yüz kuruşun tahsisi bulunmaktadır. Bunların yanında geçmişe ait olan dört adet serginin bedeli ile Seyyid Yakûp Efendi'ye tahsis olunan sergilerin bedellerinin Ticaret Veznesi'ne gönderilmesine, Nafia (Bayındırlık) Nezâreti tarafından karar kılınmıştır. Bir adet sergi pusulası karşılığı, benzerlerine atfen, yirmibinbeşyüz kuruş olarak kararlaştırılmıştır. Bu miktarın İrâde-i Seniyye'ye faiz uygulamasından kaçınarak %40'ının peşin olarak, %60'ının ise 'konsolit' ödenmesi şeklilde neticelendirilmesi için Mâliye Nezâreti'den alınacak izin ve onay belgesinin Seyyid Yakûp Efendi'ye takdimi hususunda irade efendimindir.’²³⁸

²³⁷ BOA, irâde, Dâhiliye, nr., 713/49880 s:122 **aktaran:** Macit, a.g.t. s:123

²³⁸ BOA, irâde, Dâhiliye, nr., 539/37468., **aktaran:** Macit, a.g.t. s:124

Seyyid Yakub Han elçilik vazifesiyle geldiği İstanbul'dan hac için Mekke'ye gidecektir. Hac için gerekli masrafların Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanması için Dersaadet makamına bir arzuhal iletir. Sadaret makamı bu arzuhale cevap olarak 31 Ağustos 1865 tarihinde şu tezkireyi hazırlar:

“...gelen elçilerin memleketlerinin muteber adamları olması hasebiyle kendilerine gayr-i resmi olarak bir defa huzura kabul edilip sonra kendilerine yetmişbeşerbin kuruş harcırah verilerek iade olunmaları hakkında ferman buyrulması...”²³⁹ Padişah Abdülaziz tezkireyi görüp onaylamıştır. Görüldüğü gibi Hokand elçisi Seyyid Yakub Han , İstanbul'da bulunduğu sırada masraflarının giderilmesi için kendisine gerekli ödemeler yapılmıştır.

Hokand Hanlığı'nın Osmanlı Devletinden askeri alanda bir çok talebi olmuştur. Osmanlı hükümetinden asker, ateşli silah, askeri eğitim kitabı, askeri teknik uzman, askeri elbise gibi taleplerde bulunulmuştur. Hokand Hanlığı'na silah, kitap ve elbise için olumlu yanıt verilmiş olsa da Rusya ile harb içerisinde olduğundan kitap ve askeri elbise dışında herhangi bir yardım gönderilememiştir.

Hokand Hanlığı neticede Osmanlı Devleti'nden umduğu yardımları bulamamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tavrının nedenleri arasında en önemlisi, Hokand Hanlığı'nın Buhara (Özbek) Hanlığı'ndan ayrılarak kurulduğu için tanınmamış olmasıdır. Diğer nedenler arasında mesafenin uzak olması, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşullar nedeniyle Rusya ile yeni bir harp sebebi yaratmak istenmemesi ve hanlıklar arasındaki çekişmelerden dolayı Osmanlı hükümetinin Hokand Hanlığı'na güven duymaması sayılabilir.

3.2.4. Osmanlı Devleti-Buhara Hanlığı ilişkileri

Diğer Hanlar gibi Buhara Emiri Haydar Şah da 18.yy'ın sonlarında; 1790'lı yıllarda tahta geçer geçmez Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ifade etmek istemiştir. Bunun için Divanbegi İş Muhammed ve Korucubaşı Mirza Muhammed öncülüğündeki elçilik heyetini İstanbul'a göndermiştir. Bu heyet yolda saldırıya uğrayarak geri dönmek zorunda kalmış ve görevi Mirza Muhammed Yusuf tamamlamıştır. Ancak Mirza Muhammed Yusuf'un İstanbul'da vefat etmesi üzerine Haydar Şah ; 1816'da Mirza Muhammed Fazıl ve 1819'da

²³⁹ Sadâret Tezkeresi, BOA, irâde, Hâriciye, nr., 215/12493. **aktaran:**, Macit, a.g.t. s: 102

Hacı Mehmed Şerif Bey isimli elçileri padişaha göndererek kendisine biat ettiklerini belirtmiştir. Osmanlı Devleti ise bu sırada Rusya ile yaptıkları anlaşma nedeniyle biat tekliflerine ihtiyatla yaklaşmıştır.²⁴⁰

Haydar Şah'dan sonra gelen Buhara Emiri Nasrullah Han ise; kötü idaresi nedeniyle adını duyurmuş biri olarak Osmanlı Devleti'nin telkinlerine maruz kalmıştır. Nasrullah Han Rus işgaline karşı ülkesine yardım etme ihtimali olan İngiltere'yi karşısına alacak tutumlardan bile kaçınmamıştır. İngiliz hükümeti ve Osmanlı hükümetinin tüm çabalarına rağmen 1843'de esir aldığı iki tane İngiliz subayını öldürmesi, İngiltere ile ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur.²⁴¹ Bu durum Osmanlı Devleti'nin de İngiltere nezdinde itibarını zedeleyen bir sonuç doğurmuştur.

Nasrullah Han hem aralarında geçmişten gelen husumetler hem de Muhammed Ali Han'ın 1830'lu yıllarda Osmanlı hükümetinden yardım talep etmek amacıyla mektup gönderip itibar kazanmış olması nedeniyle Hokand Hanlığı'na çok büyük bir saldırı düzenlemiştir. Hokand Hanı Şir Ali bir suikasta kurban gitmiştir. Yerine geçen Hudayar Han 1846-1858 yılları arasında hanlığı yönetmiştir. Hudayar Han, 1846 yılında Osmanlı hükümetine Nasrullah Han'ın Hokand'da yaptığı katliamlardan bahseden bir mektup göndermiştir. Aynı zamanda Hudayar Han ülkesindeki madenlerin işletilmesini istemiş ve bu yüzden madencilikten anlayan ustaların gönderilmesini talep etmiştir.²⁴²

Osmanlı Devleti Buhara Emiri'nin yaptığı saldırılardan haberdar olunca İstanbul Özbek Tekkesi şeyhi Elhac Mehmed Efendi'yi Nasrullah Han'ı uyarması için Buhara'ya göndermiştir. Gönderilen name-i hümayunda; “...bir vakitten beri o havalide zuhura gelen kutaller ve savaşlar malûmumuz olmakta ve Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi Hilâfet makamının hamiyet ve merhametine pek ağır gelmekte... ve cereyan eden nifakın himmetinizle ittihadada değışeceğı emeli..” iletilmiştir.²⁴³ Görüldüğü gibi Osmanlı sultanı, Müslümanların kendi aralarında katliam yapmalarından son derece üzüntü duymuş ve Buhara Emiri'ni uyarma gereğı hissetmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti nezdinde Buhara Emirliği'nin Özbek Hanlığı'nın devamı niteliğinde olmasından dolayı önemi biraz daha fazlaydı.

²⁴⁰ Çağ, a.g.m , s:131

²⁴¹ M. Alpargu, a. g. m., s. 44.

²⁴² Saray; *Rus İşgali...*, s. 52.

²⁴³ Nâme-i Hümayûn Defteri, No. 12, 68-69. aktaran Saray; *Rus İşgali ...*, s. 57.

1850’de Buhara Hanı’nın bir elçiyle Padişaha hediyeler sunduğu kayıtlara geçmiştir²⁴⁴.

1867 yılında ise Buhara Emiri Muzaffer Han, Hokand Hanlığı’nın Rus saldırılarına maruz kalmasından dolayı Osmanlı sultanından ve aynı zamanda İngiliz Hükümeti’nden yardım istemeye karar vermiştir. Muzaffer Han, İngilizlerin Orta Asya’daki çıkarlarını korumak amacıyla Ruslar’a engel olmak isteyeceğini ve Halifenin de Müslüman Devletlerin hamisi olarak yardımda bulunacağını tahmin etmiştir. Bu amaçla İstanbul’a ve Londra’ya elçisi Muhammed Parsa Efendi’yi göndermiştir. İngilizler Muzaffer Han’ın yardım isteğini pek ciddiye almamışlar, yalnızca bir tavsiye ile elçisini geri göndermişlerdir.²⁴⁵ Fakat Osmanlı Devleti Buhara Emiri’nin yardım çağrısını önemsemiş ve ilgili birimlerde değerlendirmeler yapılmıştır. Buhara Emiri Osmanlı Paşahı Abdülaziz’e yazdığı mektupta; Sultan’dan Rusya’yı Orta Asya’dan çıkması için ikna etmesini istiyordu. Ayrıca bunun Müslümanlar’ın hayatlarını kurtaracağını ekleyen Emir, Osmanlı Padişahı’nın Halife olarak Ruslar’dan Orta Asya’yı kurtarması sonucunda Müslümanlar arasında daima minnetle hatırlanacağını söylüyordu. Müslümanlar’a yardım edebilecek tek kişinin Halife olduğunu ifade ediyordu.²⁴⁶ Daha Sonra 22 Eylül 1867’de Osmanlı Sultanı Abdülaziz’in huzuruna kabul edilmiştir.²⁴⁷

Padişahın huzuruna kabul edilmeden önce vezir, Muhammed Parsa Efendi ile görüşmüş ve konuyla ilgili Padişaha hitaben bir rapor hazırlamıştır. Raporda Osmanlı Veziri şu ifadeleri kullanmıştır:

“Arada uzak mesafe ve birçok ülkenin bulunması nedeniyle istenilen materyaller gönderilemeyecektir. Buhara ve komşu hanlıklar Hive ve Hokand arasında düşmanlıklar vardır. Eğer birbirleriyle sürtüşmek yerine kendi aralarında bir birlik oluşturabilirlerse Rusya’ya karşı durabilirler. Elçiye bunu söyledim ve Buhara Emirine bu konuyu açıklayan bir mektup gönderdim.

Taşkent’in düşmesinden sonra Buhara Emiri iki adet elçiyi Rus işgallerine karşı korunmak için Osmanlı Devleti’ne gönderdi.Özel bir komitede bu konuyu tartıştık. Müslüman bir ülke olarak Buhara’ya, Rusya’ya karşı yardım malzemelerinin ulaştırılması gerektiğini

²⁴⁴ Çağ, a.g.m s:132

²⁴⁵ Saray, *Rusların Orta Asya’yı...* s. 14.

²⁴⁶ Saray, *The Russian ...* s:220

²⁴⁷ Özcan Mert, “Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi’nin İstanbul’daki Diplomatik Faaliyetleri(1867-1869)” *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1975-76, s. 97

düşündük. Fakat arada çok uzak bir mesafe ve diğer komşu ülkeler olması nedeniyle bunu yapmanın çok zor olacağına karar verdik . Ayrıca ne yazık ki hanların birlik oluşturmaları ve barış anlaşmaları yapmaları konusunda verdiğimiz tavsiyeler ciddiye alınmamıştır. Şimdi Buhara Emiri bizden Rusya ile Buhara arasında hakem rolü oynamamız ve Rusya'ya bir barış anlaşması yapması konusunda ikna etmemizi istemektedir. Buhara'nın bu barış anlaşmasına uyması beklenmemektedir. Nitekim kendi aralarında bir birlik olduğuna dair işaret de yoktur. Diğer taraftan İngiltere'den destek beklenmemelidir çünkü Rusya; İngiltere'yi, Hindistan'a doğru ilerlemek gibi bir niyetinin olmadığı, yalnızca ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla Orta Asya Hanlıkları ile olan problemlerini halletmek istedikleri konusunda ikna etmiştir. Bu yüzden ; Buharalılar 'ın Rusya ile kendi başlarına bir barış anlaşması yapmaları dışında bir seçenekleri kalmamıştır. Buharalılar en az kayıp ve zararla Rusya ile anlaşmalılardır.’’²⁴⁸.

Bu mektupta görüldüğü gibi Buhara Emiri; Osmanlı Sultanından , Rusya'ya Türkistan'dan ve Orta Asya'dan çıkarmasını istemektedir. Fakat ne yazık ki mektubun yazıldığı yıllarda, 1860'lı yılların sonlarından itibaren Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilişkiler gerilimlidir. Osmanlı Devleti zaten bir savaş hazırlığı yapmaktadır. Bu yüzden henüz kendi aralarında bir birlik kuramamış ve istikrar sağlayamamış bu hanlıklar için Osmanlı Devleti Rusya ile arasında yeni bir gerginlik yaratmak istememiştir. Osmanlı Devleti artık büyük devletleri karşısına almayı göze alabilecek durumda değildir. Fakat bunun farkında olmayan Orta Asya Hanlıkları'nın Halifeden çok fazla beklentileri vardı.

Osmanlı Padişahı, vezirin tavsiyesi üzerine Buhara Hanı'na bir mektup yazmış ve göndermiştir. Mektupta şöyle söylemektedir:

“ İslam'ın başı olarak Orta Asya Müslümanları'nın refahını ve güvenliğini korumak bizim çok önem verdiğimiz bir konudur. Fakat Buhara ile Türkiye arasında bulunan uzak mesafe ve diğer ülkeler nedeniyle istenilen malzemeleri göndermemiz imkansızdır.” Bu arada 1868'de Ruslar, Buhara ordusunu tekrar yenmişlerdir. Buhara Hanı'nın Ruslar'a koşulsuz teslimiyeti dışında başka bir çaresi kalmamıştır.²⁴⁹

Muhammed Parsa daha sonra Mekke'ye hac vazifesini yerine getirmek üzere gitmiştir. Dönüşte tekrar İstanbul'a uğramıştır . Bu arada İstanbul'da bulunan Buhara elçisi ve Türk yetkililer Buhara ile Rusya arasındaki savaşın durduğuna dair haber aldılar. Ülkesinin

²⁴⁸ Saray *The Russian..* s:220-221

²⁴⁹ Saray *The Russian..*s:222

tamamen yenildiğini duyan Buhara elçisi Muhammed Parsa, Osmanlı Devleti'nden ülkesine orduyu eğitmek üzere memurların ve teknisyenlerin gönderilmesini istedi. Ayrıca bir elçilik heyetinin sultanın tavsiyelerini iletmek üzere Buhara'ya gönderilmesini istedi.²⁵⁰ Bunun üzerine Buharaya'ya dönecekken Osmanlı Hükümeti Özbek Tekkesi şeyhi Saik Süleyman Efendi'yi kendisine eşlik etmek üzere görevlendirmiştir²⁵¹. Osmanlı Hükümeti , Elçi Süleyman Şeyh'e Buhara Hanlığı için istediği desteği veremeyeceğini bildirmiştir. Bu durumun iki nedeni vardı: Birincisi Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı süreçler ve ikincisi aradaki mesafenin uzak olması²⁵².

Fakat Saik Süleyman Efendi'nin Buharalılar'a verdiği tavsiyeler çok etkili olmuş ve derhal ülkelerinde reform yapmak istemişlerdir. Bunun için öncelikle 8 Şubat 1872 tarihinde bir rapor hazırlayarak Saik Süleyman Efendi ile bu raporu Osmanlı Hükümetine göndermişlerdir. Rapor şu şekildedir:

‘‘Buhara’da vuku bulan siyasi krizler Türkiye’nin verdiği tavsiyeler ve destek sayesinde sona ermiştir. Buharalılar Türkiye’de uygulanan aynı method ve sistemi ülkelerine uyarlayarak reform yapmak istiyorlar. Bu reoformlar ancak Halife’nin yardımı ve vereceği tavsiyelerle yapılabilir. Süleyman Saik Efendi, padişahın Buhara elçisi, bize Türkiye’deki son gelişmeleri ve özellikle uluslararası ilişkiler bağlamında hukuk ve diğer unsarların gerekliliğini anlattı. Herkes Süleyman Saik Efendi’nin ifadelerinden etkilendi. Bunun sonucu olarak Buhara, Rusya ile bir anlaşma yapmıştır ve gerekli reformlara başlamayı istemektedir. Fakat gerekli teknik malzemeyi Halife ve Türk Hükümetinden almak zorundayız. Ben ve Saik Suleyman Efendi işte bu sebeple buraya gönderildik. İstanbul’a geldiğimden beri gösterilen saygı ve sevgi için çok teşekkür ederim. Buhara Emiri’nin isteklerini Padişaha sunmadan önce şu maddeleri dinlemenizi tavsiye ederim:

1-Sivil idarenin yeniden yapılanması amacıyla; ilkokul , rüştiye ve harbiye gibi okullar için donanımlı öğretmenlere ve silah üretimi için de yetenekli teknisyenlere ihtiyacımız vardır.

2-Özellikle jeoloji, matematik ve madencilik alanlarında yetenekli ve donanımlı öğretmenlere teknisyenlere ve tecrübeli devlet adamlarına ihtiyacımız vardır.

²⁵⁰ Saray, *The Russian..* s:222

²⁵¹ Baymirza Hayit, ‘‘Türkistan’dan Osmanlı Devleti’ne’’, *VII. Uluslararası Türkoloji Kongresi’nde sunulan tebliğ.* 8-12 Kasım 1999

²⁵² Saray, a.g.m., s. 17

3- Bu ihtiyaçlarımızı giderdikten sonra Buhara'ya yetenekli ve çok iyi eğitilmiş bir büyük elçi gönderilmesini istiyoruz. Böylece Buhara'da Osmanlı Devleti'ndeki gibi bir medeniyet kurulabilecektir.

4-Bazı devletler , Buhara'yı kendi toprakları için bir tampon bölge olarak görüyorlar ve bu yüzden bize yardım etmek istiyorlar. Osmanlı Devleti bu konuda onlara yapmaları gerekenleri bildirirse çok memnuz oluruz.

5-Afganistan ile ortak bir sınırimız ve dilimiz vardır . Bu yüzden ; Osmanlı Devleti, Kabul Emirine, Afganistan ile dostluk ilişkimizi geliştirmemizi tavsiye eden bir mektup yazarsa çok faydalı olacaktır.

6- Buharalı yüksek idarecilere, gelecek olan Türk büyükelçisine yardımcı olmaları hususunda bildiri yapmak gereklidir.

7-Gerçek amacımız Buhara'nın sorunlarını çözmek ve Emirin başarılarını arttırmaktır. Bu amacın yerine getirilmesi mutlak surette halifenin yardımına bağlıdır.

Bu yüzden ülkemizin kalkınması ve yabancı devletlerin hakimiyetinden kurtulması için Türkiye'nin yardımını ve liderliğini istiyoruz.

Biz, Osmanlı Devleti ne isterse ve ne şart koyarsa ona uyacağız. Bizim hükümetimiz ve devletimiz Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındadır ve onun tavsiyesi mutlaka yerine getirilecektir.

Kısaca yukarıda bahsedilen maddelerin halife ile paylaşılmasını istiyoruz.²⁵³

Bu rapor üzerine Osmanlı Veziri de 24 Mart 1872 tarihinde Buhara Emiri'nin taleplerinden bahsederek Padişah'a sunulmak üzere şu raporu düzenlemiştir:

‘Abdul Hayy Efendi, Buhara Emirinin elçisi ve Saik Süleyman Efendi, Buhara elçilik heyeti ile birlikte dönmüş ve hükümetimize Buhara Emirinin isteklerine dair bir rapor sunmuşlardır. Bu raporda Buharalılar ülkelerinde uygulayacakları eğitim, sanayi ve silah üretimi alanlarındaki reformlar için teknisyenler ve eğitmenler talep etmektedirler. Ayrıca Buhara'ya üst düzey bir Türk temsilci ile Afganistan ve Hindistan'daki İngiliz Hükümetlerine Buhara ile dostluklarını geliştirmelerini tavsiye eden birer mektup göndermenizi istiyorlar.²⁵⁴

²⁵³ Saray The Russian.. s:306-307

²⁵⁴ Saray The Russian...s. 309-310

Bütün bu çabalara rağmen Saik Süleyman Efendi ile yanında Buhara'dan dönerken getirdiği elçi Hayy Efendi Osmanlı Hükümeti'nden yine aynı olumsuz cevap almıştır.²⁵⁵

3.2.5. Osmanlı Devleti-Hive Hanlığı İlişkileri

Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han , 18.yy sonlarında Osmanlı Halifesine Reis Bey'i elçi olarak göndermiştir. Mektubunda Halifeye bir Müslüman ülke olan Hive'ye gerekli ilgi ve alakayı göstermediği konusunda sitem etmiştir.²⁵⁶

1839'da Hive Hanı, Rus işgaline uğrayınca ulemadan Kutbettin Efendi'yi İstanbul'a göndermiş ve durumu Padişaha bildirmiştir. Hive Hanı hem Osmanlı Halifesine sığınmış hem de İngiltere'den yardım talep etmiştir. İngiltere hemen bu fırsattan yararlanmış ve bölgeye bir heyet göndermiştir. Fakat bu heyet Buhara Hanı tarafından idam edilince, İngiltere bu duruma çok kızmıştır. İngiltere hanlıklardan desteğini çekince Rusya bölgede daha rahat hareket etmeye başlamıştır. Aynı zamanda bu durum, diplomatik yazışmalarla krizi çözmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin imajını zedelemiştir.²⁵⁷

Hive Hanı 1846 yılında Osmanlı padişahına bir mektup göndermiş ve sınırlarına saldıran Rusları şikayet etmiştir. Rus işgalinden kaçan Kazaklar, Hokand ve Hive Hanlığı'na sığınınca Ruslar'ın tepkisini çekmiş ve Ruslar da bu iki hanlığın sınırlarına saldırmıştı. Hive Hanı Ruslar'ın İslamiyet'e zarar verdiğini belirtmiş ve onların Türkistan coğrafyasından atılmaları için yardım istemiştir.²⁵⁸

Osmanlı İmparatorluğu'na 19.yy boyunca yazılmış mektupların içerisinde bir tanesi iletildiği önemli mesajlar dolayısıyla göze çarpmaktadır. Bu mektup Mersin Kaymakamı Abdülkadir Kemali tarafından 21 Mart 1872 tarihinde imparatorluğun Hariciye Nezaretine hitaben yazılmış ve gönderilmiştir. Mektubun sahibi bunu yazma cesareti göstermesinin sebebinin yeni atanan Buhara elçisinin itimadnamesini Padişaha sunduğu haberini gazetede okuması olduğunu söylemektedir.²⁵⁹ Bundan sonra mektupta Orta Asya Hanları nezdine

²⁵⁵ Saray, a.g.m., s.20.

²⁵⁶ Çağ, a.g.m , s:131

²⁵⁷ Çağ, a.g.m, s:132

²⁵⁸ M. Alpargu, a. g. m., s. 45

²⁵⁹Ekici , Gurulkan (edit.) . a.g.e s:115

İstanbul'a gönderilen elçilerin nasıl vasıflara sahip olması gerektiğinden bahsetmiştir. Bilgili, görgülü, o coğrafyayı ve halkı çok iyi tanıyıp bilen , tam donanımlı ve dinine bağlı olmak gibi sayılan özelliklerin kendisinde bulunduğunu, bir kaç yabancı dil bildiğini ve en önemlisi coğrafyayı çok iyi tanıdığı için başarılı olacağını ifade etmektedir²⁶⁰. Mektupta şöyle bir tavsiyeye yer verilmektedir:

“Tataristan’da, Türkistan’da, Buhara’da ve Afganistan’da oturan Müslüman halkı korumak ve ona zarar verilmesini önlemek halifenin görevidir. Adı geçen memleketlerde ahali ve belki de hükümdarları bile, dört bir taraflarında bulunan Çin, Rusya , İngiltere ve İran devletlerini tek güç olarak bilecek ve ona boyun eğecekler. Onlar Osmanlı Devleti’nin gücünden habersizdirler. Halkın tamamı Osmanlı Devleti’nin gücünden habersiz olduğu için hükümdarlarının bilmesi yeterli gelmiyor. Böylece adı geçen memleketlerin hükümdarları bir müddetten beri aralarında anlaşmazlık olduğu ve emirlerden bazıları arasında egemenlik yarışı olduğu için bu durum Rusya’ya işgal için fırsat vermektedir. Bu halkın mutluluğu için onun feryadına kulak verip, burada meydana gelen olayları iyi anlayıp mümkün olduğu sürece taarruz etmek, İslam Devleti’nin gücünün etkilerini halkın ve emirlerin kalplerine yerleştirmek devletin devamlılığı için gerekli olan önlemlerdir.

... İki-üç asır sonra devlet ve millet için hayır ve menfaat sağlayacak bir şeyi Osmanlı Devleti şimdiden değerlendirmelidir. Osmanlı Devleti’nin; bu menfaatlerin elde edilmesi için gerekli girişimleri yapmak, tedbirleri almak ve Orta Asya’da olan İslam Milletinin kalplerini kazanmak için gerekli çabayı harcamaması üzüntü vericidir.

*Zira adı geçen memleketlerin emirleri ve halkı bir süreden beri felaket ve musibetlerden dolayı korunmaya muhtaçtır ve Osmanlı Devleti’nin manevi tesirini o halk üzerinde göstermek, böyle bir İslam Milleti’ni himayesine almak Osmanlı Devleti için büyük bir fırsattır.*²⁶¹

Abdülkadir Kemali bu mektupta; Osmanlı Devleti’nin, Orta Asya Müslümanları’nın çektiği sıkıntıları giderecek yeterli önlemleri almadığını belirtmekte ve bunun ileride İslam toplumları için vahim sonuçlar doğurabileceğini söylemektedir. Bununla birlikte Kemali Osmanlı Devleti’nin bu Müslümanların koruyucusu rolü ile daha fazla etkin olmasının ileride Batılı devletler karşısında kendisine üstünlük sağlayacağını savunmaktadır.

²⁶⁰Ekici , Gurulkan (edit.) . a.g.e s: 118

²⁶¹ Ekici , Gurulkan (edit.) . a.g.e.s: 115-116-117

Osmanlı Devleti ve Orta Asya Müslümanları arasında yaşanan sıkıntıların bir özeti ve muhtemel sonuçlarına dair bir değerlendirme mahiyetinde olan bu mektubu, tezimizde yer verdiğimiz resmi yazışmalarda ve İstanbul'a gelen elçilik heyetleriyle beraber değerlendirdiğimiz zaman Abdülaziz'in aslında ne Batılı devletlerin şikayet ettiği gibi Panislamist bir politika yürütme çabası içinde olmadığını ne de iddia edildiği gibi Halifelik makamının gereklerini yerine getirmeyip onu siyasi çıkarlar uğruna kullanmadığını görmekteyiz.

Bu konuda İngiltere'nin Orta Asya politikası alanında çalışmalar yapan araştırmacılarından biri olan Gary Alder 'ın bir değerlendirmesine yer verebiliriz. Alder; Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İngiltere egemenliğinde yaşayan Müslümanlar üzerindeki etkisinden bahsetmiş ve Orta Asya Hanlarının arasında sürüp giden çatışmalar hakkında şöyle bir değerlendirme yapmıştır:

“Hem İngiltere'nin hem de Rusya'nın Orta Asya'da hakimiyetleri altında bulunan Müslümanlar'ın Türk karşıtı politikalara olan reaksiyonlarını dikkate alması gerekir. Türkiye-Rusya savaşından önceki dönemlerde Osmanlı Sultanı'nın Rusya'ya karşı Orta Asya'da Müslümanları biraraya getirme gayreti olduğuna dair pek çok kanıt bulunmaktadır ve buna Kaşgar da dahil edilmiştir. İngiliz ve Rus teorisyenler; Orta Asya'da hegemonya kurmak isteyen iki ülke(İngiltere ve Rusya) her hangi bir çatışma yaşadıkları anda, Müslümanlar arasında yaşanan entrikaları meşru bir silah olarak kullanmaktadır. Şu açıkça görülüyor ki bu durum şimdiye kadar ortaya çıkmış olsaydı Yakub Bey önemli bir rol oynamış olurdu.”²⁶²

Bu yazıda ifade edilen durum halifelik makamından ileri gelmiyor; Osmanlı Devleti'nin tek bağımsız Müslüman ülke olarak ayakta kalmasından dolayı Batılı devletlerin sömürgesi haline gelmiş zavallı Müslüman toplumlar için sığınılacak bir liman olarak görülmesinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla 19.yy'da iddia edildiği gibi Panislamist politikalar Halifelik makamından çıkmıyor; dünya İslam dayanışması fikrinin halifelik makamına atfettiği değer ve güçten kaynaklanıyordu²⁶³. Orta Asya Hanlıkları Ruslar'ın zalimce saldırılarına uğradıkça Halife'nin Müslümanlar'ın koruyucusu ünvanına vurgu yapıyorlar, onu ön plana çıkarıyorlardı. Örneğin 1865 yılında Taşkent'in işgal edilmesinden sonra Buhara Emiri sultana gönderilen bir mektubunda Müslümanlar'ın kuyucusu olarak

²⁶² Saray, *The Russian..* s:159

²⁶³ Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*(1867-1783) (Etkileşim yayınları,2011) **aktaran** : Yalçınkaya, a.g.e, s: 160

Halife Abdülaziz'in Ruslar'ı Orta Asya'dan çıkarmasını ve Müslümanları bu zulümden kurtarmasını istemiştir. Oysa Osmanlı Devleti'nin Ruslarla çarpışabilecek bir gücü yoktu. Hem de mesafenin uzaklığı zor şartlardaki devletin müdahalesini imkansız hale getiriyordu. Eğer isteseydi Osmanlı Sultanı da, Ruslar'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Pan-slavizmi kullanarak karıştığı gibi Orta Asya'da İngilizler ve Ruslar'a karşı durabilirdi. Fakat Osmanlı Devleti böyle bir girişimde bulunmamıştır. Bu sırada Osmanlı kamuoyunda Türkler'in Rus baskısı altında ezilmeleri derin üzüntü yaratmıştır. Türkistan'daki Türkler ile birlikte olunması, Osmanlı Devleti'nin onlara el uzatması konusunda bir kamuoyu baskısı oluşmuştur.²⁶⁴.

Kemal Karpat; Osmanlı Devleti'nin 18.yy'da ve 19.yy'da ihtiyacı olduğu zaman hanlıklardan istediği desteği gördüğünü, fakat Rusya ile barış yaptığı dönemlerde hanlıklardan bu devletle aralarında sorun yaşamamalarını ve yapılan anlaşmalara uygun davranmalarını istediğini ifade etmiştir. Yazara göre; buradan Osmanlı Devleti'nin Hilafet makamını gerektiğinde çıkarlarını korumak için kullandığı anlaşılmaktadır.²⁶⁵ Eğer bu iddia doğru olsaydı Osmanlı Devleti 19.yy boyunca Halifelik makamının gereği olarak diğer konularda kendisine gelen yardım mektuplarına müspet cevap vermezdi. Çalışmamızın konusu olan Abdülaziz döneminde; Orta Asya Müslümanlarını ilgilendiren başka konularda da resmi yazışmalar yapılmıştır. Bunlar; hacılar ve seyyahların yol masraflarının karşılanması, Orta Asyalı Müslümanlar'a hac yolundayken gerekli desteğin verilmesi, ticaret ve gümrükle ilgili bazı konularda yazışmalar yapıldığına dair kayıtlara rastlanmıştır²⁶⁶.

19.yy'da iki ülke arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasının bir diğer nedeni de Türkistan'lı göçmenler meselesidir. Bu sorun özellikle 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nin gündeminde büyük yer işgal etmiş bir meseledir. Rusya'nın saldırı ve işgallerinden rahatsız olan Türkistanlı Müslümanlar halifeye sığınmak istemişlerdir. Göç eden kesimde hanedan üyeleri, öğrenciler ve ulemanın da olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı sultanı ülkesine sığınan göçmenleri geri çevirmemiş ve uygun yerlerde ikamet ettirmiştir. 1897 yılına ait olan çeşitli vilayet istatistiklerinde en az 65 bin kişinin Bulgaristan, Batı Rumeli, Rusya, Yunanistan, Bosna, Romanya ve Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na

²⁶⁴ Cezmi Eraslan, *Sultan II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, (İstanbul:Ötüken Neşriyat, 1992) s. 22-80; D. E.Lee; "The Origins of Pan-Islamism", *The American Historical Review*, Vol. 47, No. 2, January 1942, pp. 278-287. p. 284

²⁶⁵ Karpat, *İslamın ..* s.73-75

²⁶⁶ *History of Central Asia in Ottoman Documents: Political and Diplomatic Relations* edit: Shahin Mustafayev, Mustafa Serin (Semerkand: Society of Turkish Archivists, 2012) s.69-77-81-82-84-86-90-92-96-98-102-107-111-114-117-119123-125-129-137

geldiği görülmektedir.²⁶⁷ Başka bir belgede Buhara ve civarından her yıl birkaç bin kişinin hacca gitmek için İstanbul'a geldiği, bu sene de [1901/2] hacca gitmek maksadıyla yaklaşık 2000 kişinin geldiği bildirilmektedir Bu kişilerden bazıları da İstanbul'da kalıp, burayı vatan edinmek istemişlerdir²⁶⁸.

3.2.6 Kaşgar Emiri Yakub Bey ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkiler

Kaşgar Emiri Yakub Bey 1864-1877 yılları arasında yeni kurmuş olduğu devleti yönetirken Osmanlı İmparatorluğu ile özel bir diplomatik ilişki kurmuştur. 19.yy'da Orta Asya'da İngiltere ve Rusya'nın baş aktörler olduğu "Büyük Oyun" oynanırken Yakub Han diplomasiyi iyi bir şekilde kullanarak İngiltere, Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilişkilerden faydalanmıştır. Orta Asya'da Osmanlı Padişahının koruyuculuğu altında güçlü bir Müslüman Türk Devleti kurmak gayesiyle hareket etmiştir. Bunun için Osmanlı Padişahına biat ederek halifenin gücünü arkasına almıştır. Böylece; özellikle Rusya ile, karşısına Osmanlı İmparatorluğu'nu çıkararak mücadele etmeye çalışmıştır.

Yakub Bey, yeni kurduğu devletin hem uluslararası arenada meşruiyetini güçlendirmek hem de ülke içinde güç kazanmak için Osmanlı Devleti'nde askeri , teknik ve siyasi anlamda yardım istemiştir. 1870-1914 arası dönemi değerlendirdiğimizde Sultan Abdülaziz devrindeki bu teşebbüs Osmanlı Devleti'nde ilk ve en etkili Panislamist çaba olarak değerlendirilmektedir²⁶⁹.

Osmanlı Devleti'nin daha önce Hokand, Hive ve Buhara Emirlikleri'nin yardım taleplerine yeteri kadar karşılık verememişken Kaşgar Emirliği'ne yardımda bulunmasının ve Doğu Türkistan'a ilgi duymasının sebepleri şunlardır: 1-Bölgeyle ilgili hakimiyet iddiaları olan Çin'den korkmaması 2- İngiltere'nin o dönemde Osmanlı Devleti ile gelişen dostane ilişkileri neticesinde böyle bir telkinde bulunmuş olabilme ihtimali: İngiltere, Rusya'ya karşı Hindistan sömürmesine giden yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla Kaşgar coğrafyasını bir tampon bölge olarak kullanmak istiyor ve Osmanlı Devleti'ni Yakub Han ile iyi ilişkiler kurmaya sevk ediyordu. 3- Rusya'nın yine aynı dönemde Kaşgar coğrafyasında yapılacak faaliyetlere engel teşkil etmeyecek durumda olması.4- Osmanlı Devleti diğer hanlıklara

²⁶⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010) s. 153.

²⁶⁸BOA., BEO., 1767/ 132478, **aktaran:** Dilek Çoban, a.g.t, s:27

²⁶⁹ Eraslan, a.g.e, s. 84

yardımlı edememiş olmanın üzüntüsü ile şimdi Yakub Bey gibi güçlü bir yöneticinin ortaya çıkmasını bir fırsat olarak değerlendirdiyordu 5-Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları aralarındaki çatışmalardan dolayı birlik sağlayıp tutarlı bir yönetim sergileyemedikleri için Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanamamışlardı. Fakat Yakub Bey tam tersine tutarlı ve güçlü bir yönetim sergilediği için imparatorluğun ilgisini çekmeyi başarmıştır.²⁷⁰

Yakub Bey'in elçisi ve yeğeni olan Seyyid Yakub Han Töre (1818-1899); Osmanlı Devleti nezdinde Kaşgar Devleti'ni temsil etmesi ve iki ülke arasındaki teması sağlaması bakımından önemli bir diplomattır. Bu bölümde öncelikle; diplomat kimliğinin dışında bir derviş de olan Seyyid Yakub Han hakkında kısa bir bilginin sunulması faydalı olacaktır. Daha sonra Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne tabiiyeti ve tabiiyetinin niteliği başlıkları altında çalışmamız devam edecektir.

3.2.6.1 Seyyid Yakub Han Töre'nin hayatı

Seyyid Yakub Han; 1818'de Taşkent'te doğmuştur. Babası, Buharalı Seyyid Nizameddin Töre Han ve annesi, Paşa Begüm'dür. 1864-1869 yılları arasında merkezi Kâşgar olan bağımsız Kâşgar Emirliği'ni kurmayı başaran Kâşgar Emîri Muhammed Yâkub Han'ın yeğenidir. Yâkub Han, Türkistan müslümanları arasında iç karışıklıkların artması, ülkede birlik ve beraberliğin kurulamaması ve hanlıklar arasında siyasî çekişmelerin artması üzerine Osmanlı hükümetinin desteğini almak üzere 1865'te Hokand Hanı Seyyid Sultan Han'ın elçisi olarak İstanbul'a gelmiştir. Ülkesinde bir Nakşibendî şeyhine intisap ederek hilâfet alan Yâkub Han, İstanbul'da bulunduğu sırada tasavvufî çevrelerle ilişki kurmuş ve en sonunda Halvetî-Şâbânî şeyhi Mehmed Tevfik Bosnevî'ye intisap etmiştir. Bu sırada 1865 yılında Osmanlı Hükümeti ile kurduğu ilk temasta başarılı olamayan Yakub Han, 1873 yılında Sultan Abdülaziz'in huzuruna çıkmış ve bu kez istediği askeri ve teknik yardımları almayı başarmıştır. 1876 yılında tekrar İstanbul'a gelen elçi Yakub Han, ülkesinin sıkıntılı durumunu Sadrazamlığa bildirince Rusya ve İngiltere ile iyi ilişkiler kurulması yönünde tavsiyeler almıştır. Bunun üzerine Londra ve Petersburg' giderek yetkililerle görüşmüştür. Emîr Yâkub Bey'in 1877'de vefatından sonra Kâşgar'ın Çinliler tarafından işgal edilmesi nedeniyle bir kez daha İstanbul'a gelen Yâkub Han, Sultan Abdülhamid'e başvurarak Kâşgar'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı bir ülke olduğunu, bu sebeple Çin istilâsının protesto edilmesini ve bu

²⁷⁰ Gömeç, a.g.m s:152, Saray, *Rus İşgali..*, s. 103., Saray, *Doğu Türkistan...*, s. 168, Nuri Yavuz "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kâşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kâzım İbrahim Efendi'nin Layihası", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, s. 45

konuda aracılık yapılmasını istediye de Doksanüç Harbi yüzünden olumlu bir cevap alamamıştır.²⁷¹

Hayatının son günlerini Hindistan'da geçiren Seyyid Yakub, 1899'da vefat emiş ve Dehli'de defnedilmiştir. Kendisinin tasavvuf ve tarikatlar tarihini ilgilendiren en önemli özelliği; Kastamonu merkezli Şabaniyye tarikatını, Hindistan'ın alt kıtasına da yaymış olmasıdır.²⁷²

Yakub Han'ın oğlu olan Seyyid Abdülkadir Töre (1873-1946); İstiklal Marşı'nın bestecileri arasında olup, Türk Müziği alanında yapmış olduğu önemli çalışmalarla tanınan ekol sahibi bir bestecidir.²⁷³

Kısaca 'Hoca Töre'' olarak anılan Seyyid Yakub Han Töre'nin diplomatlığı ile ilgili belge ve bilgileri Mehmet Saray değerlendirirken, Hüseyin Vassaf ise dervişliği ile ilgili bazı bilgileri Sefine-i Evliya'da bir araya getirmiştir.²⁷⁴

Seyyid Yakub Han Töre, Orta Asya müslümanlarının yetiştirdiği büyük diplomatlardan biridir. Türkistan'daki gelişmeler ve Kaşgar Devleti'nin sıkıntıları hakkında iyi bir şekilde Osmanlı Hükümeti ileri gelenlerine ve Sultan Abdülaziz'e bilgi vererek ülkesi için silah ve personel yardımını almayı başarmıştır.²⁷⁵

3.2.6.2 Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne tabiiyeti

Daha önce Hokand elçisi olarak İstanbul'da bulunan ve aynı zamanda Kaşgar Emiri Yakub Bey'in yeğeni olan Seyyid Yakub Töre , Osmanlı - Kaşgar ilişkilerinin devamlılığında önemli rol oynamıştır. İlk defa 1864'de II.Abdülaziz'in (1861-1876) huzuruna çıkıp Kaşgar hakkında bilgiler paylaşmıştır.²⁷⁶

²⁷¹ Mustafa Kara, "Yakub Han Kaşgari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Yıl:2013, Cilt:43 s:284-285.

²⁷² Mustafa Kara. "Diplomat ve Fusus Şarihi Yakub Han Kaşgari", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2009 s:7

²⁷³ Nuri Özcan, "Töre, Abdülkadir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Yıl:2012, cilt:41 s: 278-279

²⁷⁴ Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, haz: Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz (İstanbul, Kitabevi: 2006); Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler* (Ankara:TTK Basımevi, 1994) **aktaran:**

Mustafa Kara, a.g.m, s: 4

²⁷⁵ Saray, *Rus İşgali...*, :108

²⁷⁶ Gömeç, a.g.m, s:152

Osmanlı Devleti ile Yakub Bey arasında kurulan ilk resmi ilişki ise 1868 tarihinde gerçekleşmiştir.²⁷⁷ Yine elçi Yakub Han ‘ın Sultan Abdülaziz’i ziyareti sırasında kurulan bu ilişki Kaşgar Emiri’ne oldukça büyük bir güven kazandırmıştır. Bu ziyaret neticesinde Yakub Bey ‘Emir’ ünvanını kazanmıştır. Yakub Bey’in isteği üzerine Kaşgar’a dört harbiyeli subay, altı büyük Krupp top, iki bin tüfek ve barut yapımı için malzemeler gönderilmiştir. Ayrıca padişah tarafından Yakub Bey’e üzerinde Fetih Suresi yazılı sancak, padişah tuğ ralı bir saat, sırma yakalı bir hilat, 500 adet mushaf-ı şerif, padişah fermanı ile çok miktarda silah ve mühimmat verilmiştir²⁷⁸.

16 Haziran 1873’te tekrar huzura kabul edilen Seyyid Yakub Han Töre, Yakub Bey’in hediyelerini sunduktan sonra özellikle askeri sahada Osmanlı yardımını talep etmiştir.²⁷⁹ Ayrıca Seyyid Yakub Han, Yakub Bey’in mektubunu Sultan Abdülaziz’e takdim etmiştir. Mektupta Yakub Bey şöyle demektedir: “ *Duyduğumuza göre, bütün Müslümanlar’ın Halifesi olarak zat-ı şahaneniz, himmetinizi İslam’ın hayrına sarfetmektedirsiniz. Bu arada biz de, sizlere niyazda bulunmayı ganimet bilerek yüce katınızda kulluğumuzun kabulü ümidiyle bu mektubu göndermeye cüret ettik. Biz acizlerini de himaye ettiğiniz kullarınız arasına dahil ile kapınızda hizmet edenlere ilâve buyurunuz ki bu vesileyle bizim de başımız dik olsun...*”²⁸⁰

Yakub Bey, Osmanlı Devleti’nin himayesini istemekle Doğu Türkistan üzerinde Rusya ve İngiltere arasında yaşanan egemenlik yarışından zarar görmemeyi, Osmanlı Devleti’ni arkasına alarak dış güçlere karşı zayıf düşmemeyi hedeflemiştir. Yakub Bey’in emirliği diğer hanlardan farklı olarak hanedan kökenli olmayıp; meşruiyetini halktan ve belirli tüccar kesimden almaktaydı²⁸¹. Bu yüzden Halifenin gücünü arkasına alarak kendi halkı üzerinde meşruiyetini ve otoritesini de sağlamlaştırmış olacaktır.

Yakub Bey’in Osmanlı Devleti’ne bağlılığını bildiren mektubu üzerine Sultan Abdülaziz özel ulaşı Murat Efendi vasıtasıyla Yakub Bey’e özel bir ferman göndererek kendisinin Osmanlı egemenliği altında bağımsız bir yönetici olduğunu onaylamıştır. Kaşgar Beyi’ne Emir-ül-Muminin ünvanını veren Osmanlı Sultanı, ülkesinde adına para bastırılmasına da izin vermiştir. Özellikle ordusunu eğitmek için gerekli donanımına sahip

²⁷⁷ Kemal Karpat, , *Türkiye ve Orta Asya*, Çev.: Hakan Gür (Ankara, İmge Kitabevi, 2003) s: 157

²⁷⁸ Mehmet Atıf, *Kaşgar Tarihi*, Hazırlayanlar: İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, (Kırıkkale:Eysi Yayınları,1998) s:301

²⁷⁹ Saray, *Doğu Türkistan* ., s. 165

²⁸⁰ BOA., Kaşgar hâkimi Yakub Han’ın 1289 tarihli Farsça arzisi, İ.HR., 15524’dan naklen,**Aktaran:** Saray, Rus İşgali ..s.

108

²⁸¹ Karpat, *İslamın...*, s. 90

askeri yetkililer isteyen Yakub Han'ın bu talepleri de yerine getirilmiştir. Kaptan Ali Kazım Bey emrinde asker ve eğitimci gönderilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan gönderilen bu delegasyon Kaşgar'a ulaştığı sırada Hindistan'ın İngiliz yetkilisi Forsyth de Yakub Han'ı ziyaret için orada bulunuyordu. Forsyth'nin daha sonra aktardığı bilgiye göre Yakub Han bu Osmanlı delegasyonunu sevinç ve gurur içinde karşılamış, Osmanlı bayrağını kendi bayrağı yanına asmıştır. Egemenliği altındaki bütün yerlerde Sultan Abdülaziz adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır.²⁸² Osmanlı Devleti'nden gelen askeri yetkililerin rehberliğinde ordusunu yetiştirmeye başlamış ve sonunda ordusunun moderizasyonunu sağlamıştır. Bu başarı yabancı ziyaretçiler tarafından takdir edilmiş ve elçiler tarafından görülerek raporlarına geçmiştir.²⁸³

Kemal Karpat'a göre Türkistan'a gönderilen subaylardan biri 1860 yılında gelen ve Rusya'ya karşı kin besleyen bir Çerkez mülteciydi .Bu yüzden de bölgeye gönderilen subaylar gönüllü gitmişlerdi.²⁸⁴

Osmanlı Padişahı tarafından kendisine Emir-ül Müslimin ünvanı verilen Yakub Han 1875'te Padişaha bir teşekkür mektubu iletmış ve Padişah adına hutbe okuttuğunu, sikke bastırıldığını söylemiştir. Mektupta şöyle yazmaktadır:

“Lütfedip Halifemizin göndermiş olduğu Name-i-Hümayun , 4 zabıt, 1 murassa kılıç, birinci rütbede murassa bir Nişan-ı Osmanı, bütün edevatıyla beraber 6 top, 1000 adet eski ve 200 adet yeni yapı tüfenk buraya ulaştı. Bunların gelmiş olması halkta büyük bir sevinç yaratmıştır. Hatta bunların gelişi halka 100 pare top atılarak müjdelenmiştir. Bende ömrüm oldukça hülafet- penahilerine duacıyım. Vereceğiniz her türlü emiri yerine getirmek için hazırım. Büyük ihsanlarınız bütün Orta Asya İslam alemine yeni bir hayat vermiştir. Şimdi bütün Müslümanlar yüzlerini size çevirmiş bulunmaktadır. Herkes zat-ı alilerine teba'iyet arzusu ile doludur. Ümit ederimki kısa zamanda bütün Orta Asya Darülhilafe ile bağlantı kurarlar ve bu suretle dünya ve din işlerinin en yüksek ve en temiz vazifesi olan İslam birliği ortaya çıkmış olur. Şu anda aciz bendenileri Devlet-i Aliyye'nin sancağını açmış, hutbeyi ve sikkeyi namınıza ortaya koymuş vaziyette size karşı vacip olan borcumu yerine getirmeye çalışıyorum. Askerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi hususunda bütün gayreti sarfetmekteyim. İnşallah yakında büyük bir terakki görülecektir...”²⁸⁵.

²⁸² Saray, The Russian.. s: 231

²⁸³ Kuropatkin, a.g.e, s:214-220

²⁸⁴ Karpat, İslamın...s:94

²⁸⁵ Saray, Doğu Türkistan...s: 203-204

Bunun üzerine Padişah Abdülaziz tarafından Yakub Bey'e 14 Ağustos 1875'te bir mektup daha gönderilmiştir:

“Kaşgar'da hükümet kurduğunuzdan beri açıkca göstermiş olduğunuz hizmetten çok memnunuz. Otoritemiz altına girdikten sonra adıma hutbe okutup para bastırmanızdan dolayı onur duydum. Bu haberleri hem akrabanız hem elçiniz olan Seyyid Yakub Han'dan öğrenmiş bulunuyorum.

Oğlunuzun sizden sonra gelecek tahtın varisi olması için onay vermeme istediğiniz bildirilmiştir. Bize karşı olan yaklaşımınız ve dostluğunuz size duyduğumuz saygı ve sevgiyi ikiye katlamıştır. Tüm Orta Asya Müslümanları otoritemiz altında birleştirme çabanızı ise görüyoruz. Hizmetlerinizden duyduğum memnuniyeti ifade etmek için size bir sancağ-ı şerif gönderiyorum. Onun rengini ve şeklini değiştirmeyiniz. Onun altında benim adıma para bastırabilir, hutbe okutabilirsiniz. Ayrıca sizin ve tüm Orta Asya Müslümanları'nı onurlandırmak adına bir bayrak ve bir mektup da gönderiyorum. Hükümetler ve yöneticiler halkın koruyucuları olarak adil ve iyi bir yönetimle vatandaşlarının güvenliğini sağlamak zorundadır. Bu onlara verilen ilahi bir görevdir. Zaman değiştikçe halkın gelecekte güvenliğini sağlamak adına biz de reformlar yapmalıyız. Siz de halkınızı bu yaklaşımla yönetmek arzusunda olduğunuz için oğlunuzun sizden sonra gelecek tahtın varisi olduğunu onaylıyorum.

Sahip oldunuz iyi niyet ve yetenekler nedeniyle size ve halkınıza iyi dileklerimi gönderiyorum. Yönetiminizi adil bir şekilde devam ettirmeniz ve halkınızın refahını ve güvenliğini sağlamanız gerekmektedir. Ayrıca ülkenizde bilimi, eğitim, sanayi ve tarımı geliştirmeniz gerekmektedir. Ulaşımı geliştirmek için köprüler ve yollar yapmalısınız. Bunların hepsi tek tek insanların ve ülkenizin ihtiyaçlarına göre yapılmalıdır.

Ülkeniz için bu reformları yaparken diğer devletlerle sorun yaşamamaya dikkat ediniz. Böyle bir durumda halkınızın can ve mal güvenliğini tehlikeye atmış olursunuz. Bu yüzden komşu devletlerle dostluk anlaşmaları yapmaya gayret ediniz. Böylece ticari ilişkilerinizi de geliştirmiş olursunuz. Bizler için en iyi ve kabul edilebilir yöntem budur. Sizin ve halkınızın uygulaması gereken fermanım budur.”²⁸⁶

²⁸⁶ B.O.A Name-i Humayın Defteri, No: 13, pp.118-119 aktaran: Saray, *The Russian...*s:328 -329

Görüldüğü üzere Padişah Abdülaziz, Yakub Bey'in Osmanlı Devleti adına ülkesinde yaptığı faaliyetlerden oldukça memnun olmuş ve gurur duymuştur. Kendisine iyi ve adil bir yönetim tesis etmek hususunda ve halkına nasıl davranması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Bu mektuptan Padişahın Yakub Bey'i ve onun nezdinde Orta Asya'daki Müslümanlar'ı aslında ne kadar önemseydiğini görüyoruz. Yakub Bey amacına ulaşmış, Osmanlı sultanının dikkatini çekmeyi başarmıştır. Ancak daha fazlasını ; Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'dan Ruslar'ı ve İngilizler'i çıkaracak bir takım önlemler almasını sağlayamamıştır. Bunda en önemli faktör Kaşgar ile Osmanlı Devleti arasındaki coğrafi uzaklıktır. O tarihlerde ulaşım ağları gelişmediği için kara ve deniz yolu ile kolayca ulaşılabilecek bir mesafe değildir. Ayrıca arada geçilmesi gereken İran, Hindistan gibi ülkeler vardır. Bir diğer faktör de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sıkıntılardır. Osmanlı Devleti kendi sınırları dışındaki bir Müslüma Halka yardım eli uzatmak zorunda olduğunun farkında olmakla birlikte içinde bulunduğu imkansızlıklar neticesinde çaresiz kalmış ve sadece istenilen teknik malzeme ile belirli sayıda subay gönderebilmiştir.

Yakub Bey'in ani ölümünden sonra Doğu Türkistan iç savaşın içine düşmüştür. Yakub Bey'in oğulları arasında yaşanan taht kavgası neticesinde yaşanan karmaşadan yararlanan Çin hiç zorlanmadan ülkeyi ele geçirmiştir. Diğer taraftan 1878 yılında yapılan Berlin Konferansı neticesinde Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan çıkartılan Osmanlı Devleti buradaki askeri varlığını da sona erdirmiştir.²⁸⁷

3.2.6.3 Kaşgar Emirliğinin Osmanlı Devleti'ne tabiiyetinin niteliği

Osmanlı Devleti tarih boyunca bir çok ülke üzerinde hüküm sürmüş ve bir çok devleti tabiiyetine almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu devletlerle olan ilişkisi için Batı'lı kaynaklarda Vassal terimi kullanılmıştır. Vasal terimi ise Latince bir kelime olup Ortaçağ Avrupa'sında bir tımar sahibinin kendisinden üstün bir beyin himayesine girmesini ifade eder. Himaye altına girmiş olan Vasal bu koruma karşılığında tâbi' olduğu beye karşı askerî ve diplomatik yükümlülüklerini yerine getirir. Fakat bu kelime sadece Ortaçağ Avrupa idari sistemi içerisinde kullanılan bir terim değildir. Aynı zamanda bir devletin bir diğer üstün devletin himayesine girmesi, ona tâbi' olmasını ifade etmektedir²⁸⁸. Fakat Osmanlı İmparatorluğu himayesi altına aldığı devletler için vassal kelimesini değil "Tâbi"

²⁸⁷ Saray, *The Russian...* s: 237

²⁸⁸ Sandor Papp, "Vasal", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 17, 2012, s. 531.

kelimesini kullanmıştır. Arapça kökenli bir kelime olan ‘‘Tâbi’’; arkasından giden, ona uyan, boyun eğen , bağılı kalan anlamına gelmektedir²⁸⁹. Osmanlı Devleti'ne tâbi olan devletlerden örnek vermek gerekirse; Kırım Hanlığı tabiiyetinden itibaren hutbeyi öncelikle padişahın, sonrasındaysa hanın adına okutmaktaydı. Bununla beraber Kırım sikkeleri Osmanlı padişahlarının değil, daima Kırım hanlarının adına basılmıştır²⁹⁰. Bir diğer örnek ise Osmanlı Devleti'ne tabii olan Hicaz Emirliği'dir. Hicaz Emirliği'nde hutbe, padişah ve emir adına okunur; bölgenin emiri vezir rütbesiyle Osmanlı tarafından tayin edilirdi. Bununla birlikte bu tâbi devletten asker veya vergi istenmezdi²⁹¹. Yakub Han'ın önderliğinde kurulmuş olan Doğu Türkistan devleti ise Osmanlı İmparatorluğu'na tabii diğer devletlerle aynı özellikleri taşımakla birlikte Türkistan bölgesinin ilk yarı-modern devleti sayılmaktadır.²⁹²

Bayrak, hutbe ve sikke Türk-İslam Devletlerinde üç hükümdarlık alameti olarak kabul görmektedir. Her hükümdarın bir bayrağı vardır ve tâbi olunan hükümdarın bayrağı çekilir. Bu o hükümdara bağlılığın bir ifadesidir. Hutbeler tâbi olunan hükümdarın ve halifenin adına okunur. Sikkeler ise yine tâbi olunan hükümdar adına bastırılır²⁹³. Kaşgar Emirliği'nde de Yakub Bey'in Osmanlı padişahına gönderdiği mektuplar ve ilgili arşivlerdeki kayıtlara göre Osmanlı padişahı Abdülaziz ve sonra yerine geçen II.Abdülhamit adına hutbe okunmuş, sikke basılmış ve sancak çekilmiştir. Örneğin aşağıdaki resimde görüldüğü gibi sikkelerin bir yüzünde Osmanlı padişahının diğer yüzünde ise Kaşgar Emir'i Yakub Bey'in ismi bulunmaktadır.

²⁸⁹ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015) s. 324

²⁹⁰ Halil İnalçık, ‘‘Kırım Hanlığı’’, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXV, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 451-453.

²⁹¹ Zekeriya Kurşun, ‘‘Hicaz (Osmanlı Dönemi)’’, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 17, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 437

²⁹² Mualla Uydu Yücel, ‘‘Yakub Beg’’, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 18, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 278

²⁹³ İlhan Arslan, ‘‘İlk Türk-İslam Devletletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri’’ *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:16 , Sayı:51, Bahar 2012, s:73-90

²⁹⁴ Kaşgar Emiri Yakub Bey'in Padişah Abdülaziz adına bastırıldığı sikke.

Kaşgar Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne olan tâbiyeti ve üç hükümlanlık alametlerine olan bağlılığı göz önüne alındığında Hanlığın aslında Osmanlı Devleti'ne bağlı bir “protektora” devlet olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁹⁵

Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne tâbiyeti konusuna basında genişçe yer verilmiştir. Dönemin gazeteleri Basiret ve Vakit'de özellikle 1871 yılından sonra bu haberlerde artış gözlenmiştir. Haberler genellikle Rus ve İngiliz kaynaklı olup Çin işgallerini anlatmaktadır. Örneğin Ahmet Mithat Efendi, 25 Rebi'ü'l-ahir 1288 (14 Temmuz 1871) tarihli Basiret gazetesinde Panslavizm ve Pangermanizm akımlarından bahsetmektedir. Yazar doğrudan Osmanlı Devleti'ni hedef alan Panslavizm fikrine karşı İttihad-ı İslâm düşüncesinin Doğu Türkistan'a kadar uzanmasını öngörmektedir²⁹⁶. Konuyla ilgili 24 Haziran 1873 tarihli Basiret gazetesinde ise “Hilafetin Kuvveti” başlıklı bir haber bulunmaktadır. Kaynağı Times gazetesi olan haberde Orta Asya ve Açe hükümetleri elçilerinin İstanbul'a geldikleri bildirilmektedir. Ayrıca Atalık Gazi hükümeti olarak bahsedilen Kaşgar Emirliği'nin Çin saldırılarına karşı Osmanlı Hükümeti'nden yardım talep ettiği belirtilmektedir. 20 Kasım 1876 tarihli Basiret gazetesinde ise Kaşgar elçisinin muhtemel bir Rus hücumuna karşı İngiliz politikasının ne olacağına dair bilgi edinmek için Hindistan'a gittiğinden

²⁹⁴ Çevrimiçi: <http://www.coinarchives.com/w/results.php?search=yakub+beg&s=0&upcoming=0&results=100> Yakub Bey sikkesi. (04.07.2017)

²⁹⁵ Çağatay Gönder, “Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tabiiyeti” , *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* , Yıl: 2016/2, Cilt:15, Sayı: 30 , s:1-30, s:22

²⁹⁶ İlhan Yerlikaya, “Basiret Gazetesi 1870-1878” , Doktora tezi , İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yıl:1991 s.191

bahsedilmektedir. 30 Temmuz 1877 tarihli Vakit gazetesinde ise Yakub Han'ın vefat ettiği ve yerine Bek Kulu Han'ın geçtiği haberi Berlin Times gazetesi'ne dayanılarak verilmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı çıktığı dönemde de Türkistan ile ilgili güncel haberler paylaşılmaya devam edilmiştir. Bu yazılardan Osmanlı Devleti'nin Kaşgar Emirliği'nden Çin ile barışı sağlayıp kendi tarafında savaşa katılarak Rusya'ya hücum etmesinin beklendiği anlaşılmaktadır.9 Eylül 1877 tarihli Basiret gazetesinde ise “bil irade-i hazret-i padişahi veliahd nasb ve tayin buyurulan” Bek Kulu Han'ın Kaşgar Emiri olduğu yazılmaktadır. Bu habere bakıldığı zaman ise Bek Kulu Han'ın padişahın iradesiyle Kaşgar Hanı seçildiği görülmektedir. Amerikan basınında New York Herald gazetesinde de ilgili haberler görülmüştür. Burada da Rusya , Çin ve İngiltere arasında yaşanan büyük oyun ve Kaşgar'ın İngiltere ve Rusya açısından önemi ile ilgili haberler çıkmıştır. Ayrıca Kaşgar Emiri Yakub Han ile Rusya arasında yapılan ticaret anlaşmalarına da yer verilmiştir.²⁹⁷

Bu haberlere bakıldığı zaman Osmanlı Hükümeti'nin Hilafetin merkezi olarak Müslüman Devletlerin koruyucusu kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca basında Kaşgar Emirliği hakkında verilen ayrıntılı haberlerden Osmanlı Hükümeti'nin kendi halkına hilafetinin gücünü göstermek istediği de söylenebilir. Kaşgar Emirliği ile Osmanlı Hükümeti arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı 1870'li yıllardan sonra basında çıkan haberler de artış göstermiştir.

Yakub Han 'ın diplomasi yeteneği akademisyen çevreler ve araştırmacılar tarafından oldukça ilgi görmüş ve 1864 yılından 1877 yılına kadar bağımsız bir devlet kurmak için verdiği mücadele takdir edilmiştir. Fakat Yakub Han'ın ölümünün ardından kurduğu devletin kısa sürede yıkılması çok da sağlam temeller üzerine inşa edilmediğini göstermektedir. Acaba Osmanlı Devleti ve İngiltere'ye yakınlaşma üzerinden Rusya'nın saldırılarına karşı direnme politikası sadece bir kaç yıl idare etmesine mi yardım etmişti ? Zira İngiltere, Doğu Rusya'nın Kaşgar'a olan ilgisinin azaldığını görür görmez Yakub Bey ile ilişkisini kesmiştir²⁹⁸. İngiltere zaten bölgeye Rusya'dan çok daha sonra; bazı seyyahların Rus askerlerinin bölgede gizli faaliyetler içerisinde olduklarını anladıktan ve bu durumu İngiliz hükümetine anlatmalarından sonra ilgi duymaya başlamıştır. Yani İngiltere aslında Doğu Türkistan ile değil Rusya'nın bölgedeki varlığı ile mücadele ediyordu.Bu yüzden Yakub Bey İngiltere ile Osmanlı Devleti

²⁹⁷ Gönder, *a.g.m* , s:1-30

²⁹⁸ Karpat; *Türkiye..*, s. 176

arasındaki yakınlaşmadan uzun süre yararlanamamıştır. Bu politika 1877 yılında kendisinin ölümünden sonra zaten sürdürülememiştir.

SONUÇ

19.yy ortalarına kadar Türkistan olarak anılan coğrafi bölge günümüzde Doğu ve Batı Türkistan olarak ikiye ayrılmıştır. Kadim şehir Kaşgar, Botan, Yarkent, Aksu, Kuçha Üçturfan gibi şehirlerden oluşan Doğu Türkistan bölgesi günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti topraklarına katılmıştır. 19.yy ortalarına kadar Hive, Buhara ve Hokand adındaki hanlıklardan oluşan Batı Türkistan coğrafyası ise Rus işgalinden sonra günümüzde Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan toprakları arasına karışmış durumdadır.

Osmanlı Devleti'nin Türkistan ile olan ilk diplomatik teması; Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'in 1514'de Safeviler ile yapılan Çaldıran Savaşı'ndan önce; Buhara Hanlığı'na Safeviler'e karşı birlik olunmasını isteyen mektubunu göndermesiyle başlamıştır. Bundan sonra 18.yy'a gelinceye kadar iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler; ortak düşman Şii İran'a karşı birlik olunması yönünde her iki taraftan da birbirlerine yönelik gelen talepler

doğrultusunda ilerlemiştir. İlişkilerin seyri; ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin İran ile savaş durumunda olup olmamasına göre değişmiştir.

18.yy'da Orta Asya coğrafyasını yavaş yavaş işgal etmeye başlayan Rusya; 19.yy'a gelindiğinde Hindistan'a giden yolları tehdit etmeye başlamış ve bu yüzden İngiltere'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. 19.yy'da İngiltere ile Rusya arasında Orta Asya'da yaşanan güç rekabeti, literatüre “ Büyük Oyun” olarak geçmiştir. Bu oyunda Orta Asya'ya doğru genişleyip jeostratejik önemi büyük olan Türkistan'a sahip olmak isteyen ve böylece güneye doğru sarkmayı amaçlayan Rusya ve ondan çok daha sonra sahneye çıkmış olan İngiltere'nin çıkar çatışmasını görüyoruz.

18.yy ve 19.yy'da Rus işgallerinden bunalan Orta Asya Hanlıkları, Halifelik makamına sığınarak Osmanlı Hükümeti'nden yardım istemişlerdir. Böylece artık Osmanlı Devleti ve Türkistan arasındaki diplomatik ilişkiler; “Büyük Oyun” ekseninde ilerlemiştir.

Bu çalışmada Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde Türkistan ile Osmanlı Devleti arasında “Büyük Oyun” ekseninde geçen diplomatik ilişkiler incelenmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler incelenirken; Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları ile Kaşgar Hanı Yakub Bey ve Padişah Abdülaziz arasında geçen resmi yazışmalar ve elçilerin Osmanlı Hükümeti ile kurdukları diplomatik temaslar dikkate alınmıştır.

Yazışmalar incelendiğinde 19.yy'da iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin; genellikle Osmanlı Devleti'nden yardım istemek amacıyla İstanbul'a gelen Türkistanlı elçiler ve getirdikleri resmi mektuplar etrafında ilerlediğini görüyoruz. Türkistan Hanları, Rus faaliyetlerinden ve saldırılarından rahatsız olarak Halife Abdülaziz'e sığınmış ve Müslümanlar'ın halifesi sıfatıyla ondan yardım istemiştir.

Osmanlı Devleti'nin; özellikle Balkanlar'da ortaya çıkan isyanlar ve her tarafta toprak kaybediyor olması gibi yaşadığı siyasi sıkıntılar nedeniyle Ruslar'ı karşısına almak istememiştir. Bu durum; Orta Asyalı Müslümanlar'a gereken desteği verememesinin en büyük sebebidir. Diğer nedenler ise; aradaki mesafenin çok olması, Hanların içinde bulunduğu siyasi çekişmeler sebebiyle güven vermemeleri ve Osmanlı Devleti'nin eski gücünden çok şey kaybetmiş olması gibi faktörlerdir.

Rusya'nın Hindistan'ı ele geçirmesinden çekinen İngiltere; Osmanlı Devleti'ni Türkistan'ın yanında olması yönünde teşvik etmiş, Halife'nin gücünden politik olarak

yararlanmak istemiştir. Gönderdiği elçilik heyetleri ile Orta Asya Müslümanları'nın yanında olduğunu göstermeye çalışan, onlarla ticari anlaşmalar yaparak dostane ilişkiler geliştirmeye çabalayan İngiltere; Hanların kendi aralarındaki sorunların Rusya'ya karşı savaşabilmeleri için engel teşkil ettiğini görmüş aynı zamanda iyi niyetle gönderdiği elçilerin Buhara Hanı tarafından öldürüldüğünü duyunca yardım elini çekmiştir. İngiltere'nin yüzyılın sonlarına doğru bölgeye olan ilgisinin yok olmasının asıl nedeni ise; Rusya'nın Hindistan'a inmesinin imkansız olduğunu anlamaya başlamasıdır.

Kendisini durduracak bir güç kalmayınca Rusya; 19.yy sonlarına doğru Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları'nı yıkarak Batı Türkistan'ı tamamen ele geçirmiştir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti ile diplomatik temas kuran en önemli siyasi lider ise Kaşgar'da yeni bir devlet kuran Yakub Bey'dir (1863-1878). Yakub Bey, zekice kurguladığı diplomasi oyununun sayesinde devletini ayakta tutabilmiştir. Rusya'nın saldırılarından İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki yakın ilişkileri kullanarak kurtulmuştur. Kendi topraklarında kendi isteği ile Osmanlı Halifesi adına hutbe okutmak, para bastırmak ve Osmanlı bayrağını dalgalandırmak suretiyle Osmanlı Devleti'ne tâbiyetini ilan eden yönetici olarak geçmiştir. Yakub Han bu yolla İslam Halifesi'nin koruması altına girmiş, Osmanlı Padişahı Abdülaziz tarafından istediği teknik ve askeri malzeme gibi talepleri yerine getirilmiştir. Sultan Abdülaziz, Yakub Bey'i Orta Asya'da güçlü bir Müslüman Türk devleti kurduğu için takdir etmiş ve kendisine diğer hanlardan daha özel davranmıştır. Fakat Yakub Bey 1877 yılında vefat ettikten sonra yerine geçen Hanlar taht mücadelesine girmişler ve bu yüzden Osmanlı Padişahının ilgisini tamamen kaybetmişlerdir. 1878'de Kaşgar Devleti daha fazla ayakta kalamayarak Çin işgaline uğramıştır.

Osmanlı Devleti, Kaşgar Devleti dahil olmak üzere; Orta Asyalı Müslüman Türkler'e karşı yapılan zulümleri bitirecek kadar aktif olamamıştır. Orta Asya hanlarının ısrarla Rusya'yı Orta Asya'dan çıkarmasını istemelerine rağmen Padişah Abdülaziz; bu yönde herhangi bir girişimde bulunamamıştır. Bu dönemde Osmanlı Hükümeti'nin Türkistan ile temasları; Sultan Abdülaziz'den yardım talep eden mektuplara yazılan tavsiyeler ve gönderilen birkaç asker ile teknik malzeme olarak kalmış , bundan öteye geçememiştir.

EKLER

EK 1

Hariciye Nezaret-i Celilesine

“ ...

Bir müddetten beri Tataristan, Türkistan ve Aral Gölü etrafında ortaya çıkan savaşı bir grubun ve Ruslar'ın en nihayetinde Taşkent'e kadar olan yerleri ele geçirip Müslüman halkın topraklarını işgal ettiği herkez tarafından bilinmektedir. Açıkça görülmektedir ki ; eğer fırsat verilirse Rusya, Buhara ve Hokand üzerinden Bengal'e ve Kalikute'ye kadar olan

yerleri egemenliği altın almak ve İngiltere de Hindus Nehri'ne kadar Afganistan'ın merkezinde ona mukavale etmek istemektedir.

Tataristan'da, Türkistan'da Buhara'da ve Afganistan'da oturan Müslüman halkı korumak ve ona zarar verilmesini önlemek halifenin görevidir. Adı geçen memleketlerde ahali ve belki de hükümdarları bile, dört bir taraflarında bulunan Çin, Rusya , İngiltere ve İran devletlerini tek güç olarak bilecek ve ona boyun eğecekler. Onlar Osmanlı Devleti'nin gücünden habersizdirler. Halkın tamamı Osmanlı Devleti'nin gücünden habersiz olduğu için hükümdarlarının bilmesi yeterli gelmiyor. Böylece adı geçen memleketlerin hükümdarları bir müddetten beri aralarında anlaşmazlık olduğu ve emirlerden bazıları arasında egemenlik yarışı olduğu için bu durum Rusya'ya işgal için fırsat vermektedir. Bu halkın mutluluğu için onun feryadına kulak verip, burada meydana gelen olayları iyi anlayıp mümkün olduğu sürece taarruz etmek, İslam Devleti'nin gücünün etkilerini halkın ve emirlerin kalplerine yerleştirmek devletin devamlılığı için gerekli olan önlemlerdir.

... İki-üç asır sonra devlet ve millet için hayır ve menfaat sağlayacak bir şeyi Osmanlı Devleti şimdiden değerlendirmelidir. Osmanlı Devleti'nin; bu menfaatlerin elde edilmesi için gerekli girişimleri yapmak, tedbirleri almak ve Orta Asya'da olan İslam Milletinin kalplerini kazanmak için gerekli çabayı harcamaması üzüntü vericidir.

Zira adı geçen memleketlerin emirleri ve halkı bir süreden beri felaket ve musibetlerden dolayı korunmaya muhtaçtır ve Osmanlı Devleti'nin manevi tesirini o halk üzerinde göstermek, böyle bir İslam Milleti'ni himayesine almak Osmanlı Devleti için büyük bir fırsattır.

Buhara Emiri tarafından İstanbul'a tayin edilen elçi; adil, şerefli, yerli halkın mizacını ve yaşantılarını, adetlerini, ihtiyaçlarını bilen, ilim ehli, dini yönden yeterli, dost yanlısı, akıllı bir memur olursa ve bu memur yalnızca Buhara Hükümetine mahsus olmayıp o etrafta bulunan hükümdarlar ile de bağlantılı olup kendisine savaşa karar verme , çeşitli tedbirler alma ve bazı hakları kullanma yetkisi verilirse Osmanlı Devleti'nin amaçlarını Orta Asya'nın kalbine hakkıyla taşımış olur. Çünkü böyle uzak bir mesafede bulunan İslam Milleti'ni korumak yahud birlik dairesi içine almak isteyen Osmanlı Devleti'ne hiç bir zaman itiraz edilemez.

Böyle bir elçinin gönderilmesi ile ilgili tedbirin gerçekliği her geçen gün ortaya çıkmaktadır. Buhara emiri tarafından böyle bir elçinin gönderilmesi şu an önemsiz gibi görünse de onun manevi tesiri ortaya çıktıkça faydaları anlaşılacaktır. Bir İslam Toplumunun himaye edilmesi ve sahiplenilmesi, dinlerinin ve haklarının korunması dini bir vazife olduğu için bu halifenin bir vazifesidir. Bunun için Osmanlı Devleti tarafından Afganistan ve Buhara emirleri nezdinde özel bir memur gönderilirse dindaşlarına faydalı ve halkın manevi kurtuluşu olacak müşvik bir davranış olur...'²⁹⁹

²⁹⁹ BOA , HR.SYS, 1955/44 Ekici , Gurulkan (edit.) . a.g.e. s: 115-119 çev: Fazilet Çoban

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Acar, Kezban. *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004.

Ağaoğlu, Ahmet. *İngiltere ve Hindistan*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1929.

Akdes, Nimet Kurat. *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Alpargu, Mehmet ve Mustafa Bıyıklı (Ed.). “Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası”, *Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2008.

Andican, A.Ahat . *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Kitap 2009.

Alptekin, İsa Yusuf. *Doğu Türkistan Davası*. Ankara: Marifet Yayınları, 1981.

Armaoğlu, Fahir. *19.yy Siyasi Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Atıf, Mehmet. *Kaşgar Tarihi*, Hazırlayanlar: İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale:Eysi Yayınları,1998.

Buğra, Mehmet Emin. *Doğu Türkistan, Tarihi , Coğrafi ve Şimdiki Durumu*. İstanbul: Güven Basımevi, 1952.

Burton, Audrey. *The Bukharans, A Dynastic , Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. Richmond Surrey: Curzon Press, 1997.

Bushkovitch, Paul. *Rusya'nın Kısa Tarihi*, Çeviren: Mehmet Doğan. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016.

Bushkovitch, Paul. *Petro The Great: The Struggle for Power, 1671-1725*. New York: Cambridge University Press, 2001.

Boulger, Demetrius Charles. *The Life of Yakoob Beg*. London: Foodwall and Kinder Milford Lane, Strand, Wc,1878.

Cevdet Paşa, Ahmet. *Cevdet Tarihi, V*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994.

Caroe,Olaf. *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar*, 1.Cilt, Çev:Zerhan Yüksel İstanbul: Tercüman Yayınları, 1975.

Curzon, George N. *Russia in Central Asia in 1889*. London: Longmans Green and Company ,1889.

Devlet, Nadir. *Başlangıcından Günümüze İslam Tarihi, Ek Cilt*. İstanbul: 1993

Devlet, Nadir. Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü (ed.) *Türk Dünyası El Kitabı:Tarih-Coğrafya*. I.Cilt . Ankara: Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.

Ekici, Cevat ve Gurulkan, Kemal.(edit.): *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004.

Eraslan, Cezmi. *Sultan II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*. İstanbul:Ötüken Neşriyat, 1992.

Ercilasun, Konuralp. *Tarihin Derinliklerinden 19.yy'a Kaşgar*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Grau, Lester W. &.Cress, Michael A. (Edit) *The Russian General Staff*. Kansas: Üniversity Press of Kankas, 2002.

Hayit, Baymirza. *Türkistan: Rusya ile Çin arasında*. Ankara: Otağ Yayınlar,1975.

Hayit, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*. Ankara:Türk Tarih Kurumu 1995.

Herd, Graeme. “Peter The Great and the Conquest of Azov: 1695-96” Edit: Lindsley Hughes. *Peter The Great and the West: New Perspectives*. New York : Palgrave, 2001.

Ho-Dong, Kim. *Holy War in China*. California: Standford University Press, 2004.

Hopkirk, Peter. *The Great Game: Secret Service in High Asia*. New York: Kodansha International, 1994. ‘Elektronik Kaynak’.

Helwalld, Friedrich Von. *The Russians in Central Asia; a critical examination down to the present time of the geography and history of Central Asia*. çev. Theodore Wirgman. London: Henry S.King, 1874.

H.R.Abdul Majid LL.D, Syed. *England and the Muslem World*. YorkShire: Yorkshire Printing, 1912.

Kafesoğlu, İbrahim. “Asya Türk Devletleri”. Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü (ed.) *Türk Dünyası El Kitabı: Tarih-Coğrafya*. c.1. Ankara:Türk Dünyasını Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, VII.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Karpat, Kemal H. *Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

Karpat, Kemal H. *İslamın Siyasallaşması*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kaye, John William. *Civil and Military Services of India* . Vol II. London: Strahan, 1867.

Kurban, İklil. *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 1992.

Kurban, İklil. *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

- Kuropatkin, A.N. *Doğu Türkistan*. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.
- Legvord, Robert. *Thinking Strategically: The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus*. Cambridge: MIT Press, 2003.
- Mustafayev, Shahin and Serin, Mustafa.(edit). *History of Central Asia in Ottoman Documents: Political and Diplomatic Relations*. Semerkand: Society of Turkish Archivists, 2012.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler 1597-1607*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1970.
- Roux, Jean-Paul. *Türkler'in Tarihi*. Çev: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.
- Sadikov, Şemsiddinov R. ve diğerleri., *Uzbekistaning Yengi Tarihi*, Cilt 1. Taşkent: 2000.
- Sami, Şemsettin. *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015.
- Sander, Oral . *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Yayınevi, 2011.
- Saray, Mehmet. *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*: Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Saray, Mehmet. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015.
- Saray, Mehmet. ve diğerleri. "Doğu Türkistan (Uygur) Devleti (1864-1877)", *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2 (Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1987) s. 425.
- Saray, Mehmet. *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*. Ankara: OTDÜ Afrika-Asya Araştırmaları Grubu, 1984.
- Saray, Mehmet. *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1998.

Saray, Mehmet. *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Shaw, Robert. *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar*. Hong-Kong: Oxford University Press, 1984.

Siegel, Jennifer. *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*. London: I.B. Tauris & Co., 2002.

Skrine, Franchis Henry and Ross, Edward Den. *The Heart of Asia- A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from Earliest Times*. New York: Routledge Curzon., 2004.

Skrine, Franchis Henry and Ross, Edward Den. *The Heart of Asia*. London: Methuen & co., 1899.

Shaw, Stanford J.& Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* cilt:2. çev: Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yayınları, 2017.

Soucek, Svat. *A History Of Inner Asia*. London: Cambridge University Press, 2000.

Sykes, Percy. *A History of Persia*. London: London Macmillan, 1915.

Terenzio, Pio-Carlo. *Rekabetha-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afganistan*. Çev: Abbas Azerin. Tahran:1363.

Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk tarihine Giriş*, Cilt:1. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981

Türkgeldi, Ali Fuad. *Maruf Simalar*. Hazırlayanlar: Selçuk Akşin Somel ve Mehmet Kalpaklı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Üçarol,Rıfat. *Siyasi Tarih: 1789-1999*. İstanbul: Der Yayınları, 2015.

Valikhanov, Ch.Ch. and Other Russian Travellers, *Russians in Central Asia: Their Occupation of the Kirghiz Steppe and The Line of the Syr-Darya*. Edward Stanford 6 Charing Cross London, 1865.

Ward, Adolphus William. & Peabody, George. *History of British Foreign Politics 1783-1919*. Volume: II. Cambridge University Press, 1922-1923.

Yalçinkaya, Aleaddin. *Sömürgecilik - Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*. İstanbul: Timaş yayınları, 1997.

MAKALELER

Arslan, İlhan. “İlk Türk-İslam Devletletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri” *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:16 , Sayı:51, Bahar 2012, s.s:73-90.

Bahar, Hasan. “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlk Çağ Kaynaklarına göre Tarihi” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı:1. 1994. s.s: 233-244

Bilkan, Ali Fuat. “Kaşgar Devleti ve Athalgı Gazi Hakkında İki Yazma Eser”. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. Güz/2003, sayı:27, s.s: 107-115.

Çağ, Galip. “Osmanlı Devleti ve Türkistan arasında Diplomatik Faaliyette Bulunan Elçiler ve Karşılıklı Verilen Hediyeler”. *EKEV Akademi Dergisi*,Yıl:12, Sayı: 35.Bahar 2008. s.s: 127-138.

Çapraz, Hayri. “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Aralık 2011.Sayı:24. s.s:1-78.

Demirağ, Yeldağ . “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan” *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* , Sayı: 3. 2014. s.s: 229-245.

Demiroğlu, Hasan ve Uyanık, Feyzullah. “Ordu ve Siyaset, Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnatyev’in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri” *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, 12-13 Aralık 2013, Ankara, Türk Tarih Kurumu, VII. Dizi. Sayı:5. Bildiriler: 3.Cilt , s.s:183-204

Gönder, Çağatay. “Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tabiiyeti”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. Yıl: 2016/2. Cilt:15.Sayı: 30 .s:s: 1-30.

Hayıt, Baymirza. “Türkistan’dan Osmanlı Devleti’ne”. *VII. Uluslararası Türkoloji Kongresi’nde sunulan tebliğ*. 8-12 Kasım 1999.

Henze, Paul B. “ The Great Game in Kasgaria. British and Russian Missions to Yakub Beg”. *Centrial Asian Survey*, vol:8/2.

İnalçık, Halil. “ Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569 “. Ankara, Türk Tarih Kurumu: 1948. s:s: 363-383

Kara, Mustafa. “ Diplomat ve Fusus Şarihi Yakub Han Kaşgari”, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2009 ss: 9-24.

Karadeniz, Yılmaz. “ İran ve Türkistan’da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:20 2009. ss: 53-68

Kafalı, Mustafa. “Cuci Sülalesi ve Şubeleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. Ekim 1970. sayı 1. s.s:103-121.

Lee, D. E. “The Origins of Pan-Islamism”. *The American Historical Review*. Vol. 47. No. 2. January, 1942. s.s: 278-287.

Long, James. “Russian Advance in Central Asia”. *Society of Arts, Journal*. 20 Nov. 1874 12 Nov 1875 s.s: 645-648

Macit, Abdülkadir. "19.Asırda Hokand Hanlığı ile Osmanlı Devleti Arasında Münasebetler". *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı I.*

Mert, Özcan . "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri(1867-1869)". *Türk Kültürü Araştırmaları*. XV/1-2. Ankara: 1975 1976. s.s: 93-120.

Musabay, İlhan. "Doğu Türkistan Göçlerinden Safhalar". *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 83 1969. s. 852.

Omorov, Timurlan. "Türkistan'daki Özbek Hanlığı'nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları". *TUBAV Bilim Dergisi*, 2012, Cilt:5, Sayı:2, s.s: 7-18

Yapp, Malcolm. "The Legend of The Great Game". *The British Academy*, 2001. ss:179-198 s:180

Yavuz, Nuri. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kâşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kâzım İbrahim Efendi'nin Layihası". *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. Sayı: 2.s. 45.

TEZLER

Hacıosmanoğulları, Elif. "Rusya'nın Orta Asya Hanlıkları'nı İşgalinin Son Safhası" Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2006.

Ch'ing-Lung, Ch'en. "Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyânlarından Yakub Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi". Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1967.

Çoban, Dilek. "II.Abdülhamid Dönemi: Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basımında Türkistan". Yüksek Lisans Tezi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Marmara Üniversitesi 2012 .

Macit, Abdülkadir Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Işığında 19.yy Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008.

Özcan, Arif Behiç. "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu Politikaları". Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2011.

Uygun, Ebru. "İngiliz Gazetesi Levant Herald'a göre Ruslar'ın Türkistan'ı İşgal Siyaseti (1859-1878)".Yüksek Lisans Tezi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017

Yerlikaya, İlhan. "Basiret Gazetesi 1870-1878". Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1991.

ANSİKLOPEDI MADDELERİ

Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt:9 ss: 499-450.

Beydilli; Kemal. "Paris Barış Anlaşması". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007. cilt: 34

Çandarlıoğlu,Gülçin."Uygurlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012. cilt:42.

Çetinsaya, Gökhan. ” Ortadoğu”. Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Gencer, Ali İhsan. “Berlin Antlaşması”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992. cilt:5 .ss: 516-517.

Hitchins, Keith. ’Kaşgar’’. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 2002. cilt:25.. s.s: 7-9.

İnalçık, Halil. “Kırım Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002. cilt: 25.

Kara, Mustafa “Yakub Han Kaşgari”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, cilt:43. ss:284-285.

Konukcu, Enver. “ Babur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.Cilt:4. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Konukçu, Enver. “Hokand Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Kurşun, Zekeriya. “Hicaz (Osmanlı Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 17. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Özcan, Nuri. “Töre, Abdülkadir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012. cilt:41 s: 278-279

Papp, Sandor “Vasal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012. cilt:17.

Taşagıl, Ahmet. “ Türkistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt:41 Yıl:2012.

Türkoğlu, İsmail. “Şeybani Toplulukları” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Uydu Yücel, Mualla. “Yakub Beg”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt:
18 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

İNTERNET SİTELERİ

Alpargu, Mehmet. “Türkistan Hanlıkları”

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=380473> Erişim Tarihi: 19.03.2017

Bulut, Yücel. “Hindistan’da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones”

<http://tjs.istanbul.edu.tr/wpcontent/uploads/2016/01/13298-29890-1-SM.pdf> s:72 Erişim
Tarihi: 05.02.2018

David, Frompkin. “The Great Game in Asia”. *Foreign Affairs Journal*. Vol:58. No:4

Spring,1980 <https://www.jstor.org/stable/20040512> Erişim Tarihi: 13.12.2016

Gömeç, Saadettin. “Türkistan’da Yakub Han Dönemi “. *Ankara Üniversitesi Osmanlı*

Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1153/13570.pdf> Erişim Tarihi: 13.01.2016

“Guide to India Office Records Relating to Central Asia.”

The British Library Asia Pasific Africa Collection, 1998. Updated 2010..

<http://www.bl.uk/reshelp/findhelpregion/asia/centralasia/2010%20revised%20guide.pdf>

Erişim Tarihi: 26.01.2018

Middleton, Robert. “ Tajikistan and High Pamirs, Extract from Chapter: “The Great Game Myth or Reality?”” <http://pamirs.org/Extract%20Odyssey%20Great%20Game.pdf>
Erişim tarihi: 27.01.2018

“Doğu Türkistan’ın Kısaca Tarihi”. *Dünya Uyğur Kurultayı*.
<http://www.uyghurcongress.org/tr/?p=7> Erişim Tarihi: 19.01.2018

Özgeçmiş

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Serap Çalışkan

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 5 Ekim 1984, İstanbul

Elektronik Posta: serapleyla.caliskan@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler	2007
Yüksek Lisans	İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı	2018

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2008-2013	Thomson Reuters Haber Ajansı	İdari İşler Personeli

YABANCI DİLLER

İleri düzeyde İngilizce.

